

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

764. SĒJUMS

Vēsture

Sabiedrība, pārvalde un saimniecība
Baltijas jūras reģionā no aizvēstures
līdz jaunajiem laikiem

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 764

History

Society, Administration, and Economy
in the Baltic Sea Region from Prehistory
until Modern Age

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 764

History

Society, Administration, and Economy in
the Baltic Sea Region from Prehistory until
Modern Age

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

764. SĒJUMS

Vēsture

Sabiedrība, pārvalde un saimniecība
Baltijas jūras reģionā no aizvēstures
līdz jaunajiem laikiem

UDK 94(474)(082)
Ve 874

Galvenais redaktors:

Dr. hist. **Andris Šnē**, Latvijas Universitāte

Redkolēģija:

Profesors *Dr. hist.* **Gvido Straube**, Latvijas Universitāte, galvenā redaktora vietnieks

Docents **Juris Godmanis**, Latvijas Kultūras akadēmija

Asoc. profesors *Dr. hist.* **Ēriks Jēkabsons**, Latvijas Universitāte

Dr. hist. **Valda Pētersone**, Latvijas Valsts vēstures arhīvs

Asoc. profesors *Dr. hist.* **Jānis Taurēns**, Latvijas Universitāte

Profesors *Dr. habil. hist.* **Andrejs Vaskus**, Latvijas Universitāte

Profesors *Ph. D. hist.* **Mati Laurs**, Tartu Universitāte

Profesors *Dr. hist.* **Zenons Butkus**, Viļņas Universitāte

Profesors *Ph. D. hist.* **Nils Blomkvists**, Gotlandes Universitāte

Latviešu valodas tekstu literārā redaktore **Ruta Puriņa**

Angļu valodas tekstu literārā redaktore **Māra Antenišķe**

Maketu veidojusi **Andra Liepiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2012

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-558-7

Saturs

Priekšvārds	7
I. Arheoloģiskie pētījumi par sabiedrību un kultūru Latvijas teritorijā no bronzas laikmeta līdz jaunajiem laikiem	9
Andrejs Vasks Sakari un maiņa bronzas laikmetā Latvijas teritorijā <i>Contacts and Exchange in the Bronze Age in Territory of Latvia</i>	10
Artūrs Tomsons Karadraudzes vai karotāji: militārās struktūras Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā <i>Retinues or Warriors: Military Structures in the Territory of Latvia during the Late Iron Age</i>	21
Rūdolfs Brūzis Šķēpu, cirvju un dunču korelācija Latvijas 14.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā <i>Correlation between Spears, Axes and Daggers in Latvia's Archaeological Material of the 14–16th Century</i>	38
Armands Vījups Pilsēta zem smiltīm: arheoloģiskās liecības par Ventspils pilsētas senākās daļas aizputināšanu ar smiltīm 17. gadsimtā <i>Town under the Sand: Archaeological Evidence of the Inundation of the Oldest Part of the Town of Ventspils with Wind-blown Sand in the 17th Century</i>	52
Andris Šnē, Rūdolfs Brūzis Kobronskansts veidošanās un attīstība 17.–20. gs.: 2010. gada arheoloģiskās izpētes rezultāti <i>The Origins and Development of Kobronschanz in 17th–20th Centuries: the Results of Archaeological Research in 2010</i>	63
II. Sabiedrība un pārvalde Baltijas jūras reģionā viduslaikos un jaunajos laikos	81
Raitis Simons Prūšu <i>nobiles</i> Dusburgas Pētera darbā <i>Chronicon terrae Prussiae</i> un to loma prūšu sabiedrībā <i>Prussian nobiles in the Chronicon terrae Prussiae by Peter of Dusburg and Their Role in the Prussian Society</i>	82
Ilgvars Misāns Pilsētas kā varas un saimnieciskās dzīves centri un to sakari Livonijā 13. un 14. gadsimtā <i>Cities as the Centres of Power and Economy and Their Networks in Livonia in the 13th and 14th Century</i>	102

Valda Kļava

Mēklenburgas Kristofs hercogistes un arhibīskapijas interešu krustpunktā
*Christoph of Mecklenburg in-between the Interests of the Duchy and
the Archbishopric* 119

Gvido Straube

Varas saprātīgums: zemnieku un muižas 17. un 18. gadsimta attiecību
tradicionālais skatījums historiogrāfijā ar dažiem strīdīgiem faktiem
*The Rationality of Power: The Traditional View of Historiography
on the Relationships between Peasantry and the Manor
in the 17th and 18th Century Alongside Some Controversial Facts* 134

Līga Irbe

Pilsēta un pilsētnieki 18./19. gadsimta mijā: Rīga un
rīdzinieku ikdienu laikabiedru skatījumā
*City and Citizens at the Turn of the 18th/19th Centuries:
Riga and Everyday Life of Its Inhabitants in the View of Contemporaries* 145

Toms Kikuts

1905. gada revolūcija un tās atskaņas latviešu zemnieku kolonijās
Krievijas impērijā: Ufas guberņas piemērs
*The 1905 Revolution and Its Aftermath in the Latvian Peasant Colonies in the Russian
Empire: The Example of the Ufa Province* 168

Priekšvārds

Pēc neilga pārtraukuma dienas gaismu ierauga atjaunotās Latvijas Universitātes Rakstu Vēstures sērijas otrais sējums, kas šoreiz ir gan apjomīgāks, gan tematiski daudzveidīgāks (ir plašāka gan rakstos aplūkotā tematika, gan tās hronoloģiskais ietvars). Lai gan, publicējot iepriekšējo LU Rakstu Vēstures sējumu, mēs bijām optimistiski un cerējām, ka šādu krājumu izdosies laist klajā bieži – teju vai katru gadu, tomēr mūsu ieceres ikdienas darbu intensitātes apstākļos nepiepildījās un bija paskrējuši jau pāris gadu kopš iepriekšējā krājuma iznākšanas... Taču šīs ieceres nav atmestas – otrais sējums, protams, vēl nav stabila tradīcija, bet tas ir vēl viens solis ceļā uz tradīciju, kuru mēs varam radīt!

Šajā LU Rakstu sējumā iekļautie raksti pamatojas gan uz referātiem, kas tikuši nolasīti 2008.–2010. gadā LU 66., 67. un 68. zinātniskās konferences Arheoloģijas, kā arī Viduslaiku un jauno laiku vēstures sekcijā, gan uz LU Vēstures un filozofijas fakultātes doktorantu pētījumiem. Raksti ir sadalīti divās daļās, kas, lai gan hronoloģiski pārklājas, tomēr atspoguļo dažādas vēstures jomas – pirmā krājuma daļa ir veltīta aktuāliem arheoloģiskiem pētījumiem, savukārt otrajā daļā iekļautie raksti pievēršas viduslaiku un jauno laiku vēstures problemātikai. Krājuma rakstos no dažādām pētnieciskām perspektīvām aplūkoti Baltijas jūras reģiona – pārsvarā Latvijas teritorijas (viena raksta gadījumā attālāku, bet tomēr ar šo reģionu saistītu teritoriju) sociālās, politiskās un ekonomiskās vēstures jautājumi, tādējādi atspoguļojot vēstures kaleidoskopisko daudzveidību un ne tikai atainojot jaunākos pētnieciskos rezultātus un atziņas, bet arī ieskicējot jaunus pētnieciskos virzienus.

Redkolēģija izsaka dziļu pateicību par kopīgo darbu gan rakstu autoriem, gan rakstu recezentiem Ilgvaram Butulim, Valdai Kļavai, Mārtiņam Mintauram, Gvido Straubem, Andrejam Vaskam, Armandam Vijupam, Lilitai Zemītei un Guntim Zemītim – visiem, kuru nesavtīgais darbs ir radījis šo rakstu krājumu un sekmējis tā zinātnisko kvalitāti!

Redkolēģija

I

**Arheoloģiskie pētījumi par sabiedrību un
kultūru Latvijas teritorijā
no bronzas laikmeta līdz jaunajiem laikiem**

Sakari un maiņa bronzas laikmetā Latvijas teritorijā *Contacts and Exchange in the Bronze Age in Territory of Latvia*

Andrejs Vasks

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
E-pasts: *Andrejs.Vasks@lu.lv*

Rakstā tiek aplūkoti maiņas sakari bronzas laikmetā Latvijas teritorijā. Tiek skaidrotas sakaru virzienu un maiņas izmaiņas gan salīdzinājumā ar neolītu, gan agrajā un vēlajā bronzas laikmetā, uzmanību pievēršot bronzas ienākšanas ceļiem un šo priekšmetu izplatības mehānismiem. Vēlajā neolītā konstatētā maiņa noteiktā virzienā agrajā bronzas laikmetā vairs nav raksturīga, taču tā atkal parādās vēlajā bronzas laikmetā, kad Daugavas krastos izveidojas bronzas apstrādes centri, kuriem bija svarīga nozīme sociālo attiecību regulācijā. Visos aplūkotajos periodos turpina pastāvēt arī prestiža priekšmetu maiņa.

Atslēgvārdi: Latvijas teritorija, bronzas laikmets, maiņas sakari, bronzas apstrāde, sociālās attiecības.

Ievads

Dzintara, krama un slānekļa izstrādājumu izplatība rāda, ka maiņas sakari Latvijas teritoriju ar apkārtējām zemēm īpaši saistīja kopš vidējā neolīta (4100–2900 BC Cal). Bronzas laikmetā (1800–500 BC Cal) šos sakarus visuzskatāmāk atspoguļoja bronzas priekšmetu izplatība, kā arī bronzas apstrādes centru pastāvēšana. Tā kā bronzas priekšmetu skaits Latvijas teritorijā salīdzinājumā ar Ziemeļeiropu vai dienvidaustrumu Baltiju nav liels, taču vienlaikus vairākos vēlā bronzas laikmeta pilskalnās ir konstatēta izvērsta bronzas apstrāde, rodas vairāki jautājumi. Pirmkārt, vai un kā salīdzinājumā ar neolītu mainījās sakaru virzieni un maiņas raksturs, sākoties bronzas laikmetam; otrkārt, kādi bija iespējamie bronzas izstrādājumu ienākšanas un izplatības ceļi Latvijas teritorijā agrajā un vēlajā bronzas laikmetā; treškārt, kāda loma bija bronzas maiņai vietējo sabiedrību saimnieciskajās un sociālajās attiecībās.

Bronzas laikmetam, respektīvi, agro metālu periodam, veltītajā literatūrā maiņas sakari, bronzas priekšmeti un bronzas apstrāde tradicionāli aplūkoti kā atsevišķas parādības, atzīmējot, ka maiņas sakari nav bijuši pietiekami attīstīti un maiņa nav bijusi pastāvīga nodarbošanās (sk., piemēram, LA 1974, 90; Graudonis 2001, 177–180). Jautājumi par maiņas sakaru organizāciju, tāpat kā par to, vai un kā maiņas sakari un bronza ietekmējuši sabiedrību sociālās attiecības, netika aplūkoti. Acīmredzot šāda minēto jautājumu ignorānce izrietēja no padomju vēsturē pieņemtās

paradigmas par t. s. pirmatnējās kopienas attiecību pastāvēšanu bronzas laikmetā, kurā nebija vietas sarežģītākām sociālo attiecību struktūrām.

Tajā pašā laikā Rietumu arheoloģijā, īpaši procesuālajā arheoloģijā kopš pagājušā gadsimta 60. gadiem, maiņai, tās lomai un mehānismiem aizvēstures sabiedrībās tika pievērsta liela uzmanība. Izmantojot etnoloģiskās un etnoarheoloģiskās paralēles, tika pētīti maiņas mehānismi gan mednieku-vācēju, gan agrārājās un urbānajās sabiedrībās, tai skaitā arī paradigmas „kodols–perifērija–nomale” (*core-periphery-margin*) kontekstā (Sherrat 1993; Renfrew, Bahn 1996, 335–339, 350–368 un bibliogrāfija 573–574; Harding 2000, 187–188; Lavento 2001, 172–175 un citētā literatūra). Savulaik, raksturojot maiņas un tirdzniecības mehānismus Egejas baseinā bronzas laikmetā, Kolins Renfrijū izšķīra četrus šo mehānismu modeļus: maiņa pa līniju (*down-the-line exchange*), prestiža priekšmetu maiņa (*the prestige chain*), tirdzniecība ar neatkarīgiem starpniekiem (*freelance commercial trade*) un tirdzniecība noteiktā virzienā (*directional commercial trade*) (Renfrew 1972, 465–471). Šie modeļi ir radoši izmantoti Ziemeļeiropas neolīta un bronzas laikmeta maiņas sakaru pētījumos (sk., piemēram, Вуоринен 1984; Lavento 2001, 172–175), un tie var būt noderīgi arī Austrumbaltijas maiņas sakaru sīkākai raksturošanai. Attiecībā uz terminiem „maiņa” un „tirdzniecība” Ziemeļeiropas un Austrumbaltijas gadījumā piemērotāks ir pirmais, jo tirdzniecība ir cieši saistīta ar visu tirdzniecībā iesaistīto pušu akceptētu īpašu precī kā visu pārējo preču vērtības ekvivalentu (piemēram, naudu). Tomēr nav nepārprotamu liecību, ka minēto teritoriju sabiedrībām šāds preču ekvivalents būtu bijis pazīstams. Tiesa, nesen V. Langs izteica domu, ka zināma maiņas līdzekļa loma varēja būt riņķa, respektīvi, aprocēs formā izlietiem, bronzas stienīšiem, ar kuriem Austrumbaltijas bronzas apstrādātāji „norēķinājās” par Skandināvijā savāktajiem bronzas izstrādājumu lūžņiem (Lang 2007, 119, 258). Hipotēze ir uzmanības vērta, tomēr jautājums par šo vienkāršo bronzas riņķu nozīmi prasa tālākus pētījumus un skaidrojums. Tā, piemēram, Staldzenes depoziātā bija 34 šādi apročveida riņķi, taču to izmēri (diametrs 8–11,5 cm) un svars (21–80 g) bija pietiekami atšķirīgi, lai tos uzskatītu par savdabīgu „prečnaudu” (Vasks, Vijups 2004, 9–10). Turklāt, spriežot pēc vairākos vēlā bronzas laikmeta pilskalnos atrasto bronzas riņķu atliešanai izmantoto lejamveidņu izliekumu diametriem (16–20 cm), tajās atlieti arī lielāka, kaklariņķim atbilstoša izmēra priekšmeti. Tāpēc nevar izslēgt, ka šiem riņķiem bija arī rotas nozīme (Vasks 2005, 90).

Neolīta fons

Vidējā un vēlajā neolītā (4100–2900–1800 BC) svarīgākie (bet ne vienīgie) maiņas objekti bija dzintars un krams. Tas labi izsekojams neolīta apmetnēs Sārnatē un Siliņupē jūras tuvumā, bet jo sevišķi Lubāna ieplakas plaši pētītajās apmetnēs. Izvērstā dzintara apstrāde ir konstatēta vismaz divpadsmit Lubāna ezera apkārtnes apmetnēs (Лозе 1979, 117, табл. 11; Loze 2003), kas raksturo ieplaku kā vienu no lielākajiem dzintara apstrādes centriem Austrumbaltijā. Šāda centra ilgstošu pastāvēšanu varēja nodrošināt tikai regulāras dzintara piegādes. Tā kā Lubāna ieplaku no dzintara ieguves rajoniem Baltijas (Litorīnas) jūras piekrastē šķīra 300–400 km liels attālums, dzintara piegādes, visticamāk, nodrošināja noteikta virziena maiņas modelis vai arī maiņa ar neatkarīgiem starpniekiem. Sakariem ar

minētajiem rajoniem acīmredzot izmantoja Aivieksti un Daugavu, varbūt arī Lielupi un tās baseina upītes. No Lubāna ieplakas dzintara apstrādes darbnīcām jau gatavi izstrādājumi tālāk nonāca teritorijās uz ziemeļiem un austrumiem vairāku simtu kilometru attālumā. Īpaši nozīmīgs varēja būt austrumu virziens uz Valdaja augstieni un Volgas augšteci tur esošo krama iegulu dēļ. Tā kā Lubāna ieplakas neolīta apmetnēm raksturīgs bagātīgs krama rīku klāsts un tajās notikusi arī krama apstrāde, jādomā, ka tieši augstvērtīgais Valdaja krams bija gatavo dzintara priekšmetu maiņas ekvivalents austrumu virzienā. Diezgan nepārprotami uz to norāda vairāki tūkstoši Lubānai raksturīgo dzintara izstrādājumu analogi Končanskas kapulauka apbedījumos Mstas upes baseinā Valdaja augstienes ziemeļdaļā (Зимина 1981, 13). Maiņas sakaros starp Lubāna ieplakas apmetnēm un Valdaju, šķiet, darbojās tie paši maiņas modeļi, kas sakaros ar Baltijas jūras piekrasti. Tas gan nenozīmē, ka līdztekus minētajiem maiņas modeļiem nenotika, piemēram, maiņa pa līniju vai arī maiņa ar prestiža priekšmetiem gan vietējo Lubāna ieplakas neolīta apmetņu starpā, gan ar apmetnēm ārpus ieplakas.

Senākās liecības par bronzu un maiņu agrajā bronzas laikmetā

Pirmie bronzas priekšmeti Latvijas teritorijā parādījās agrajā bronzas laikmetā. Līdz šim senākais atrastais bronzas priekšmets ir Oskara Monteliusa nodalītajam bronzas laikmeta otrajam periodam pieskaitāmais šķēpa uzgalis no Bārtas un neliels iemalu cirvītis no Lubāna ezera apkārtnes. Senākā bronzas apstrādes pēdas – māla tīģeļu fragmenti – ir konstatētas Lagažas apmetnē Lubāna ezera ieplakā, kuru Ilze Loze datē ar II g. t. p. m. ē. otro un trešo ceturksni (Лозе 1972). Lietuvas teritorijā senākās bronzas apstrādes liecības ir iegūtas Kretonas (*Kretuonas*) I C apmetnē, kuru tās pētnieks Aļģirds Girininks datē ar laiku no 2000. līdz 1700. g. p. m. ē. (A. Girininka mutiska informācija autoram). Abas minētās apmetnes atradās neolīta posmā blīvi apdzīvotos mikrorajonos.

Šie relatīvi blīvi apdzīvotie mikrorajoni, respektīvi, apdzīvotības centri, jau neolītā bija kļuvuši par sakaru ceļu krustpunktiem. Sakaru ceļiem bija liela nozīme ne vien dažāda veida sociālo, to skaitā laulību, kontaktu uzturēšanā starp tuvākiem un tālākiem kaimiņiem, bet arī jaunu materiālu un darba paņēmienu izplatībā. Īpaši tas izpaudās šo sakaru ceļu krustpunktu rajonos, kāda bija, piemēram, jau pieminētā Lubāna ezera ieplakā. Tieši šeit atklāta gan senākā keramika (Osas un Zvidzes apmetnes), gan senākās lopkopības pazīmes (Zvidzes apmetne). Piltuvkausu kultūrai raksturīgās keramikas atradumi un Baltijas jūras dzintara apstrāde Lubāna ieplakas apmetnēs tāpat norāda uz jau neolītā iedibinātiem un joprojām stabiliem tālsakariem. Šādā kontekstā jaunas tehnoloģijas – bronzas apstrādes – parādīšanās Lubāna ezera ieplakā ir gandrīz vai likumsakarīga.

Tomēr agrajā bronzas laikmetā maiņas objektu sastāvā notika būtiskas izmaiņas. Salīdzināsim dažus statistiskos rādītājus vēlā neolīta un bronzas laikmeta sākuma apmetnē Aborā I un Lagažā, no vienas puses, un vēlā bronzas laikmeta Brikuļu un Ķivutkalna pilskalnā, no otras. Aboras I apmetnē no visām tur atrastajām 3907 senlietām 22% bija dažādi krama rīki, bet 31% bija dzintara izstrādājumi. Lagažas apmetnē no tur atrastajām 464 senlietām šie rādītāji attiecīgi bija 19 un 8% (dati pēc Лозе 1979, табл. 1, 3). Iespējams, ka nelielais dzintara priekšmetu īpatsvars

Lagažā jau iezīmē Lubāna ieplakas kā dzintara apstrādes centra norietu. Savukārt pie Lubāna ezera izpētītajā Brikuļu pilskalnā no 1000 tur atrastajām senlietām krama priekšmeti veidoja 9%, bet dzintara priekšmetu nebija vispār (dati pēc Vasks 1994, 1. tab.). Ķivutkalna pilskalnā Daugavas lejtecē no 2700 senlietām krama priekšmetu bija 3% un tikpat daudz arī dzintara izstrādājumu (dati pēc Graudonis 1989, 1. tab.). Kā rāda šie skaitļi, no neolīta beigām un bronzas laikmeta sākuma līdz vēlajam bronzas laikmetam maiņā iesaistītā dzintara un krama izstrādājumu apjoms bija krasi samazinājies. Kādi varēja būt iemesli šādai dzintara–krama maiņas gandrīz pilnīgai iznīkšanai? Šķiet, ka sākotnējie iemesli šīm pārmaiņām jāmeklē ārpus Austrumbaltijas tajā vidē, kur no tālienes nākušais dzintars ieguva augsta prestiža materiāla statusu, proti, Centrāleiropas un Dienvideiropas hierarhiskajās sabiedrībās (Shennan 1982, 34–37). No otras puses, Baltijas jūras austrumu piekrastes sabiedrībās augstu prestižu acīmredzot bija ieguvuši Centrāleiropas bronzas izstrādājumi, tāpēc dzintara ieguves zonai jūras piekrastē par galvenajiem kļuva sakari dienvidu vai dienvidrietumu virzienā ar bronzas metalurģijas centriem.

Taču jāņem vērā vēl kāds faktors, kas nevarēja neietekmēt maiņas sakaru mehānismus un maiņas saturu Latvijas teritorijā. Vēlais neolīts un agrais bronzas laikmets bija laiks, kad notika pāreja uz ražotājsaimniecību. Šī pāreja bija saistīta gan ar apdzīvotības struktūras izmaiņām, gan ar izmaiņām sabiedrības sociālajā organizācijā. Par pēdējām zināmas liecības sniedz daži arheoloģiski pētītie agrā bronzas laikmeta kapulauki, bet arheoloģiskās liecības par šī laika dzīvesvietām ir ļoti trūcīgas. Tomēr ir pamats domāt, ka agrajā bronzas laikmetā kļuva raksturīgas nelielas atsevišķu saimju saimniecības, respektīvi, lauku apmetnes, kas ekstensīvās līdumu zemkopības apstākļos periodiski mainīja savas dislokācijas vietas. Līdz ar to šo apmetņu vietās neveidojās spēcīgs kultūrlānis, tādēļ tās šodien ir grūti konstatējamas (Vasks 2005, 83).

Tādējādi hipotētiski var pieņemt, ka vēlajā neolītā un bronzas laikmeta sākumā izveidojās situācija, kad līdztekus pastāvēja divi iztikas stratēģijas modeļi. Viens no tiem bija agrākais, arheoloģiskajos materiālos labi atspoguļotais medību, zvejas un augu vākšanas modelis, kura darbība pakāpeniski reducējās, līdz tas izzuda pavisam. Otrs bija jaunais augšupejošais modelis, kura darbības stratēģisko virzienu noteica pievēršanās lopkopībai un zemkopībai kā galvenajām nozarēm. Katrs no šiem modeļiem funkcionēja savām saimnieciskajām prioritātēm piemērotā ekoloģiskā vidē. Vēlajā neolītā jaunais saimniecības modelis, spriežot pēc akmens laivas cirvju un dažiem citiem atradumiem, bija saistīts ar morēnu paugurainēm un upju senlejām. Agrajā bronzas laikmetā uz šīm pašām teritorijām norāda uzkalniņu kapulauku izvietojums, bronzas priekšmetu savrupatradumi, bet it īpaši vienkāršo akmens darba cirvju izplatība. Jaunā apdzīvotības struktūra, kuras pamatā, kā jau iepriekš sacīts, bija nelielu autonomu saimniecību tīkls, noteica arī maiņas raksturu.

Norādes par sakaru virzieniem agrajā bronzas laikmetā sniedz bronzas priekšmetu izplatības ģeogrāfija. Uz agro bronzas laikmetu attiecināmi 37 bronzas priekšmeti. To lielākā daļa atrasta Rietumlatvijas teritorijā. Uz to, ka pastāv bronzas priekšmetu – cirvju un šķēpa galu – formu analogija dienvidrietumu virzienā, jau pagājušā gadsimta 30. gados norādīja Eduards Šturms (Šturms 1931, 138–139), turklāt hronoloģiski visagrākajiem atradumiem tās sniežas tālāk nekā vēlākajiem. Tā, piemēram, jau pieminētajam šķēpam no Bārtas tuvākās paralēles rodamas

Dānijā un Ziemeļvācijā (Šturms 1931, 120). Līdzīgi tas ir arī ar Rietumlietuvā atrasto I perioda alebardu, kurai tuvākās analogijas meklējamas Polijā starp Vislu un Oderu (Григалавичене, Мряквячиус 1980, 27). Dažas norādes par sakariem ar Centrāleiropu un Ziemeļeiropu agrajā bronzas laikmetā dod arī analogijas kapu uzkalniņu izbūvē (Vasks 2003, 134). Taču, sākot ar III periodu, Austrumbaltijā izveidojās lokāls kultūras apgabals ar centru bijušajā Austrumprūsijā, tāpēc, sākot ar šo laiku, Latvijas, tāpat kā Lietuvas teritorijā atrasto bronzas priekšmetu formu īpatnības noteica sakari ar šo centru.

Agrā bronzas laikmeta bronzas priekšmetu izplatības ģeogrāfija rāda, ka atradumu vietu skaits samazinās virzienos no rietumiem uz austrumiem un no dienvidiem uz ziemeļiem. Ievērojot šo bronzas priekšmetu prestižo statusu (starp atradumiem nav tādu, kurus varētu uzskatīt par izejvielu tālākai pārkausēšanai), pieļaujams, ka te atspoguļojas dāvanu apmaiņa starp atsevišķiem vietējo sabiedrību līderiem. Šādu apmaiņu antropoloģiskajā literatūrā apzīmē kā reciprocitāti, kurā piedalās personas, kas ir neatkarīgas cita no citas un kam ir līdzīgs sociālais statuss (Renfrew, Bahn 1996, 338). Apmaiņa nav vērsta uz materiāla labuma gūšanu, bet tai ir drīzāk diplomātisks nolūks labu savstarpējo kaimiņattiecību uzturēšanai. Turklāt, kā to trāpīgi pateicis Irvings Goldmans, „Maiņa ir kods, ar kuru tiek izplatīta statusa informācija” (citēts pēc Kristiansen 1987a, 34). Šādu maiņas mehānismu var raksturot kā prestiža priekšmetu maiņu, lai gan, ievērojot iepriekš minēto atradumu vietu skaita samazināšanos austrumu un ziemeļu virzienā, pieļaujama arī maiņa pa līniju. Lai gan trūcīgie agrā bronzas laikmeta arheoloģiskie materiāli ierobežo detalizētāku maiņas sakaru analīzi, tomēr domājams, ka vēlā neolīta dzintara sakarā konstatētā noteikta virziena maiņa vai arī maiņa ar neatkarīgiem starpniekiem šajā laikā nav raksturīga.

Tā kā agrā bronzas laikmeta bronzas priekšmetu atradumi iezīmē Daugavas un Aiviekstes ceļu, pa kuru bronza sasniedza Lubāna ezera ieplaku, var secināt, ka neolītā iedibinātie sakaru ceļi, vismaz galvenie, turpināja funkcionēt arī bronzas laikmetā. Četru bronzas priekšmetu atradumi Lielupes baseinā rāda, ka sakaru ceļiem izmantots arī šī baseina upju tīkls, taču nav liecību, ka agrajā bronzas laikmetā būtu uzturēti sakari pāri Baltijas jūrai.

Sakaru virzieni un maiņa vēljā bronzas laikmetā

Spriežot pēc bronzas priekšmetu izplatības ģeogrāfijas, vēljā bronzas laikmetā agrāko satiksmes ceļu izmantošana turpinājās un paplašinājās – līdzās iepriekš minētajiem skaidrāk iezīmējās arī tādi ūdensceļi kā Venta un Abava Rietumlatvijā un Gauja Austrumlatvijā. Pieaugušais bronzas priekšmetu skaits (pašlaik uzskaitītas 249 vienības) norāda arī uz maiņas intensitātes pieaugumu. Lai gan, tāpat kā iepriekš, svarīgi bija sakari dienvidrietumu virzienā ar Baltijas jūras dienvidaustrumu piekrastes rajonu, jauna iezīme bija tiešo sakaru ar Skandināviju pāri Baltijas jūrai veidošanās. Par to liecina t.s. „velna laivas” Ziemeļkurzemē – Austrumbaltijai neraksturīgi apbedījumi akmens laivveida krāvuma kapos. Apbedīšana akmeņu laivās ir tipiska Skandināvijas tradīcija, īpaši Gotlandē, kur saskaitīts pat līdz 350 akmens laivu (Vasks 2000, 35). Ziemeļkurzemē šīs 8–24 m garās, no lieliem laukakmeņiem būvētās simboliskās laivas izvietojušās apmēram 15 km garā zonā, tātad visai ierobežotā teritorijā Rojas upes krasta tuvumā. Tikai viena akmens laiva

pie Dundagas Plintiņiem atradās 12 km atstātus no pārējām. Tā bija arī visgarākā – 24 m. Pavisam zināmas deviņas šādas laivas piecās vietās. Ievērojot skandināviskās paralēles, Ziemeļkurzemes „velna laivas” pētnieki jau kopš 19. gadsimta tradicionāli saistīja ar imigrantiem no Skandināvijas. Tomēr šo akmens laivveida krājumos apbedīto iedzīvotāju vieta un loma Rietumlatvijas bronzas laikmetā ir diezgan neskaidra. Lielāka skaidrība šajos jautājumos radās 2001. gadā, kad Baltijas jūras krastā Stalddenē pie Ventspils tika atrasts Austrumbaltijas apstākļiem milzīgais 5,6 kg smagais bronzas depoziāts. Tā sastāvā bija valkājot nodilušu un salauztu bronzas kaklariņķu, aproču, rotadatu u. c. rotu fragmenti, kā arī bronzas apročveida riņķi. Depozīta priekšmeti ir tipiski Skandināvijai un datējami ar 7. gs. p. m. ē. (Vasks, Vijups 2004, 21–34). Pēc sava rakstura atradums pieskaitāms t. s. „lūžņu” depoziātiem, kas bija paredzēti pārkausēšanai. Pēc visa spriežot, šis bronzas krājums atvests pāri jūrai, domājams, no Gotlandes maiņai ar vietējiem bronzas apstrādātājiem. Un droši vien šie pārvadātāji bija profesionāli jūras braucēji, kas pēc nāves tika apbedīti simboliskās akmens laivās viņu dzīvesvietas tuvumā Rojas upes apkārtnē. Akmens laivveida krāvuma kapu izvietojums Rojas upītes tuvumā norāda arī uz ceļu, pa kuru jūrasbraucēji ērti un īsā laikā varēja nokļūt līdz jūrai. Viņu apmetnes pie Rojas tomēr bija teritoriāli atrautas un, šķiet, arī kontaktos izolētas no pārējās Rietumlatvijas teritorijas uz dienvidiem no Ventas–Abavas līnijas. Raksturīgi, ka Rietumlatvijā bronzas priekšmetu izplatība ziemeļu virzienā tālāk par šo līniju nesniedzas. Turklāt starp Latvijas rietumu daļā atrastajiem bronzas priekšmetiem ir tikai viens uzdevas cirvītis no Strazdeniekiem, kam varētu būt skandināviska izcelsme, bet pārējiem priekšmetiem bija raksturīgas Austrumbaltijai tradicionālās formas. Tas ļauj domāt, ka akmens laivveida krājumos apbedīto ļaužu intereses galvenokārt bija saistītas ar maiņas tālsakariem austrumu–rietumu virzienā starp Skandināviju un Volgas–Kamas metalurģisko centru. Šī sakaru virziena viens atzars varēja būt arī Daugavas ūdensceļš.

Savdabīgi vārti uz šo ceļu no rietumiem bija Irbes jūras šaurums. Vārtu dienvidu pusi iezīmēja Ziemeļkurzeme ar Kolkas ragu, bet ziemeļu pusi – Sāmsalas Serves (*Sörve*) pussala (bronzas laikmetā šī pussala gan vēl bija atsevišķa sala). Ar jūras braukšanu saistīti ļaudis dzīvojuši arī šo vārtu ziemeļu pusē – jau minētajā Serves pussalā. Tur atklātās divas akmens laivas 1967. gadā izpētīja Vello Leugass (Lōugas 1970). Interesanti, ka 20. gs. sākumā pāris desmit kilometrus uz ziemeļiem no abām akmens laivām pie Tehumardi ciema tika atrasts „lūžņu” depoziāts, kurā bija salauzti bronzas priekšmeti (divu zobenu, saktas, bārdas naža, kaklariņķa un šķēpa gala fragmenti) un kura izcelsmi arī saista ar Skandināviju (Jaanits et al. 1982, 154). To, ka sakari ar Skandināviju tika uzturēti pa Daugavu, rāda daži skandināviskas izcelsmes bronzas priekšmetu atradumi pie Daugavas (Šturms 1936, 77–78). Skandināvijas un Volgas–Kamas rajona tālsakaros pa Daugavu rāda arī četri Melārtipa bronzas uzdevas cirvju atradumi pie Daugavas vai Daugavas baseinā (Vasks 1994, 63–64).

Kas bija šie akmens laivās apbedītie jūrasbraucēji? Tradicionāli viņus uzskata par atbraucējiem no Gotlandes, kuri šeit izveidojuši savu koloniju (sk. Граудонис 1967, 73). Tomēr nevar izslēgt iespēju, kā to atzīmējis jau V. Leugass (Lōugas 1970), ka tie bija vietējas izcelsmes jūrasbraucēji, kas, izmantojot bronzas maiņas konjunktūru, iesaistījās jūras sakaros. Uz tādu iespēju norāda dažas vietējās īpatnības akmens laivu konstrukcijā un apbedījumu urnu izveidē. Pirmkārt, laivu lielo borta

akmeņu ietvertā teritorija bija klāta ar mazāku akmeņu segumu, kas nav raksturīgi Gotlandes laivām. Tāpat tām nav raksturīgas divu līmeņu akmens kameras urnu novietošanai. Otrkārt, lai gan šo urnu formas ir tipiski skandināviskas, tomēr virsmas švīkājums, kas vērojams uz dažām urnām, ir Austrumbaltijas keramikas tradīcija un nav raksturīgs Skandināvijai. Diemžēl līdz šim nav uzietas Ziemeļkurzemes akmens laivveida krāvuma kapiem atbilstošas dzīvesvietas, kas varētu sniegt plašāku ieskatu par šo ļaužu materiālo kultūru. Bīstamie jūras braucieni, regulāra ilgstoša prombūtne no savām dzīvesvietām, saskarsme ar svešiem ļaudīm acīmredzot bija raksturīga šo jūrasbraucēju dzīvesveida sastāvdaļa. Tas varēja būt pietiekams pamats kopīgas reliģijas, kultūras un ideoloģijas izveidei neatkarīgi no tās sekotāju izcelsmes.

Skaidrojot maiņas mehānismu saistībā ar Staldzenes depoziātu un Ziemeļkurzemes jūrasbraucējiem, to vislabāk var raksturot kā noteikta virziena maiņu. Saskaņā ar šo modeli (Renfrew 1972, 470) maiņas objekts parasti ir izejviela – mūsu gadījumā tie bija bronzas „lūžņi”. Otrkārt, maiņai ir regulārs raksturs, ko acīmredzot nodrošināja minētie jūrasbraukšanas profesionāļi. Treškārt, no sākotnējām teritorijām (šajā gadījumā Gotlandes) attālinātas atsevišķas vietas tiek apgādātas labāk nekā tuvāk esošās. Tādas vietas varētu būt galvenie bronzas apstrādes centri pie Daugavas vai Daugavas baseinā. Šādu maiņas sakaru gadījumā maiņas objektu nogāde no izejas punkta uz galapunktu var nebūt tieša, bet notikt ar starpniekiem. Par to, vai bronzas izejvielu no Skandināvijas līdz tās tiešajiem izmantotājiem nogādāja Ziemeļkurzemes starpnieki vieni paši vai arī bija vēl citi (piemēram, no Ziemeļkurzemes līdz Daugavas lejtecei un tālāk), mūsu rīcībā esošais arheoloģiskais materiāls norādījumus nesniedz.

Maiņas sakari un bronzas apstrādes centri

Tagad paraudzīsimies uz maiņas sakariem un to nozīmi no vietējo bronzas apstrādātāju pozīcijām. Latvijas teritorijā ir zināmas 15 vietas, kur vēlajā bronzas laikmetā ir notikusi bronzas apstrāde. Tie ir 12 pilskalni pie Daugavas un Daugavas baseinā, divi Lielupes baseinā un viens Gaujas baseinā. Visplašāk bronzas apstrāde bija izvēsta Daugavas lejtecē, kur lielākais centrs bija Ķivutkalns Doles salā. No visām tur atrastajām 2094 senlietām 33,5% bija māla tīģeļu un lejamveidņu fragmenti. Kļāņu pilskalnā šis skaits bija 23,7%, bet Vīnakalnā 10,4%. Pilskalnos tālāk pa Daugavu uz augšu tīģeļu un lejamveidņu īpatsvars kopējā senlietu klāstā bija mazāks, bet pilskalnos ārpus Daugavas ielejas (to skaitā Tērvetē un Klosterkalnā Lielupes baseinā, kā arī Sārumkalnā Gaujas baseinā) tas bija pavisam niecīgs – viens vai daži lejamveidņu fragmenti. Izņēmums šajā ziņā ir Brikuļu pilskalns pie Lubāna ezera. Tur no kopumā 1000 senlietām tīģeļu un lejamveidņu fragmenti veidoja 41,8% (Vasks 2005, 84–86).

Līdz šim nav iegūtas liecības par bronzas apstrādi Rietumlatvijā. Šajā Latvijas daļā ir pētīti vairāki pilskalni, un četros no tiem – Matkules, Padures, Paplakas un Milzkalna pilskalnā – konstatēta apdzīvotība vēlajā bronzas un senākajā dzelzs laikmetā. Lai gan iegūtais senlietu materiāls nav sevišķi plašs, starp atradumiem ir četru apročveida riņķu fragmenti Paplakas pilskalnā un bronzas bārdas naža fragments ar cilpveida rokturi Milzkalna pilskalnā (Vasks 2005, 89). Rietumlatvijā bronzas laikmeta bronzas priekšmetu savrupatradumu skaits ir relatīvi lielāks nekā

pārējās Latvijas daļās, un tas, ievērojot arī pieminēto bronzas priekšmetu klātbūtni skaitliski nelielajā abu pilskalnu senlietu materiālā, liecina par šī metāla plašāku lietojumu Rietumlatvijā. Tomēr ne tīģeļu, ne lejamveidņu fragmenti minētajos pilskalnās nav atrasti. Taču domājams, ka bronzas apstrādes liecību trūkums Latvijas rietumdaļā izskaidrojams ar šīs teritorijas vēl nepietiekamo arheoloģisko izpēti.

Tādējādi, spriežot pēc bronzas apstrādes piederumu un bronzas izstrādājumu atradumiem, pie Daugavas un tās baseinā pastāvēja daži lielāki (Ķivutkalns, Kļauģukalns, Brikuļu pilskalns) un vairāki mazāki bronzas apstrādes centri (Vīnakalns, Ķentes, Asotes pilskalns u.c. pilskalni). Šajos pilskalnās izgatavotie un lietotie priekšmeti (rotas, ieroči, tualetes piederumi) ar retiem izņēmumiem (darbarīki) bija paredzēti atsevišķu personu elitārā sociālā stāvokļa reprezentācijai. Jāņem vērā arī tas, ka bronzas apstrāde bija sarežģīts tehnoloģisks process, kas prasīja speciālas zināšanas un no malas varēja atgādināt maģisku rituālu, kas tā pārzinātājiem piešķīra īpašu elitāru statusu. Līdz ar to šiem pilskalnām, respektīvi, tur strādājošiem bronzas amatniekiem, bija svarīga nozīme sabiedrisko attiecību regulēšanā. Tas dod pamatu šos bronzas apstrādes pilskalnās uzskatīt arī par sociālās hierarhijas uzturēšanas centriem. Tos var uzlūkot arī kā atsevišķu politīju (neatkarīgu sabiedrību) varas centrus ar tiem pakļautajiem zemāka līmeņa pilskalnām un lauku apmetnēm.

Šādu bronzas apstrādes centru pastāvēšanas nepieciešams nosacījums bija regulārs bronzas pieplūdums, ko varēja nodrošināt tikai regulāri maiņas sakari. Tā kā bronzas apstrādei bija svarīga nozīme elites sociālā statusa uzturēšanā un sociālo attiecību regulēšanā, liela nozīme bija arī elites kontrolei pār maiņas sakariem. Kā liecina pētījumi Centrāleiropā, tālie maiņas sakari tika realizēti no vienas centrālās nocietinātās apmetnes uz otru, šķērsojot apvidus ar zemāka statusa dzīvesvietām un veicot dažkārt pat 100–150 km lielus attālumus (Kristiansen 1998, 98). Acīmredzot tieši tādā veidā – ar noteikta virziena maiņas modeļa darbību – var izskaidrot gan Ķivutkalna, gan Brikuļu pilskalna kā lielāko bronzas apstrādes centru ilgstošu pastāvēšanu Daugavas lejtecē un Lubāna zemienē. Tomēr bija vēl viens nosacījums šādu centru pastāvēšanai, proti, spēja sagādāt nepieciešamos resursus, ko izmantot tālsakaru uzturēšanai. To varēja nodrošināt maiņas veids – redistribūcija jeb pārdale, kad apmaināmo objektu plūsmu politijā nosaka centrālās vietas varas pārstāvji (elite) (Renfrew, Bahn 1996, 338). Apmaināmie objekti šādā gadījumā varēja būt vietējas izcelsmes ražojumi. Iegūstot tos no apkārtējām lauku apmetnēm apmaiņā pret bronzas izstrādājumiem vai arī cita veida vietējiem ražojumiem, centra, piemēram, Ķivutkalna vai Brikuļu pilskalna, elite varēja nodrošināt arī zināmu specializāciju bronzas apstrādē, iesaistot daļu iegūto vietējo ražojumu tālsakaru apmaiņā bronzas izejvielu nodrošināšanā.

Ir diezgan grūti pateikt, ko vietējās sabiedrības mainīja pret bronzu. Centrāleiropā un Dienvidēiropā jau kopš bronzas laikmeta sākuma iecienīts, protams, bija Baltijas dzintars. Taču ar dzintara maiņu var izskaidrot tikai Baltijas jūras piekrastes tuvumā nonākušos bronzas priekšmetus. Parasti tiek minētas arī kažokādas, kaltētas zivis, zemkopības produkti un mājlopi (sk., piemēram, Kristiansen 1987b, 83). Tā tas varētu būt arī Latvijas teritorijā. Īpaša nozīme, domājams, bija bebru ādām. Ķivutkalnā no visiem nomeditājiem dzīvniekiem 55% bija bebru kauli, Vīnakalnā – pat 65%, Mūkukalnā – 37%, bet Asotē – 29%. Turpretim Brikuļu pilskalnā šis kažokzvērs pēc

atrasto kaulu daudzuma ar 13% ieņem tikai trešo vietu pēc aļņiem un mežacūkām (Vasks 2005, 93).

Tomēr noteikta virziena maiņa un redistribūcija nebija vienīgie un, domājams, pat ne galvenie maiņas mehānismi vēlajā bronzas laikmetā Latvijas teritorijā. Savrupatrasto bronzas priekšmetu izplatībā, tāpat kā agrajā bronzas laikmetā, ir vērojama atradumu vietu skaita samazināšanās virzienā no dienvidiem uz ziemeļiem un no rietumiem uz austrumiem. Tāpēc var uzskatīt, ka vēlajā bronzas laikmetā turpināja pastāvēt arī agrākais prestiža priekšmetu maiņas modelis, respektīvi, dāvanu apmaiņa dažāda veida sakaru uzturēšanai starp neatkarīgiem un statusā līdzvērtīgiem partneriem.

Secinājumi

Maiņas sakaru aktivitātes pieaugums Latvijas teritorijā sākās vidējā un turpinājās vēlajā neolītā. Arheoloģiskajā materiālā to visuzskatāmāk iezīmē dzintara un krama izstrādājumu izplatība. Abu šo materiālu izstrādājumi ir atrasti visās vidējā un vēlā neolīta apmetnēs. Tas norāda uz stabila sakaru tīkla pastāvēšanu, kura pamatā acīmredzot bija nepieciešamība uzturēt starpkopienu laulību un citus sociālos sakarus. Dzintara un krama kustību šai tīklā var raksturot kā ceremoniālu dāvanu apmaiņu starp kopienām, respektīvi, kā maiņu pa līniju vai arī kā prestiža priekšmetu maiņu. Tas, protams, nenozīmē, ka bez dzintara un krama šajos dāvanu apmaiņas kā „diplomātisko attiecību” uzturēšanas pasākumos nebija iesaistīti arī vietējas izcelsmes materiāla priekšmeti – kaula, raga, akmens u. c. izstrādājumi. Tieši ar šādu izstrādājumu apmaiņu var izskaidrot materiālās kultūras lielāku vai mazāku vienveidību samērā plašās teritorijās. Taču, kā rāda dzintara apstrādes centra izveidošanās Lubāna ezera iekšējā (tā pastāvēšanu varēja nodrošināt tikai regulārs dzintara pieplūdums), darbojās arī cits maiņas mehānisms – noteikta virziena maiņa.

Sākoties bronzas laikmetam, saglabājās iepriekšējie sakaru virzieni un ceļi, taču krasi mainījās maiņas objekti – gandrīz pilnībā izbeidzās maiņa ar dzintaru un kramu, bet par redzamāko maiņas objektu kļuva bronzas priekšmeti. Dzintara maiņas apsīkšanu Latvijas teritorijā (tāpat kā Austrumbaltijā kopumā) var izskaidrot ar maiņas virzienu pārbīdi no dzintara ieguves vietām Baltijas jūras dienvidaustrumu piekrastē uz Centrāleiropu un Dienvideiropu. Agrajā bronzas laikmetā (Monteliusa III periodā) dienvidaustrumu Baltijā izveidojās lokāls kultūras centrs, no kura bronzas izstrādājumi sasniedza arī Latvijas teritoriju. Atrasto agrā bronzas laikmeta bronzas izstrādājumu skaits nav liels, tāpēc ir grūti spriest par maiņas mehānismiem. Šķiet, ka šo bronzas priekšmetu izplatību vislabāk var izskaidrot ar prestiža priekšmetu maiņas modeļa palīdzību. Agrā bronzas laikmeta apmetnē Lagažā atklātā bronzas apstrāde liecina, ka Lubāna ezera iekšējā kā sakaru ceļu krustpunkts un līdz ar to jaunu tehnisko inovāciju apgūšanas rajons savu nozīmi nebija zaudējis.

Vēlajā bronzas laikmetā sakari ar dienvidaustrumu Baltiju turpinājās, tomēr jaunums bija tas, ka nepārprotami izveidojās sakari pāri Baltijas jūrai starp Skandināviju un Ziemeļkurzemi. Šajos sakaros galvenā nozīme acīmredzot bija bronzas kā izejvielas maiņai. Šajā laikā pie Daugavas un Daugavas baseinā izveidojās daudz bronzas apstrādes centru, kas varēja būt pāri jūrai nākušās bronzas izmantotāji.

Šo centru elite bija ieinteresēta bronzas kā prestižu priekšmetu izejmateriālu regulārā pieplūdumā un līdz ar to arī tālsakaru maiņas uzturēšanā un kontrolē. Centru eksistēšanu, visticamāk, varēja nodrošināt tikai noteikta virziena maiņa ar vienu vai vairākiem starpniekiem, bet vienlaikus turpināja pastāvēt jau agrāk starp vietējām sabiedrībām iedibinātā prestižu priekšmetu maiņa.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Graudonis J. 1989. *Nocietinātās apmetnes Daugavas lejtecē*. Rīga : Zinātne.
- Graudonis J. 2001. Agro metālu periods. Grām.: *Latvijas senākā vēsture. 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.* Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 116–185.
- Harding A.-F. 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Jaanis L., Laul S., Lūgas V., Tõnisson E. 1982. *Eesti esiajalugu*. Tallinn : Eesti Raamat.
- Kristiansen K. 1987a. From stone to bronze: the evolution of social complexity in Northern Europe, 2300–1200 BC. In: E. M. Brumfiel and T. K. Earle, eds. *Specialization, Exchange, and Complex Societies*. Cambridge : Cambridge University Press, 30–51.
- Kristiansen K. 1987b. Centre and periphery in Bronze Age Scandinavia. In: M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen, eds. *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge : Cambridge University Press, 74–85.
- Kristiansen K. 1998. *Europe Before History*. Cambridge : Cambridge University Press.
- LA 1974 = *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga : Zinātne.
- Lang V. 2007. *The Bronze and Early Iron Ages in Estonia* (Estonian Archaeology 3). Tartu : Tartu University Press.
- Lavento M. 2001. *Textile Ceramics in Finland and on the Karelian Isthmus. Nine Variations and Fugue on a Theme of C. F. Meinander* (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 109). Helsinki.
- Lūgas V. 1970. Sērve laevkalmed. In: *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn : Valgus, 111–118.
- Loze I. 2003. Middle Neolithic Amber Workshops in the Lake Lubāns Depression. In: C. W. Beck, I. B. Loze and J. M. Todd, eds. *Amber in Archaeology. Proceedings of the Fourth International Conference on Amber in Archaeology Talsi 2001*. Rīga : Institute of the History of Latvia Publishers, 72–89.
- Renfrew C. 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B. C.* London : Methuen & Co Ltd.
- Renfrew C. and Bahn P. 1996. *Archaeology. Theories, Methods, and Practice*. 2nd edition. London : Thames and Hudson.
- Shennan S. 1982. Exchange and ranking: the role of amber in the Earlier Bronze Age of Europe. In: C. Renfrew and S. Shennan, eds. *Ranking, Resource and Exchange. Aspects of the Archaeology of Early European Society*. Cambridge : Cambridge University Press, 33–45.
- Sherrat A. 1993. What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and Mediterranean in later prehistory. *Journal of European Archaeology*, 1 (2): 1–57.
- Šturms E. 1931. Die bronzezeitliche Funde in Lettland. In: *Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.–23.VIII. 1930*. Rīga, 103–144.

- Šturms E. 1936. Pirmās bronzas laikmeta kapenes Latvijā. *Senatne un Māksla*, 1: 70–84.
- Vasks A. 1994. *Brikuļu nocietinātā apmetne. Lubāna zemiene vēlajā bronzas un dzelzs laikmetā (1000. g. pr. Kr. – 1000. g. pēc Kr.)*. Rīga : Preses nams.
- Vasks A. 2000. Bīlavu „velna laivas” izrakumi un rekonstrukcija 1999. gadā. Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 1998. un 1999. gadā*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 35–46.
- Vasks A. 2003. Rietumlatvija bronzas laikmeta sakaru lokā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXI: 132–140.
- Vasks A. 2005. Bronzas apstrādes centri un bronzas priekšmeti sabiedrisko attiecību sistēmā agro metālu periodā Latvijas teritorijā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXII: 82–98.
- Vasks A., Vijups A. 2004. *Staldzenes bronzas laikmeta depozijs. Staldzene Bronze Age Hoard*. Rīga : Fobo Prints.
- Вуоринен Ю. 1984. Торговля кремнем и янтарем в Финляндии в эпоху неолита. В кн.: *Новое в археологии СССР и Финляндии*. Ленинград : Наука, 54–60.
- Граудонис Я. 1967. *Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа*. Рига : Зинатне.
- Григалавичене Э., Мяркявичюс А. 1980. *Древнейшие металлические изделия в Литве*. Вильнюс : Мокслас.
- Зими́на М. П. 1981. О работе Северо-западной экспедиции. В кн.: *Археологические открытия 1980 года*. Москва : Наука, 12–13.
- Лозе И. 1972. Стоянка Лагажа (Лубанская низменность). *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 6: 57–73.
- Лозе И. 1979. *Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины*. Рига : Зинатне.

Summary

The paper discusses exchange contacts in the territory of Latvia in the Bronze Age. Changes in the directions of contacts and in the nature of exchange are investigated, both in comparison with the Neolithic and in the Early and Late Bronze Age, giving particular attention to the routes by which bronze arrived and the routes of the spread of bronze artefacts. In the Late Neolithic, directional commercial trade is observable, something that is no longer characteristic of the Early Bronze Age but appears again in the Late Bronze Age, when bronze-working centres, which were significant in the regulation of social relations, developed along the River Daugava. During all of the periods discussed here, a prestige chain remained in existence.

Karadraudzes vai karotāji: militārās struktūras Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā

Retinues or Warriors: Military Structures in the Territory of Latvia during the Late Iron Age

Artūrs Tomsons

Latvijas Nacionālais vēstures muzejs
Arheoloģijas departaments
Pils laukums 3, Rīga, LV-1050
E-pasts: atomsons@gmail.com

Nozīmīga aizvēstures un viduslaiku Eiropas dzīves sastāvdaļa bija karošana. Vairāk vai mazāk tā skāra visu sabiedrības slāņu pārstāvjus. Rakstā analizētas iespējas pēc arheoloģiskajām liecībām un rakstītajiem vēstures avotiem identificēt dažādas organizētas militārās struktūras Latvijas teritorijā aizvēstures beigās, īpaši pievēršoties iespējam noteikt specifiskas vēlā dzelzs laikmeta sociālmilitārās institūcijas – karadraudzes – pazīmes. Rakstā analizēta termina „karadraudze” veidošanās un izpratne Latvijas arheoloģijas un vēstures literatūrā, atsedzot tā satura izmaiņas, termina mitoloģizāciju un tā lietojumu dažādu laikmetu zinātnieku darbos.

Atslēgvārdi: karošana, karadraudze, vara, sociālās struktūras, vēlais dzelzs laikmets, Latvijas teritorija, Austrumbaltija.

Karadraudze: termina raksturojums un interpretācijas

Dažādu aizvēstures sociālo struktūru identificēšanas mēģinājumi Latvijas vēsturē notikuši vairākkārt. Kā viena no šādām pagātnē pastāvējušām struktūrām, kas raksturo dzelzs laikmetu un viduslaiku sākumposmu, nereti minēta karadraudze. Tomēr, pievēršoties minētās problemātikas izpētei tuvāk, dažādu laikmetu pētnieku uzskatos atsedzas samērā būtiskas atšķirības par šī termina saturu – tas tiek saistīts ar valdnieka vai karavadoņa svītu, apsardzi, gvardi, kā arī apzīmē zemessardzes karaspēku, kad militārās darbībās uz laiku iesaistās visi brīvie un, iespējams, pat nebrīvie kopienas vīrieši, bet reizēm terminam ir arī teritoriāla apzīmējuma pieskaņa. Tādēļ sākumā ir būtiski definēt, kāda saturiskā slodze iespējama rakstā lietotajam terminam un ar kādām sociālām struktūrām tas tradicionāli tiek saistīts dažādās historiogrāfiskās tradīcijās.

Runājot par agro viduslaiku Eiropu, ar vārdu „karadraudze” tradicionāli tiek saprasts dažāda līmeņa valdnieku un vadoņu rīcībā esošs militārs formējums, ar kura palīdzību tie realizē savas varas funkcijas un kurš nodrošina vadoņa fizisko drošību, vairāk vai mazāk funkcionējot kā elitāra apsardzes vienība, kas sastāv no īpaši atlasītiem izcilākiem karotājiem. Lai labāk izprastu šādas institūcijas veidošanos Eiropā un līdz ar to Latvijas teritorijā aizvēstures beigās notiekošos sociālos procesus,

jāaplūko Ziemeļeiropas un Austrumeiropas reģiona militāri politiskā attīstība mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši.

Būtisks faktors, kas ietekmēja Eiropas vēstures gaitu dzelzs laikmetā, bija ģermāņu klātbūtne, un tas cieši saistāms ar notikumiem Romas impērijas vēsturē. Ģermāņu ekspansijas draudi aktualizējās jau pirmajā gadsimtā p. m. ē., kad kimbri un teitoņi negaidīti iebruka Romas impērijas teritorijā, un šis iebrukums šokēja visu tālaika sabiedrību un pamudināja reformēt Romas armiju (Хойелл 2006, 463–471). Nozīmīgais pirmā gadsimta vidus p. m. ē. vēstures avots par Romas ekspansiju ziemeļu virzienā – Gaja Jūlija Cēzara „Piezīmes par gallu karu” – sniedz daudzas specifiskas detaļas gan par gallu, gan ģermāņu cilšu sociālās un militārās organizācijas līmeni laikā ap ēru miju (Cēzars 1977). Ģermāņu spēku romieši sāka apzināties pēc vairāku leģionu sakāves Teitoburgas mežā mūsu ēras 9. gadā, kad tika apturēta Romas tālākā teritoriālā ekspansija uz austrumiem no Reinas Ģermānijas teritorijā (БИ 1997, 96). Tomēr plašākas liecības par dažādiem „barbaru” tautu militāriem veidojumiem Eiropā zināmas Lielās tautu staigāšanas un Rietumromas sabrukuma laikā (4.–7. gs.), kad aktīvas pārvietošanās dēļ ģermāņu ciltīm kļuva aktuāli padarīt efektīvu savu militāro struktūru. Tā, piemēram, rakstītie avoti min, ka gotiem (pirms to sadalīšanās 4. gs.) bijuši pat vairāki simti tūkstošu karotāju, ko varēja sapulcināt uz atsevišķām militārām kampaņām (Иордан 1997, 79), un, lai gan tas noteikti ir pārspīlējums, tomēr šāds milzīgs skaitlis varētu iezīmēt kopīgo tendenci.

Par ģermāņu militāro aktivitāti mūsu ēras pirmajos gadsimtos liecina daudzskaitlīgi ar karadarbību saistāmie senlietu atradumi Hjortspringas mūsdienu Dānijas teritorijā (tur atrasts ar mūsu ēras 4. gs. datējams 131 vairogs, 33 vairogu umboni, 138 šķēpu gali, 10 zobeni, gredzenu bruņukrekls u.c.), kā arī citās vietās, piemēram, Nidemā, Torsbergā, Illerupā, Ejsbolā, Vimozē u.c., kur zināmi daudzi 3.–5. gs. bruņojuma atradumi (Gebühr 2001, 37). Tie ļauj labi rekonstruēt Lielās tautu staigāšanas laika ģermāņu militāro vienību struktūru, kuru, spriežot, piemēram, pēc Hjortspringas atradumiem, varēja veidot 12–15 komandieri (kavalēristi), kas vadījuši ap 120 kājnieku. Savukārt Nidemas ieroču atradumi ļauj runāt par labi strukturētu, kopskaitā ap 300 cilvēku lielu kājnieku vienību (Randsborg 1997, 113).

Par nozīmīgu karadraudzes veidošanās posmu Ziemeļeiropā 8.–11. gs. liecina anglosakšu eposs „Beovulfs”. Tas ir ārkārtīgi svarīgs senangļu valodas paraugs un vēstures avots ar nenovērtējamu kultūrvēsturisku nozīmi (Alexander 2001, xiii), kas spilgti atspoguļo sava laikmeta militarizētās sabiedrības ētiskās normas un attiecības starp vadoni un ierindas karotāju, kuras bija balstītas mazāk uz subordināciju, bet vairāk uz uzticību un cieņu. Karotājs drīzāk ir vadoņa brīvprātīgs pavadoņš nekā kalps, kurš lepojas ar iespēju aizstāvēt vadoni un cīnīties par viņu. Savukārt no vadoņa tika gaidītas rūpes par saviem karotājiem, tos bagātīgi atalgojot par viņu drosmi (Abrams, Greenblatt 2002, 30). Šajā sabiedrībā valdīja arī spēcīga dzimtas locekļu attiecību saikne – ja kāds tika nogalināts, palicēju pienākums bija veikt asinsattributioni pret otru dzimtu vai pieprasīt izpirkumu (turpat, 29–33).

Valodniecības dati liecina, ka daudzviet Eiropā ceļā uz valsts izveidošanos un agrīnajos tās attīstības posmos karadraudzes veidoja vadoņa tuvākie draugi, radnieki, iespējams, parādnieki. Līdzīgi šīs institūcijas apzīmējumi sastopami vairākās valodās,

piemēram, senangļu *drihtin*, sennorvēģu *dróttin*, īslandiešu *drótt*, senkrievu *дружина*. Pastāv uzskats, ka šie vārdi varētu būt veidojušies no protoģermāņu *druhtinaz* ‘karaspēks, banda’ (Schmeller 2007, 646). Arī latviešu valodā redzams, ka termina ‘kara draudze’ pamatā ir termins ‘kara draugs’ (LLVV, 151).

Plašos Eiropas reģionos agro viduslaiku sākumā karadraudzes funkcijas bija nodokļu iekasēšana, karagājienu īstenošana un vadoņa vai valdnieka (karaļa, kņaza, konunga) aizstāvēšana. Tai bijusi būtiska ietekme uz valdnieku, un tā pastāvēja uz kara laupījuma rēķina, kurā valdnieks dalījās ar tās locekļiem. Varai centralizējoties, karadraudzes pamazām aizstāja citas struktūras, kā, piemēram, bruņinieku karaspēks, ko veidoja vasaļi. Šis process labi redzams Normandijas hercogistes piemērā – 10. gs. šo teritoriju Ziemeļfrancijā kolonizēja skandināvu ienācēji, līdz pamazām tā izveidojās par feodālu hercogisti, vienlaikus ilgstoši saglabājot augstu militarizācijas pakāpi (Граветт, Николь 2007, 20). Tādējādi ceļš uz karadraudzes institūcijas veidošanos ir bijis pietiekami ilgs un sācies vismaz vairākus gadsimtus pirms aplūkojamā laikposma – jau Lielās tautu staigāšanas laikmetā atpazīstamas atsevišķas vikingu laikmeta karadraudzes pazīmes, kas tālāku izpausmi gūst agrajos viduslaikos.

Par karadraudzēm var runāt arī vikingu laikmetā (9.–11. gs.) notikušo sirojumu sakarā. Skandināvu karadraudze bija veidojusies no dažādu sociālo slāņu un grupu pārstāvjiem, tomēr par patstāvīgu skandināvu dzīves sastāvdaļu karadraudzes kļūst tikai pēc 8. gs. beigām (Лебедев 1985, 62). Nelielas karadraudzes (vairāki desmiti vīru) bijušas atsevišķiem dzimtu vadoņiem (СЭ 1999, 69), un tās tikušas pulcētas pēc brīvprātības principa, gatavojoties noteiktiem sirojumiem (piemēram, uz Karēliju), kuros piedalījušies pat vairāki simti vikingu. Retos gadījumos sāgas apraksta notikumus arī tagadējās Latvijas teritorijā, piemēram, Egīla sāgā aprakstīts norvēģu vikinga Egīla Skalagrimsona sirojums Kurzemē ap 925. gadu (СЭ 1999, 134–139). Vikingu laikmeta karotāja ideālu atspoguļo skaldu dzeja, kurā nereti tiek runāts arī par tam piemītošajām īpašībām (Jesch 2009, 73–74).

Labi zināmi ir arī 11. gs. Anglijas pēdējā anglosakšu karaļa Harolda Godvinsona huskarli, kas 1066. gadā līdz pēdējam vīram aizstāv savu valdnieku pret Normandijas hercoga Vilhelma karaspēku kaujā pie Heistingas un krīt, normandiešu bruņinieku kavalērijas karaspēka pārspēti (Sawyer 2001, 18). Šis vārds ir veidojies no vārdiem *hus* – ‘nams’, *kaerl* – ‘vīrs’, un, iespējams, tie sākotnēji bijuši dzimtas vecākā kalpotāji vai kādi no tā personīgi atkarīgie vai brīvie saimes locekļi, kuru uzdevumu skaits laika gaitā palielinājies (Levick 1992).

No skandināvu, anglosakšu un slāvu izcelsmes algotņiem galvenokārt bija veidojusies arī Bizantijas valdnieku personīgā apsardzes vienība – t.s. varangiešu gvarde, kas bija izteikti elitāra, tās dalībnieki bija atkarīgi no valdnieka, un tajā dienējis ievērojams skaits skandināvu. Tiek izteikts pieņēmums, ka tie varētu būt tikuši pat rekrutēti īpašās akcijās (Piltz 2009, 145–146). Varangiešu gvarde vairs nav uzskatāma par vienkāršu karadraudzi, bet labi organizētu algotņu karaspēku, jo avotos minētas atsevišķas akcijas, kur piedalījušies pat 6000 varangiešu. Tās lielākās aktivitātes bija no 10. gs. līdz 11. gs. beigām (Roesdahl 1998, 286). Viens no zināmākajiem šīs gvardes dalībniekiem bijis Haralds Sigurdsons, vēlāku sāgu varonis un nākamais Norvēģijas konungs Haralds Hardrads (Blöndal 1978, Ch. 4).

Vēstures avoti sniedz ieskatu arī senkrievu karadraudzes organizācijā un iekšējā struktūrā, parādot šī fenomena neviendabību austrumslāvu zemēs. Senajā Krievzemē daudzas liecības par karadraudzes pastāvēšanu attiecināmas uz laiku no 10. gs., kad nostiprinājās vadoņu jeb kņazu vara un pie ūdensceļiem veidojās nocietināti centri (Hedenstierna-Jonson 2009, 160). Kņazu karadraudzes skaitliskais sastāvs, domājams, nepārsniedza vairākus simtus cilvēku. Pēc arābu ceļotāja Ibn Fadlāna ziņām par 922. gadu, Kijevā kņaza pilī mitis ap 400 viņa karadraudzes vīru. 10. gs. beigās senkrievu kņazi pat varējuši atļauties sūtīt uz Bizantiju palīgā imperatoram cīņā par troni lielu skaitu varangiešu algotņu (turpat, 168). Par šī laika karadarbības vērienu liecina pārspīlētas norādes, ka, piemēram, Jaroslavs Gudrais dinastisko konfliktu laikā, ieņemot Kijevu, vadījis ap 5000 vīru lielu karaspēku (Толочко 2002, 619).

Kņazu karadraudze bija senkrievu karaspēka kodols, tā veidoja lielāko daļu jātnieku karaspēka. Avotos tā ir galvenais bruņotais spēks, kas dažādos konfliktos, piemēram, no 9. gs. beigām – 10. gs. vidum, figurē kā kņazu pakļauto cilšu karaspēks, turklāt daļu no tā veidojuši skandināvu izcelsmes algotņi. Tomēr rakstītie avoti liecina, ka pēc uzdoto uzdevumu izpildīšanas kņazi centušies pēc iespējas ātrāk no šiem algotņiem atbrīvoties (Толочко 2002, 620). Minēti arī kņazam pakļauti karotāju pulki (*полки „воев”*), kas pamatā veidojās tāpēc, ka ilgstošā laika posmā vajadzēja ievākt nodevas; bet no 11. gs. vidus karadraudzes rakstītajos avotos sāk parādīties kā teritoriālas (pamatā pilsētu) militāras vienības (Луккин 2004, 5–58), kas dodas cīņās pēc tautas sapulces – večes – lēmuma, bet ieročus un zirgus saņem no kņaza.

11.–12. gadsimtā senkrievu karadraudzes raksturojumā redzama jau iekšēja strukturēšanās jeb dalījums divos līmeņos – t. s. *vecākajā* un *jaunākajā* karadraudzē. Pirmo veidoja kņazu vīri, bajāri, kas ieņēma augstus militāros un civilos amatus. Karadraudzē tiek minēti dažādi amati. Karadraudzes locekļi bija arī kņazu padomdevēji un tautas sapulcē večē – ievērojama tās sastāvdaļa. Domājams, ka t. s. jaunākās karadraudzes locekļi pildīja dažādas papildu apkalpojošās funkcijas kņaza galmā, tajā varēja būt arī nebrīvie cilvēki, bagātnieku un augstmaņu (bajāru) bērni.

Materiālās liecības par senkrievu karadraudzes bruņojumu sniedz plašie ieroču, bruņu un zirglietu atradumi apbedījumos (AC 1985, 299). Lai identificētu karadraudzes, Krievzemes arheoloģijā tradicionāli tikusi nodalīta specifiska apbedījumu grupa – t. s. *дружинные погребения*. Savu nosaukumu tā ieguvusi jau kopš 9.–10. gs., un tai ir raksturīgs specifisks apbedīšanas veids un kapa piedevas. Tiek uzskatīts, ka šajos kapos apbedīti tieši karadraudzei piederīgi cilvēki (Блифельд 1954, 148–162). Tomēr ir grūti saistīt noteiktas senlietas vai apbedīšanas tradīcijas (piem., t. s. kameru kapu tradīcijas) ar konkrētā indivīda etnisko vai sociālo izcelsmi, ņemot vērā materiālās kultūras elementu līdzību un pat simbiozi, kas tādējādi drīzāk raksturo šī laikmeta karadraudzi kā pāretnisku parādību, jo tajā organiski iekļāvās dažādu kultūru elementi (Толочко 2002, 624).

Līdz ar to redzam, ka gan Rietumu, gan krievu avoti sniedz samērā plašu un līdzīgu priekšstatu, kas tiek saprasts ar vārdu „karadraudze” – karadraudze tiek saistīta ar vadoni un vēlāko valdnieku, tā varas funkciju realizāciju un valdniecības nodrošināšanu. Tāpēc tālāk jāaplūko, kādā kontekstā šis termins lietots Latvijas vēstures literatūrā un vai citu valstu pētījumos tas izmantots ar tādu pašu nozīmi.

Karadraudzes termina izpratnes atspoguļojums Latvijas historiogrāfijā

Jautājums par karadraudzes pastāvēšanu Latvijas teritorijā ir cieši saistīts ar uzskatiem par agrīnā valstiskuma veidošanos, un tam ir dažādi, nereti pretēji skaidrojumi (Vasks, Vaska, Grāvere 1997, 180). Pirmais saistās gan ar baltvācu, gan ar padomju laika ideoloģiskās situācijas noteikto tendenci, samērā selektīvi atlasot un interpretējot faktus, mazināt vietējo iedzīvotāju politiskās un kultūras attīstības līmeņa atspoguļojumu agrā valstiskuma veidošanās procesā, kurā organizētam militāram spēkam ir galvenā nozīme. Jau 17. gadsimtā Kurzemes superintendants Pauls Einhorns apgalvoja, ka vācieši Livonijā atraduši „*populus incultus et barbarus, sine Deo, sine lege, sine rege vivens*” („neattīstītu un barbarisku tautu, kas dzīvo bez Dieva, bez likumiem, bez valdnieka”) (Zutis 1948, 4), to pašu attiecinot arī uz vietējo iedzīvotāju militārās tehnikas un organizācijas attīstības līmeni.

1895. gadā Jāni Ziemelis par šo problemātiku paudis kaismīgus vārdus: „Tiešām no archeoloģijas puses mēs varam sagaidīt, ka tā atklās dažu labu patiesību: šejienes tautiņas apskatīja caur vēsturisko aizspriedumu brilli un noturēja par pēdējiem mežoniem, kas zvēru ādās ģērbusies ar rungu rokā turējās augstākai kultūrai un tās nesējiem pretim; archeoloģija pierādīs, ka šejienes tautiņām jau toreiz bija sava kultura, kura tikai caur vācu valdības nodibināšanu savā dabiskā attīstībā pārtraukta...” (Ziemelis 1895, 27) Tomēr Astafs fon Tranzē-Rozeneks 1926. gadā izteicies, ka Austrumbaltijas iedzīvotāji 12.–13. gs. mijā bijuši „Tacita ģermāņu līmeni” (Balodis 1938, 5). Līdzīgi domājuši J. Grūbers, G. Bergmanis, L. Arbusovs, H. Bosse u. c. (Zutis 1948, 5)

Diametrāli pretēji uzskati redzami jau apgaismotāja Garlība Merķeļa rakstos, kuros viņš Baltijas iedzīvotāju dzīvi tēlo kā „zelta laikmetu”, kā arī vairāku pirmskara un trimdas latviešu autoru darbos, kuros vietējo iedzīvotāju valstiskās organizācijas līmenis dzelzs laikmetā un 13. gs. nereti ticis pārspīlēts (Balodis 1938, 5; Dišlers 1936, 59; Balodis 1936, 5–15; Švābe 1936, 5–31). Latviešu nacionālie vēsturnieki no skopā faktu materiāla nereti centušies izdarīt pārāk tālejošus secinājumus, pārspīlējot Latvijas teritorijas iedzīvotāju politiskās organizācijas līmeni pirms krusta kariem.

Vadošais starpkaru perioda archeologs bija Francis Balodis. Viņa uzskati, kas bija veidojušies līdz pagājušā gadsimta 20. gadu sākumam, atspoguļoti 1926. gadā iznākušajā darbā „Latvijas archaioloģija”, kurā viņš saista karadraudzes izcelsmi ar novada vecāko atbalstītājiem – „draugiem” un „kara biedriem”. F. Balodis rakstīja: „Daļa dižciltīgās ģimenes radinieku, varbūt arī nemantoja zemi un pilskalnu, tādi iestājās kunga kara klausībā – „kaŗa draudzē”, bija kunga „draugi”. Ja uzbruka kaimiņu zemei vai vajadzēja atsist ienaidnieka kaŗa pulkus, ar ziņnešu palīdzību sasauca visus brīvos zemes iedzīvotājus, visus vīriešus, kuŗi spēja nest ieročus.” (Balodis 1926, 81) Turpat viņš sīkāk raksturo Senlatvijas politisko struktūru un aplūko pilsnovadu kungu funkcijas un pienākumus (turpat, 82).

F. Baloŗa uzskati turpmāk redzami viņa darbā „Latvieŗu vēsture. 1. daŗa”, kurŗ iznācis 1938. gadā un kuru jūtami ietekmējis valdoŗais autoritārais režīms. Œai darbā viņŗ izceŗ, piemēram, atseviŗkus novadus (ŗpaŗi Zemgali, no kuras nācis Kāŗlis Ulmanis): „Zemgale, pateicoties saviem droŗsirdīgiem kaŗavīriem, paŗas tautas krietnām organizācijas spējām un labiem vadoŗiem – kaŗaŗiem, varbūt arī pateicoties

savai izdevīgai vietai – latviešu zemju pašā sirdī, – vienmēr visā aprakstāmā laikmetā nepārprotami bija brīva un neatkarīga.” (Balodis 1938, 146) Savu ideju par vairākkārtīgu pilskalnu rindu apkārt Senlatvijai, ko 1928. gadā F. Balodis jau bija izteicis darbā „Mūsu pilskalni”, viņš izvērs tālāk grāmatā „Latviešu vēsture. 1. daļa” (turpat, 166), lai gan karadraudzes jēdziens tajā nav apskatīts sīkāk nekā 1926. gada pētījumā, vienīgi nedaudz vairāk aplūkota senlatviešu dižciltīgo kārtas rašanās, vēlreiz uzsverot, ka pilskalnus aizstāvējuši kungu un vecāko „draugi” un „kara biedri”, kas atradās kungu karaklausībā – bija to „kara draudzē” un to „draugi” (turpat, 177).

Tiešu un noturīgu iespaidu uz sabiedrības priekšstatiem par atsevišķiem vēstures jautājumiem atstāj skolu mācību programma un oficiālās mācību literatūras saturs. Vadošais Latvijas vēstures mācību grāmatu autors starpkaru posmā bija Frīdis Zālītis. Viņa darbā „Latvijas vēsture vidusskolām” uzsvērts senlatviešu apdraudējums no ārpuses, kas esot redzams pilskalnu tīklā, īpaši nocietinot austrumu robežu (Zālītis 1937, 20), un tā ir tieša F. Baloža uzskatu refleksija (Balodis 1928). Runājot par Senlatvijas sociālpolitisko struktūru, autors nosauc tikai rakstītajos avotos minētos zemju nosaukumus (Zālītis 1937, 27–28). Toties 6. nodaļā gūstam detalizētu pieņēmumu uzskaitījumu par senlatviešu sabiedriski politisko iekārtu, un tajā iekļauts arī sīkāks karadraudzes apraksts: „Senlatviešu pilī dzīvoja un to pārzināja kungs. Viņam bija pakļauta visa lielā saime. Pie tās piederēja kunga ģimenes locekļi un tuvākie radnieki; bez tam daudzie kalpi un kalpones, kas apstrādāja kunga plašos laukus. Visbeidzot, pie pils saimes piederēja vēl kunga draugi, t. i. kara biedri (kas kopā bija viņa „draudzē”). Draugi bija pils patstāvīgie aizsargi. Kā arī kunga tuvākie palīgi un padomdevēji visās lietās. Kara laikā pilī sapulcējās kaujaspējīgie vīrieši no visa pils novada, kas aptvēra vairākus pagastus. Kungs vadīja sapulcētos kareivjus kara gaitās, vai nu atsitot ienaidnieka uzbrukumus, vai arī izdarot iebrukumus ienaidnieku zemē.” (turpat, 43) Tālāk autors samērā detalizēti aplūko t. s. lielkungu valstis (Jersiku, Tālavu, par lielkungiem nosaucot Visvaldi, Tālivaldi, Nameisi un Lamekinu) – tā ir īpatnēja sociālpolitiska konstrukcija, kas vēstures literatūrā vēlāk neiedzīvojās (turpat, 44–45). Starpkaru posmā Latvijā iznāca arī pētījumi par bruņojuma vēsturi, bet sociālos jautājumus tie skāra mazāk (Lamsters 1935, 83–94).

Trimdā pirmskara historiogrāfijas tradīcijas pārstāv Edgars Dunsdorfs ar savu darbu „Mūžīgais latviešu karavīrs”. Tajā viņš daudzējādā ziņā turpina interpretēt vēsturi nacionālā garā un īpaši izceļ Austrumbaltijas iedzīvotāju pietiekamo karamākslas attīstības līmeni un karošanas lielo nozīmi šajā reģionā jau pirms krusta karu sākuma 13. gs., tādējādi kalpojot trimdas ideoloģijai – uzturot un ceļot nacionālo pašapziņu (Dunsdorfs 1966). Darbā paustie uzskati stipri ietekmējuši arī nacionālisma garu pēc neatkarības atjaunošanas.

Okupētās Latvijas PSR historiogrāfijā pēc Otrā pasaules kara par vadošiem tika atzīti Jāņa Zuša un Harija Mooras paustie uzskati. J. Zuša darbos „Latvijas aizvēstures problēmas” (Zutis 1948a) un „Agrie viduslaiki Latvijā” (Zutis 1948b) kritizēta gan vācbaltu, gan nacionālo arheologu pieeja Latvijas aizvēstures jautājumu iztīrījuma (Zutis 1948a, 9–15). Šo brošūru mērķis ir pārveidot Latvijas aizvēstures traktējumu atbilstoši marksisma ideoloģijas koncepcijai par šķiru cīņu un ražotājspēku attīstību kā galveno vēstures virzītājspēku (Zutis 1948b, 29). Līdz ar to daudz uzmanības tiek veltīts jautājumiem par ekonomiskiem attīstības faktoriem un

sabiedrības uzbūvi, uzsverot bagātā virsslāņa un nabadzīgo tautas masu attiecības, kā arī sakariem ar Krievzemi kā pozitīvam un attīstību veicinošam faktoram (turpat, 33, 47–48). Par karadraudžu pastāvēšanu, nepaskaidrojot sīkāk termina saturu, autors teic, ka „Ir pielaižams, ka daudzi labieši dzīvoja nocietinātās pilīs, par kādām liecina pilskalni (skaitā pāri 300), kādu visvairāk ir Latgalē. Tas pierāda, ka latviešu ciltīm jau bija izveidojusies sava ģints un kara aristokrātija. Tās rīcībā bija vergi, bet arī tā sauktā karadraudze, uz kuru tā varēja balstīties, nostiprinot savu politisko stāvokli. Tomēr nav iespējams pierādīt, ka Latvijā pirms vācu ienākšanas jau būtu pastāvējusi feodaļu šķira viduslaiku nozīmē” (turpat, 22). Tomēr tālāk viņš karadraudzi aplūko no teritoriālā aspekta: „Atsevišķas cilšu teritorijas, kā jau redzējām, sadalījās vairākos novados jeb draudzēs. Par šo draudžu militāri politiskiem centriem jāuzskata pilis, kas piederēja vietējiem labiešiem. Bet bija arī tādi apcietinājumi, kur nedzīvoja pastāvīgi, bet ko izlietoja patvērumam ienaidnieka uzbrukuma laikā. Tādi apcietinājumi jeb pilis bija vispārēja parādība ģints iekārtas ziedu laikā, kad vēl nebija pazīstami nekādi novadu kungi ar savām karadraudzēm, par kuru mitekļiem vēlākos laikos, ģints iekārtai sairstot, kļuva pastāvīgi apdzīvotās pilis.” (Turpat, 38)

Savukārt H. Mooras darbā „Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā” marksisma tradīciju garā kā vadošie sociālpolitiskie procesu ietekmētāji tiek uzskatīti ekonomiskie un saimnieciskie attīstības faktori (Moora 1952, 89). H. Moora ir piesardzīgs attiecībā uz vārda „karadraudze” lietojumu vidējā dzelzs laikmetā – atzīmēts tiek ieroču atradumu skaits un konfliktu pieaugums, nocietinājumu būve, bet tas arī viss, jo mūsdienās pieņemtais arheoloģiskās periodizācijas apzīmējums „vidējais dzelzs laikmets” atbilst „pirmatnējās kopienas sairšanas laikam” padomju historiogrāfijā, kad veidojas jauna sabiedriskā sistēma, kurai raksturīga individuāla ražošana un privātīpašums, tāpēc nostiprinās sociālā nevienlīdzība, lielās saimes un par centralizāciju un karadraudzes jautājumiem vēl īsti pēc šīs koncepcijas nemaz nepienākas runāt (turpat, 104–105, 112–113). Savukārt nodaļā par vēlo dzelzs laikmetu autors karadraudzi gan pāris vietās piemin, bet detalizēti neraksturo. Zīmīgi, ka tā tiek minēta sadaļā par latgaļiem un to ciešo saīšu ar Seno Krievzemi kontekstā. Minēts, ka karadraudze bijusi latgaļu „kņaziem” Tāļivaldim un Rūsiņam (turpat, 158) un ka Jersikā (kā jau vadošajā politiskajā centrā) bez kalpiem, ierēdņiem, amatniekiem un tirgotājiem uzturējušies arī karavīri (turpat, 156). Diemžēl sīkāk vadoņu attiecības ar savu militāro veidojumu šajā darbā netiek raksturotas.

J. Zuša rediģētajā „Latvijas PSR vēsturē” (1953) ir tieši pausts uzskats par Senās Krievzemes ārkārtīgi progresīvo ietekmi uz Austrumbaltijas attīstību (Zutis 1953, 36–37). Autors pilnībā noliedz jebkādu skandināvu karadraudžu ietekmi uz Krievzemes valstiskuma pirmsākumiem un jebkuru Rietumu sakaru iespējamo pozitīvo ietekmi (turpat, 37, 47). Autors atzīmē zemessardzes tipa karaspēku, kuru veido bruņoti zemnieki (turpat, 51), un to, ka cilts virsaišiem bijušas karadraudzes, ko veidojuši bajāri, bet ekonomisko pamatu – lielie zemes īpašumi (turpat, 54–55). Darbā tiek pretstatīts Rietumlatvijas un Austrumlatvijas politiski ekonomiskās attīstības ceļš: „Kursas galvenā īpatnība – kuģniecības attīstība – jau agri radīja šeit priekšnoteikumus, lai laupīšanas, tirdzniecības, un bez šaubām vergu tirdzniecības ceļā iegūtās bagātības uzkrātos dižciltīgo rokās. [...] Rezultātā feodālās sabiedrības šķiru izcelšanās process Kursā noritēja lēnāk, vēl jo vairāk tāpēc, ka progresīvās

krievu kulturas paātrinošā ietekme šeit izpaudās nesalīdzināmi vājāk kā Latvijas austrumos.” (Turpat, 57) 13. gs. cīņu sakarā Zutis detalizēti apraksta „krievu kņaza” Vetsekas (Vjačko) valdīšanu Koknesē, minot ap 200 vīru kā viņa iespējamās karadraudzes skaitlisko sastāvu (turpat, 64). Gan Koknesē, gan Tālavā, pieminot latgaļu vecākos Rūsiņu un Varidotu ar karadraudzēm, J. Zutis saskata topošās feodālās valsts pazīmes, pretstatot to militārajai demokrātijai (turpat, 67).

Nozīmīgajā izdevumā „Latvijas PSR arheoloģija” sadaļā par vēlā dzelzs laikmeta sabiedriskajām attiecībām karadraudzes pastāvēšanas problēma faktiski netiek aplūkota un pat netiek pieminēta. Tā tiek aizstāta ar feodālās sabiedrības veidošanās vispārīgu aprakstu, uzsvāru liekot uz lielo zemes īpašnieku raksturošanu, prestižu priekšmetu lomu un atkarību no Krievzemes kņazistēm, kas tika uzskatīta par progresīvu parādību (LA, 275–277). Arī 1986. gada izdevumā „Latvijas PSR vēsture” visumā saglabāta padomju historiogrāfijai raksturīgā pieeja Austrumbaltijas agrīnā valstiskuma jautājumiem, un, lai gan nedaudz mazinājies 50. gadu izdevumu kategoriskais tonis, tomēr kopumā saglabāta tā pati darba struktūra un ideoloģija, kas 1953. gada izdevumā „Latvijas PSR vēsture” – Senās Krievzemes ietekme joprojām šai grāmatā tiek uzsvērtā kā progresīva parādība Austrumlatvijas sabiedrībā (LV 1986, 33).

1991. gadā pēc Latvijas valstiskuma atjaunošanas agrīnā valstiskuma problemātiku un karadraudzes jēdziena interpretāciju stipri ietekmēja samērā plašā trimdas literatūras pārizzošana, kā arī vēlme atbrīvoties no padomju ideoloģiskā mantojuma. Odiseja Kostandas sastādītajā un 1992. gadā izdotajā grāmatā „Latvijas vēsture”, kas bija pirmā jauna veida vēstures mācību grāmata pēc padomju varas sabrukuma, sociālie jautājumi Latvijas teritorijā līdz krusta karu sākumam skaidroti ļoti lakoniski. Tiek uzsvērtā piļu un senlatviešu militarizēto veidojumu primārā – aizsardzības – funkcija un uzbūris teritoriālais dalījums pilsnovados, kas laika gaitā apvienojušies lielākās vai mazākās novadu apvienībās vai valstiņās. Tiek nosauktas pilskunga funkcijas, kā arī lakoniski minēts, ka tiem bijusi karadraudze, kas sastāvējusi no karotājiem – bajāriem (Kostanda, Auns, Auns 1992, 19–20).

Indriķis Šterns apjomīgajā monogrāfijā „Latvijas vēsture 1200–1290. Krusta kari” pārstāv trimdas vēstures pētniecības skolu, kaut gan tā izdota 2002. gadā. Šajā darbā I. Šterns visdetalizētāk no visiem iepriekš minētajiem autoriem aplūko karadraudzes jēdzienu. Viņš to nešaubīgi saista ar teritoriālo aspektu, skrupulozi analizējot visu pieejamo informāciju par rakstītajos avotos minētajiem pilsnovadiem un citiem teritoriāliem veidojumiem. Karadraudzi viņš primāri saista ar teritorijas administratīvā iedalījuma vienībām – pilsnovadiem, kas vēlāk viduslaikos pāragu ciemā kā teritoriālā jēdzienā, kurš tālāk attīstījies par pagastu (Šterns 2002, 619). I. Šterns sniedz arī precīzāku karadraudzes kā sociālas parādības definīciju: „Jādomā gan, ka kara draudze bija radu un neradu kara draugu jeb biedru apvienība, jo hronists Indriķis vairākkārt min, ka pilī kopīgi cīnījās kā radi, tā draugi (*cognati et amici*).” (Šterns 2002, 90) Jāpiekrīt I. Šternam, kurš atzīmē, ka mēs varam pieņemt, nevis pierādīt, ka Austrumbaltijas karadraudzes spēja veidoties līdzīgi senģermāņu un anglosakšu militāri sociālajām apvienībām, tādējādi kļūstot par universālu, pāretnisku fenomenu, kas raksturīgs plašākiem Eiropas reģioniem noteiktā sabiedrības attīstības stadijā, „[...] kur dzimtu un cilšu sajaukuma un iziršanas dēļ tautu staigāšanas laikos, daļēji nomešanās un saradošanās dēļ gallu un romiešu apdzīvotajā teritori-

jā sāka izjukt ciešās ģermāņu radu saites, kā rezultātā dzimtis uzņēma jaunus locekļus – tādus, kas nebija radi. Jaunuzņemtie varēja izcelties ar savu vīrišķību vai varonību un pat kļūt par dzimts vecākiem. Otrkārt – ģermāņi pazina vēl citu ļaužu kopuma veidu – neīstās brālības. Tās izveidojās, noslēdzot ieroču brālību starp atsevišķām personām, parasti kāda ļaužu kopuma vadoņiem. Kā iemeslu [...] min nepieciešamību atsevišķos gadījumos neradiem apvienoties, lai aizstāvētu kopīgas intereses pret naidīgiem kaimiņiem, lai piedalītos kopīgā ražošanas procesā, kā arī jaunu novadu kolonizācijas vai iekarošanas sekmīgai realizācijai. Tātad atsevišķā kara draudzē varēja būt apvienotas kā radu, tā neradu dzimtis” (Šterns 2002, 92).

Kā redzams, karadraudzei kā militārai un sociālai struktūrai analītiska uzmanība Latvijas historiogrāfijā nav pievērsta, tāpēc objektīvs karadraudzes jautājuma izvērtējums joprojām ir aktuāls. Vēsturnieki pārsvarā izlīdzas ar samērā stereotipiskiem apgalvojumiem par tās pastāvēšanu. Jāatzīst, ka viņu darbos arheoloģiskie avoti līdz šim izmantoti pārāk maz un secinājumi pamatā izdarīti, pamatojoties tikai uz rakstītiem avotiem. Savukārt arheologi nav mēģinājuši konceptualizēt karadraudzes jautājumu, tādēļ ir svarīgi izvērtēt it kā labi zināmos avotus kvalitatīvi jaunā līmenī un starpdisciplinārā skatījumā.

Karadraudzes identificēšanas iespējas Latvijas teritorijā pēc rakstīto vēstures avotu un arheoloģiskām liecībām

Latvijas un daudzējādā ziņā visas Austrumbaltijas vēlā dzelzs laikmeta vēstures īpatnība ir vietējo rakstīto vēstures avotu trūkums, jo rakstītās liecības par šo reģionu rodamas citvalstu autoru darbos, turklāt tās ir fragmentāras un nesistemātiskas (Zeids 1992, 7–20), un tādēļ arī 9.–12. gs. Latvijā tradicionāli tiek pieskaitīts aizvēsturei (Vasks, Vaska, Grāvere 1997, 163). Līdz ar to ir apgrūtināta šī laikmeta sabiedrības struktūras rekonstrukcija, kas ir nemateriāla parādība, bet tieši materiālās kultūras paliekas ir galvenais pieejamais pētījumu avots par šo laiku. Lai rekonstruētu kādas sen neeksistējošas sabiedrības struktūru un tās iekšienē identificētu kādu noteiktu sociālu grupu, piemēram, karadraudzi, par kuru vienīgās saglabājušās liecības ir gandrīz tikai mēmie arheoloģiskie avoti, šo arheoloģisko avotu interpretācijā nepieciešams piesaistīt visus iespējamus, arī vēlāku laiku, rakstītos vēstures avotus un dažādot pētījumu metodes. Plašākas iespējas šo jautājumu risināšanai paveras, izmantojot sociālās arheoloģijas atziņas.

Sociālās un militārās aizvēstures pētījumu galvenais avots ir atradumi attiecīgā laikmeta apbedījumos un to analīze, jo šo apbedījumu iekārtojums un inventārs satur liecības gan par apbedīto turīgumu, gan iespējamo sociālo statusu sava laika sabiedrībā. Atradumi dzīvesvietās lielākoties ir nejauši, kaut gan atsevišķu senlietu kategorijas un to daudzums var netieši norādīt uz konkrētām vietām kā sava laikmeta ekonomiskiem un varas centriem. Tomēr jāuzsver, ka no padomju historiogrāfijas mantotā pieeja, kad tika likta tieša vienlīdzības zīme starp apbedījumu inventāru, mantisko situāciju un sociālo stāvokli mirušā dzīves laikā, pašlaik uzskatāma par pārāk vienkāršotu pieeju šiem jautājumiem (Radiņš 1999, 13).

Arheoloģiski iespējams konstatēt, ka baltiem sava veida karotāju elite izveidojās vismaz vidējā dzelzs laikmetā (5.–8. gs.), kad parādās atsevišķi apbedījumi, kas ir ļoti bagāti ar piedevām, ieskaitot ieročus (Vaškevičiute 2006, 214). Tomēr, lai varētu

pierādīt noteiktu plašāk organizētu politiski militāru struktūru pastāvēšanu, nepietiek ar atziņu, ka sabiedrība kopumā bijusi militarizēta, brīvie vīrieši brīvi nēsājuši ieročus, turklāt daļa no tiem izvirzījies kā īpaši izcili un ietekmīgi sava laika sabiedrības pārstāvji (Tautavičius 1979, 18–43). Taču nevar noliegt, ka atsevišķas karadraudzes iezīmes baltu zemēs varēja veidoties jau vidējā dzelzs laikmetā.

Rakstītie vēstures avoti par Austrumbaltijas vietējo maztautu (jeb tautību) militāro organizāciju aizvēstures beigās jeb vēlajā dzelzs laikmetā (9.–12. gs.) ir samērā skopi. Visplašākās ziņas par vietējo maztautu karamākslu un militāro organizāciju sniedz 13. gs. krustnešu radītie sacerējumi – Indriķa hronika un Vecākā Livonijas atskaņu hronika. Lai gan tās rakstījuši iekarotāji un tādēļ vien jāvērtē kritiski, ar zināmiem nosacījumiem šajos darbos ietverta informācija par vietējiem apstākļiem var attiecināt arī uz laiku līdz 13. gadsimtam, kad hronikās aprakstītā sabiedrība tikai veidojās. Tā, piemēram, hronikas atzīmē vietējo dižciltīgo slāni, ko apzīmē ar vārdiem „*nobiles, divites, primores, meliores*”, un retos gadījumos šādi sabiedrības virsslāņa pārstāvju apbedījumi konstatēti arheoloģiski (sk., piemēram, Apala, Zariņa 1991, 11–29).

Šajos rakstītajos avotos karadraudze Latvijas teritorijā minēta tikai pāris gadījumos, bet noprotams, ka atsevišķiem vadoņiem viņu rīcībā ir bijis zināms militārs spēks. Tā, piemēram, Gaujas lībiešu vadoņa Kaupo „draugi” minēti situācijā, kad viņš mēģina atgriezties Turaidā, bet pēc biedrošanās ar krustnešiem netiek laipni sagaidīts: „Un Kaupo devās ar savu karaspēku pret paša pili, kurā uzturējās viņa radi un draugi, kas vēl bija pagāni.” (IH 1993, 91) Kaupo „draugi” minēti arī vēlāk: „Tai pašā dienā igauņi, uzzinājuši par līvu un letu lielo pulcēšanos ar Kaupo un viņa draugiem, atkāpās no Cēsu pils, pārgāja pār Gauju un nakti atpūtās, gulēdami pie ezera, kas atrodas pie Beverīnas ceļa.” (IH 1993, 142)

Pieļaujams, ka līdzīgi darbojies Polockas kņazs Vladimirs, kurš pēc tam, kad Kokneses valdnieks Vetseke bija nogalinājis tur esošos vāciešus un gotlandiešus, „saaicināja uz karagājieni visus draugus un savas valsts vīrus” (IH 1993, 113). Vairākkārt minēta Satekles pilsnovada valdnieka Rūsiņa (*amici Russini*) karadraudze („draugi”): „Bet sakalieši un ugauņi, kas bija vēl sveiki un neskarti, pa tam sasauca lielu karaspēku, iebruka letu novados, iztramdīja viņus no mežu slēptuvēm, sagūstīja un nogalināja daudzus Rūsiņa radus un draugus un, aplaupījuši Tālibaldu Trikātā un apkārtējos novados, sapulcējās pie Beverīnas pils.” (IH 1993, 160) „Rūsiņš, kā arī pārējie, atriebdami savus draugus, nogalināja visus, ko sagūstīja, vienus – dzīvus cepinot, citus – citā nežēlīgā nāvē.” (IH 1993, 163) Karadraudzes, iespējams, bijušas arī Tālivalža dēliem: „Kad Tālibalda dēli Ramēķis un Drivinalds redzēja, ka viņu tēvs ir miris, viņus pārņēma negantas dusmas pret igauņiem. Un viņi savāca letu karaspēku ar saviem draugiem un radiem, un kopā ar viņiem gāja Cēsu ordeņbrāļi ar citiem vāciešiem.” (IH 1993, 199)

Iespējams, par sava veida „kara draugu” un militārās brālības pazīmēm liecina ievainoto nogalināšana kuršu karaspēkā. Tā minēta 1210. gadā Rīgas aplenkuma aprakstā, un to veicis ievainotā „draugs” vai „biedrs” (IH 1993, 139). Savukārt, piemēram, aprakstā par lībiešu pulcēšanos Rīgas aplenkumam, redzama cita militārā aktivitāte – uz to ierodas zemessardzes karaspēks, kas sapulcināts no plašas teritorijas, bet bez centralizētas vadības ātri vien izklīst (IH 1993, 137).

Karadraudzes fenomena labākai izpratnei minamas Andra Šnē publikācijas, kas veltītas gan Austrumlatvijas, gan Rietumlatvijas sociālajai vēsturei aizvēstures beigās un viduslaiku sākumā. A. Šnē bija pirmais, kas pēc Latvijas valstiskuma atjaunošanas Latvijas arheoloģijā sācis plašāk lietot sociālās arheoloģijas izpētes metodes. Viņš savās publikācijās, balstoties uz detalizētu arheoloģiskā materiāla analīzi, meklē Rietumu literatūrā formulētas sociālo struktūru identificēšanas iespējas un pazīmes (Šnē 2002), kā arī, piemēram, mēģina skaidrot vēstures mītus, kas ir saistīti ar Austrumbaltijas iedzīvotāju un skandināvu savstarpējām attiecībām, īpaši ar militāro un valstisko organizāciju aizvēstures beigās (Šnē 2008, 181–191).

Arheoloģiskajos pētījumos galvenā problēma ir, vai šo terminu „karadraudze” var attiecināt uz tiem militāriem veidojumiem, kas pagātnē patiešām pastāvējuši. Atmetot dažādu laiku autoru tendenciozos pieņēmumus un konstrukcijas, sākot ar 19. gs. vidū Fridriha Kruzes izvirzīto teoriju par „varjagiem” Aizkrauklē un beidzot ar Valentīna Sedova neparasto vardu etniskās piederības traktējumu, redzams, ka Latvijas arheoloģiskais materiāls no sociālās arheoloģijas viedokļa joprojām līdz galam nav apzināts un sniedz plašas interpretāciju iespējas tieši sociālās arheoloģijas pētījumiem.

Galvenais metodoloģiskais uzdevums ir noteikt drošas pazīmes, kā arheoloģiski atšķirt apbedījumus ar militārām kapu piedevām no tādiem apbedījumiem, kuros noteikta veida piederumi ļautu konstatēt apbedīto piederību kādai īpašai sociālai un/vai militārai struktūrai. Šādas pazīmes varētu būt

- 1) apbedījumi ar ieročiem un zirglietām vai aizsardzības bruņojuma elementiem:
 - senlietas ar sociāla simbola nozīmi, t. s. prestiža priekšmeti,
 - lielāks skaits vienas kategorijas priekšmetu;
- 2) noteiktu, specifisku (darbietilpīgu un laikietilpīgu) apbedīšanas tradīciju lietojums (piemēram, apbedījumi uzkalniņkapos, ugunskaņi);
- 3) noteiktu apbedījuma veidu koncentrācija noteiktā reģionā;
- 4) noteikta veida bruņojuma sastāvdaļu vai prestiža priekšmetu atradumu koncentrācija noteiktos centros;
- 5) vairāku šo pazīmju vienlaicīga pastāvēšana.

A. Šnē aplūkojis ieročus kā sociālā statusa un turīguma atspoguļotājus. Aizvēsturē ieroči bija svarīga dzīves sastāvdaļa, kvalitatīvāk izgatavotie vienmēr bija dārgi, tāpēc tos varēja iegādāties tikai turīgi ļaudis, kaut gan aizvēstures beigās Ziemeļeiropā ieroči bija arī viena no izplatītākajām pateicības dāvanām. Ievestos ieročus, kas reizēm bija inkrustēti ar zeltu un sudrabu, kā arī samērā reti sastopamos divasmeņu zobenus un metāla kaujas vāles ar zināmiem nosacījumiem varētu uzskatīt par augstākā sociālā statusa rādītājiem. Šādas sociālās pozīcijas raksturīgas sabiedrībām, kas iekšēji mainās vai tikai veidojas. Tas pats attiecas uz zirglietām, īpaši Austrumlatvijā, un tās varētu būt saistītas ar jaunas sociālpolitiskas grupas – karadraudzes – veidošanos. Karadraudzes rīcībā bija atšķirīgs militārais nodrošinājums. Tomēr šķēpu un cirvju plašā izplatība tos drīzāk ļauj saistīt ar tālaika raksturīgu tradīciju un par normu pieņemt nepieciešamību ikvienam piedalīties militārajās darbībās (Šnē 2002, 293).

Arī rotas, apģērbs un tā piederumi kā sociāli simboli nenoliedzami var atspoguļot to nēsātāja sociālo stāvokli. Tomēr viņa turības līmenis varēja būt nozīmīgāks par

sociālo aspektu. Rotātie apģērba gabali un rotas diez vai bija lēti, ņemot vērā tajos ieguldītos resursus. Tomēr nevar vienprātīgi apgalvot, ka, piemēram, apkaltās jostas nēsāja tikai karadraudzes locekļi, jo tās tomēr bija pietiekami plaši izplatītas sabiedrībā. Sociāla nozīme drīzāk varēja būt apģērba ornamentiem un simboliem (par kuriem ir pārāk fragmentāras ziņas), kā arī rotaslietām, kuras valkāja pie apģērba (Šnē 2002, 302). Rotaslietas ir ļoti perspektīva senlietu grupa sociālo pozīciju rādītāju noteikšanā. Piemēram, pētījumos par Austrumlatvijas sociālpolitisko organizāciju aizvēstures beigās kā piederības simbols noteiktai sabiedrības grupai, kas varētu būt saistīta tieši ar karošanu, parādās īpatnēja vīriešu rotaslieta, kas arheoloģiskajā literatūrā pazīstama kā karavīra aproce (Daiga 1974, 174–197, Rādiņš 1999, 95).

Arheoloģiskajā materiālā karadraudzi kā sociālu parādību ir grūti konstatēt, jo nav zināms materiālo priekšmetu sociālais konteksts. Pirmkārt, karadraudzes locekļus varētu meklēt apbedījumos, kas ir īpaši bagāti ar ieročiem, zirglietām un dzeršanas piederumiem (dzeramajiem ragiem u. c.) (Šnē 2002, 330). Tomēr tie liecina nevis par apbedīto sociālo piederību, bet vairāk par to turīgumu, kā arī nosacīti par vispārējo sabiedrības militarizācijas līmeni.

Turpretī noteiktās tradīcijās veidota, augstāka apbedījumu koncentrācija ar noteikta veida prestiža priekšmetiem tajos, ļauj izvirzīt dažādas versijas par apbedīto iespējamo piederību noteiktām sociālām struktūrām. Tādas liecības konstatētas Gaujas lībiešu teritorijā, kur Turaidas Pūteļu, Krimuldas Liepeņu un Tālēnu kapulaukā (Tõnison 1974, 69–80, 54–64, 40–48) atrastas bagātas karotāju apbedījumu piedevas ar dārgiem ieročiem un dārgmetāla rotām, kā arī kuršu ugunskaļķu Ventas lejtecē, kur Pasilciema senkaļķos vien atrasts 40–60 divasmeņu zobenu un to fragmentu (Mugurēvičs 2000, 82), tāpēc šīs senvietas varētu interpretēt kā savdabīgas vēlā dzelzs laikmeta „karotāju nekropole”. Otrkārt, karadraudzes locekļus varētu meklēt apbedījumos, kas ir bagāti ar reti sastopamām apbedījumu piedevām, bet pašreizējā izpētes līmenī tas nav pierādāms.

Par noteikta mikroreģiona militārpolitisko organizāciju netieši liecina bijušajās dzīvesvietās – pilskalnās un apmetnēs – veiktie nocietinājumu darbi. Šādu būvju celšanai jāorganizē noteikta mikroreģiona iedzīvotāju darbs, bet efektīvai plānošanai un kontrolei nepieciešama centralizēta un pārdomāta vadība. Piemēram, Trelleborgā, Dānijā, ir labi saglabājušies vairāki plānveidīgi veidoti forti, kas datējami ar 11. gs. sākumu (Olausson 2009, 61), kaut gan to uzplaukums vērojams jau iepriekšējā – Lielās tautu staigāšanas – laikā (5.–6. gs.) un Vendeles laikmetā (7.–8. gs.) (turpat, 66–67). Savukārt Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā daudzos pilskalnās notikuši plaši to nostiprināšanas darbi (LA 1974, 180–184, 191, 217–219).

Latvijas arheoloģiskajā literatūrā līdz šim pētnieki lielākoties bijuši samērā izvairīgi, pamatojoties uz arheoloģiskā materiāla bāzes, veidot dažādas sociālpolitiskas rekonstrukcijas. Rietumlatvijas iedzīvotāju militāriem veidojumiem nedaudz pieskāries Jānis Asaris, secinot, ka Ziemeļkurzemē tie varējuši saglabāties ilgāk, vēl 12. gadsimtā, par to liecina kuršu ugunskaļķu izplatīšanās Kurzemes ziemeļu un ziemeļaustrumu daļā (Asaris 1996, 41) un bagātīgie ieroču un zirglietu atradumi kremētajos apbedījumos, ieskaitot bruņucepures, bruņas un zirglietas, no kuriem liela daļa bijuši rotāti arī ar dārgmetāliem (pamatā sudrabeti) (Asaris 2003; LA 1974, 244–245). Iespējams, ka šīs liecības saistāmas ar varas formu, kur

karadraudzei ir galvenā, pat noteicošā loma atšķirībā no centralizētākiem valstiskiem veidojumiem. Taču, piemēram, Talsu Vilkmuižas ezera senkapos zināmi 142 āvas cirvju atradumi, bet cirvis pretstatā dārgajam zobenam tiek uzskatīts par ieroci, kas pieejams plašākām tautas grupām (Atgāzis 1997, 53).

Kādas Ziemeļkurzemes kuršu kopienas sociālpolitisko „portretu” pēc Sāraju kapulauka materiāliem mēģinājis atspoguļot A. Šnē (Šnē 2002b, 128–155), secinot, ka tieši militārās attiecības šajā sabiedrībā varēja būt varas iegūšanas pamats un ka kuršu sabiedrības aizvēstures beigās kopumā bijušas izteikti militarizētas ar tendenci uz ārēju ekspansiju (turpat, 153). Ar militarizētu sabiedrību jāsaprot tāda sabiedrība, kurā

- sabiedrības/valsts vadītāji ir arī galveno militāro spēku galvenie komandieri;
- nav atšķirības starp karotājiem un civiliedzīvotājiem;
- visiem pieaugušajiem brīvajiem vīriešiem ir tiesības nēsāt ieročus;
- jauniešu izglītībā iekļauts militārais elements;
- karošanas un ieroču simbolisms dominē sabiedriskajā un privātajā dzīvē, glorificējot militārās vērtības un varoņus;
- karošana ir galvenais ekonomisko vērtību iegūšanas veids, ko organizē valdošie slāņi (James 1997, 19).

Balstoties uz zemgaļu arheoloģisko materiālu, lietuviešu arheoloģe Ilona Vaškevičūte uzskaita dažādos viedokļus par karadraudzes veidošanās laiku. Autore aplūko arī uzskatu attīstību par karadraudzi šajā reģionā, atspoguļojot interpretāciju plašo diapazonu. E. Jovaiša uzskata, ka karadraudzes veidojušās jau 1.–2. gadsimtā, V. Vaitkunskiene – 5.–6. gadsimtā, bet V. Žulkus un A. Tautavičs – no 11. gadsimta. Tiesa, I. Vaškevičūte uzskata, ka secinājumus tomēr nevar balstīt tikai uz arheoloģijas datiem, lai pētītu sociālpolitiskas parādības (Vaškevičūte 2006, 214). Igaunņu arheoloģe Marika Megi atzīmē, ka kopš 11. gadsimta Sāmsalā notika pāreja no kolektīvajiem akmeņu krāvuma kapiem uz individuāliem apbedījumiem ar bagātām ieroču piedevām, un saskata izmaiņas Sāmsalas sabiedrībā valdošajā ideoloģijā un militārajā organizācijā (Mägi 2007, 266–267).

Senprūšu karadraudzes veidošanos detalizēti aplūkojis Vladimirs Kulakovs. Viņaprāt, tās tapušas ne agrāk par 7. gs. beigām, taču 8. gs. sākumu kā galējo karadraudzes veidošanās laiku Kulakovs saista ar prūšu uzvaru pār Mazūrijas iedzīvotājiem, kad prūši pārņēmuši savā kontrolē dzintara tirdzniecību. Prūšu politiskais centrs atradies Truso, kurā bāzējusies karadraudze, kontrolējot šo reģionu līdz pat 12. gs. (Кулаков 1994, 148–149). Tomēr daudzi V. Kulakova detalizētie secinājumi par senprūšu militārās un garīgās varas pretrunām un savstarpējiem konfliktiem, kas pastāvēja viduslaiku sākumā, būtu uzskatāmi par samērā brīvām autora interpretācijām, kas pamatojas uz nedrošu viduslaiku vēstures avotu – Simona Grūnava hroniku, kura datējama ar 16. gs. sākumu (turpat, 151).

Aizvēstures sabiedrībās ikviens vesels un brīvs vīrietis ir uzskatāms par potenciālu karotāju, kas konfliktu gadījumā kļūst par zemessardzes karaspēka dalībnieku. Šādam karotājam karadarbība nav pamatnodarbošanās. Savukārt kļūšana par sava laikmeta karošanas „profesionāli” prasa īpašu iemaņu apgūšanu, materiālo nodrošinājumu un fizisko pārākumu, proti, labu pārvietošanos zirga mugurā, prasmīgu dažādu ieroču veidu pārvaldīšanu, izcilu fizisko un psiholoģisko sagatavotību, ko arheoloģiski

identificēt iespējams tikai ārkārtīgi retos gadījumos, tādējādi, pievienojoties jau dažiem iepriekš minētajiem autoriem, jāatzīst arheoloģisko liecību nepietiekamība karadraudzes identificēšanā.

Secinājumi

Vēlajā dzelzs laikmetā Latvijas teritorijā konstatējama augsta sabiedrības militarizācijas pakāpe, kas atspoguļojas daudzos apbedījumos, kur piedevas ir ieroči, zirglietas; īpaši veidotās apbedījumu vietās; noteikta veida ieroču atradumu koncentrācijā, kā arī pilskalnās ar izteiktiem fortifikācijas darbiem. Atsevišķi izcilāki karotāji pēc nāves godināti, iespējams, ar īpašām apbedījumu piedevām. Tāpat konstatējama jātnieku karaspēka lomas palielināšanās, kas ir svarīga mobilitātes uzturēšanai, īstenojot kontroli vai ārēju ekspansiju noteiktā reģionā, kā arī sava veida grupas ideoloģiju, kuras atspulgs var būt redzams zirga kultā (Zemītis 2004, 87–102; Kuniga 2000, 72–73).

Rakstīto vēstures avotu un arheoloģisko liecību salīdzināšana ļauj izdarīt secinājumus par reģionālām atšķirībām karadraudzes veidošanās procesā. Nozīmīgas atšķirības vērojamas Austrumlatvijas un Rietumlatvijas reģionā, taču abās teritorijās militarizētiem veidojumiem (gan atsevišķu indivīdu karadraudzēm, gan uz noteiktu militāru kampaņu sapulcinātām armijām) neapšaubāmi bijusi liela nozīme.

Tā Rietumlatvijā gan arheoloģijas dati, gan rakstītās liecības rada priekšstatu par kuršu sabiedrības militāro raksturu un tradicionālo karotāju attīstīto kultūru (Šnē 2008, 185). Līdz ar to domājams, ka kurši ilgāk saglabāja vadonības laikmetam atbilstošu dzīvesveidu, kas balstījās uz vikingu laikmetam raksturīgajiem sirojumiem, kuros izcilām karotāja dotībām bija svarīga nozīme. G. Zemītis uzsver, ka kuršiem ilgstoši – līdz pat 13. gadsimtam – saglabājusies arī vikingu laikmeta simbolika – apbedījumos tiek likts liels skaits ieroču, darbarīku, rotu un tirdzniecības piederumu, kam bija jāatspoguļo dzīves laikā iegūtā varenība, slava un bagātība (Zemītis, 2004, 19). Tātad Rietumlatvijā aizvēstures beigās sabiedrība bijusi augsti militarizēta – par to liecina vairāku lielu militāru kampaņu organizēšana, to skaitā uz jūras, tomēr drīzāk jārunā par kuršu zemessardzes karaspēku, kurā sapulcējās visi vīrieši, kuri spēja nest ieročus un kurus organizēja pieredzējuši vadoņi. Rietumlatvijas sabiedrībā ir pastāvējis augsts militārās organizācijas līmenis, jo, lai noorganizētu plašās militārās akcijas, kas minētas rakstītajos avotos, nepieciešami pieredzējuši karotāji, kas var izplānot gan taktiku, gan stratēģiju.

Savukārt Austrumlatvijā aizvēstures beigās (12. gs.) konstatējamās materiālās kultūras izmaiņas – vīriešu kapos izzūd par sociālu simbolu uzskatītās karavīra aprocēs, mainās arī bruņojuma līdzdošanas tradīcijas un sarūk līdzī do ieroču skaits, kas vēl nedaudz saglabājas lielākajos tālaika politiskajos centros, piemēram, Koknesē. Tomēr ieroču skaits vīriešu apbedījumos var arī liecināt tikai par to nepieciešamību tālaika ikdienā (Žeiere 2002, 221). Savukārt Jersikā, kas pēc rakstītajiem avotiem zināma kā viens no ievērojamākiem latgaļu politiskajiem centriem, nav konstatēta krievu karadraudzei raksturīgā apbruņojuma klātbūtne (Vilcāne 2004, 81). Kopumā šī situācija, visticamāk, liecina par politiskās organizācijas izmaiņām – Austrumlatvijas modelis visumā atspoguļo ceļu uz centralizāciju un agro valstiskumu, kur politiskā un militārā vara sāk koncentrēties jau atsevišķu indivīdu rokās noteiktos politiskos

centros, un karadraudzēm tur neapšaubāmi varēja būt ļoti būtiska nozīme. Šādu pieņēmumu apstiprina arī ieroču skaita mazināšanās latgaļu un sēļu apbedījumos 12. gs. un pilskalnu fortifikāciju celtniecības organizēšana.

Atbildot uz jautājumu, vai Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā var runāt par karadraudžu pastāvēšanu, jāsecina, ka atslēga šī sociālpolitiskā fenomena identificēšanā būtu meklējama saistībā ar atsevišķu lielāku sociālpolitisko un ekonomisko centru nostiprināšanos 11.–12. gs. Nav šaubu par dažādu īslaicīgu militāru veidojumu pastāvēšanu un nozīmi atsevišķo aktīvāko indivīdu cīņā par varu aizvēstures beigās Austrumbaltijā. Apstiprinājums tam redzams 13. gs. rakstītajos avotos, kur karadraudzes minētas gan latgaļu vecākajiem, gan kuršu sirojumu aprakstos, un tas liecina par labu militāro organizāciju. Tomēr pašreizējā izpētes līmenī nevar izdarīt detalizētākus secinājumus par iespējamās karadraudzes mērogu, tās sociālo raksturu un savstarpējo attiecību formām šī formējuma iekšienē, kā arī par karotāju attiecībām ar vadoni un šī veidojuma nozīmi ceļā uz valstiskuma veidošanos. Visticamāk, Latvijas teritorijā iespējams runāt par karadraudzes institūcijas aktīvu veidošanās procesu 12.–13. gadsimtā, bet to pārtrauca krusta karu sākums.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Abrams M. H., Greenblatt S. 2000. *The Norton Anthology of English Literature: The Middle Ages: Beowulf*. New York : W. W. Norton.
- Alexander M. 2001. *Beowulf: A Verse Translation*. Revised edition. London : Penguin Books.
- Apala Z., Zariņa A. 1991. Dižciltīga latgaļa apbedījums Ģūģeru kapulaukā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1: 11–29.
- Asaris J. 1996. Par kuršu izplatību Ziemeļkurzemē 11.–13. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVIII: 38–42.
- Atgāzis M. 1997. Āvas cirvji Latvijā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XIX: 53–63.
- Balodis F., red. 1926. *Latvijas archeoloģija*. Rīga : Valters un Rapa.
- Balodis F. 1936. 9.–12. gadusimtenā Latvijā. *Senatne un māksla*, 2: 5–15.
- Balodis F. 1938. *Latviešu vēsture*. 1. daļa. Rīga : Valters un Rapa.
- Blöndal S. 1978. *The Varangians of Byzantium*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Cēzars Gajs Jūlijs. 1977. *Piezīmes par gallu karu*. Rīga : Zvaigzne.
- Daīga J. 1974. Karavīra aprobe. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XI: 174–197.
- Dišlers K. 1936. Latviskās cilšu valstis un novadu valstis 12. un 13. gs. *Senatne un māksla*, 4: 59–66.
- Dunsdorfs E. 1966. *Mūžīgais latviešu karavīrs*. Melburna : Ģenerāļa Kārļa Goppera fonds.
- Gebühr M., ed. 2001. *Nydam and Thorsberg. Iron Age Places of Sacrifice. Exhibition Catalogue*. Shlezvīg : Archäologisches Landesmuseum, Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums e. V., Schloss Gottorf.
- Hedenstierna-Jonson C. 2009. Rus', Varangians and Birka warriors. In: L. H. Olausson and M. Olausson, eds. *The Martial Society. Aspects of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia*. Stockholm : Archaeological Research Laboratory, Stockholm University, 159–178.
- IH 1993 = *Heinrici Chronicon. Indriķa hronika*. Red. Ē. Mugurevičs. Rīga : Zinātne.
- James E. 1997. The Militarization of Roman Society, 200–700. In: N. Jorgenson and B. L. Clausen, eds. *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1–1300. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 2–4 May 1996*. (Publications from National Museum, 2). Copenhagen : National Museum, 19–24.

- Jesch J. 2009. Constructing the Warrior Ideal in the Late Viking Age. In: L. H. Olausson, and M. Olausson, eds. *The Martial Society. Aspects of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia*. Stockholm : Archaeological research laboratory, Stockholm University, 71–78.
- Kostanda O., Auns M., Auns O. 1992. *Latvijas vēsture*. Rīga : Zvaigzne.
- Kuniga I. 2000. *Kristapiņu kapulauks*. Rīga : RaKa.
- LA 1974 = *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga : Zinātne.
- Lamsters V. 1935. Par Baltijas cilšu un īsti kuršu bruņām un bruņu cepurēm XII–XIII gs. Raksti par Kurzemi. *Izglītības ministrijas Skolu muzeja „Kurzemes izstāde”*. Rīga, 83–94.
- Levick B. 1992. Who Were the huscarls? Pieejams: <http://www.regia.org/huscarl.htm> (sk. 11.05.2010.)
- LLVV 1980 = *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. IV sēj. Rīga : Zinātne.
- LV 1986 = A. Drīzulis, sast. *Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. I sēj. Rīga : Zinātne.
- Mägi M. 2007. Collectivity Versus Individuality: the Warrior Ideology of Iron Age Burial Rites on Saaremaa. *Archaeologia Baltica*, 8: 263–272.
- Moora H. 1952. *Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
- Mugurēvičs Ē. 2000. Arheoloģiskie pētījumi Ventas lejteces apgabala dzelzs laikmeta un viduslaiku pieminekļos. Izrakumi Zlēkās. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XX : 74–87.
- Olausson M. 2009. At Peace with Walls. Fortifications and their Significance AD 400–1100. In: L. H. Olausson and M. Olausson, eds. *The Martial Society. Aspects of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia*. Stockholm : Archaeological research laboratory, Stockholm University, 35–70.
- Piltz E. 2009. Byzantium and *He taktike* Episteme as a Cognitive Reference for Varangian Military Tactics. In: L. H. Olausson and M. Olausson, eds. *The Martial Society. Aspects of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia*. Stockholm : Archaeological research laboratory, Stockholm University, 145–158.
- Radiņš A. 1999. *10.–13. gadsimta senkapī latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Rīga : N.I.M.S.
- Randsborg K. 1997. Scandinavian Armies. Military Organization before Viking Age. *Archaeologia Baltica*, 2: 105–115.
- Roesdahl E. 1998. *The Vikings*. Revised Edition. London : Penguin Books.
- Sawyer P. 2001. *The Oxford Illustrated History of Vikings*. Oxford : Oxford University Press.
- Schmeller J. A. 2007. [1872–1877] *Bayerisches Wörterbuch*. 7. Aufl. Munich.
- Šnē A. 2002a. *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga : Intelekts.
- Šnē A. 2002b. Kādas sabiedrības portrets: Sāraju senkapī un sociālpolitiskās attiecības Kurzemē aizvēstures beigās. *Ventspils muzeja raksti*, II: 128–155.
- Šnē A. 2008. Kuršu vikingi: vēsturiskās iespējas un vēstures mīti. Grām.: V. Muižnieks, sast. *Pētījumi kuršu senatnē* (Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti, Nr. 14). Rīga : N.I.M.S., 181–191.
- Šterns I. 2002. *Latvijas vēsture, 1180–1290: krustakari*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Švābe A. 1936. Jersikas karaļvalsts. *Senatne un Māksla*, 1: 5–31.
- Tautavičius A. 1979. Taurapilio „kunigaikščio” kapas. *Lietuvos archeologija*, II: 18–43.
- Tõnisson E. 1974. *Die Gauja Liven un ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jh.)*. Tallinn : Eesti Raamat.
- Vasks A., Vaska B., Grāvere R. 1997. *Latvijas aizvēsture*. Rīga : Zvaigzne ABC.

- Vaškevičiutē I. 2006. Semigallian Warrior Weaponry and its Reflection in Burial Rites in the Fifth to the 12th Century A. D. *Archaeologia Baltica*, 8: 214–222.
- Vilcāne A. 2004. *Senā Jersika*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Zālītis F. 1937. *Latvijas vēsture vidusskolām*. Rīga : Valtera un Rapas A/S apgāds.
- Zeids T. 1992. *Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti līdz 1800. gadam*. Rīga : Zvaigzne.
- Zemītis G. 2004. Zirga kulta atspulgs Latvijas arheoloģiskajā materiālā. Grām.: G. Zemītis. *Ornaments un simboli Latvijas aizvēsturē*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 87–102.
- Ziemeļis J. 1895. *Baltijas, resp. Latvijas arheoloģijas tagadējais stāvoklis un tās uzdevumi nākotnes gados. Priekšlasījums, turētis Rīgas Latv. Biedr. Zinību komisijas sapulcē 13. jūnijā m. d.* Jelgava: drukājis un apgādājis J. Alunāns.
- Zutis J., red. 1953. *Latvijas PSR vēsture*. I sēj. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izd.
- Zutis J. 1948a. *Latvijas aizvēstures problēmas*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
- Zutis J. 1948b. *Agrie viduslaiki Latvijā*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
- Žeiere I. 2002. 1986.–1989. gada izrakumi Kokneses senkapos. Grām.: I. Virse, sast. *Latvijas arheoloģija. Pētījumi un problēmas* (Latvijas Vēstures muzeja raksti, Nr. 8). Rīga : N.I.M.S., 201–236.
- АС 1985 = Б. А. Колчин, отв. ред. *Древняя Русь. Город, замок, село* (Археология СССР). Москва : Наука.
- Блифельд Д. И. 1954. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах среднего Поднепровья IX–X вв. *Советская археология*, XX: 148–162.
- ВИ 1997 = *Всемирная история*. т. VI: Римский период. Минск : Литература.
- Граветт К., Николь Д. 2007. *Норманны. Рыцари и завоеватели*. Москва : Эксмо.
- Иордан 1997. *О происхождении и деянии гетов*. Санкт-Петербург : Алетейя.
- Кулаков В. И. 1994. *Прусы (V–XIII вв.)*. Москва : Геоэко.
- Лебедев Г. С. 1985. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Ленинград : Издательство Ленинградского университета.
- Толочко П. П. 2002. Варяги в Киеве и южной Руси. Grām.: Ē. Mugerēvičs un I. Ose, sast. *Civitas et Castrum ad Mare Balticum*. Rīga : LU Latvijas vēstures institūts, 616–628.
- Хуелл Г. 2006. *Древний Рим*. Москва : Эксмо.
- СЭ 1999 = *Saga об Эгиле*. Санкт-Петербург : Амфора.

Summary

Military activities were an integral part of the Iron Age and Medieval Europe, involving different aspects of the political, social and cultural life. The article attempts to follow the formation of understanding of retinue as a specific social-military structure of later prehistory and the early medieval period in order to examine whether the same concept could be attributed to late prehistoric Latvia. Retinue was a specific formation that united social and military structures, statuses and values and depended directly on the local chief/king. The article also examines the possibilities to identify and analyse the characteristics of retinue in Latvia on the basis of archaeological evidence. The article concludes that archaeological sources alone are insufficient to identify retinue in the later prehistory of Latvia; thus, written sources of later times are retrospectively applied to analyse previous centuries. Some of these sources indicate, directly and indirectly, that retinues existed with some chiefs. It might be assumed that the invasion of the Crusaders interrupted the development of local retinues that, at least in some regions, served to centralise chiefs' power structures and influenced the beginning of the formation and development of early statehood.

**Šķēpu, cirvju un dunču korelācija Latvijas 14.–16. gs.
arheoloģiskajā materiālā**
*Correlation between Spears, Axes and Daggers in Latvia's
Archaeological Material of the 14–16th Century*

Rūdolfs Brūzis

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga LV-1050
E-pasts: semigall@hotmail.com

Rakstā, par vēstures avotu izmantojot 71 artefaktu (30 šķēpu galus, 19 cirvjus un 22 dunčus) no 18 atradumu vietām Latvijā, analizēti 30 minēto ieroču korelācijas gadījumi, apskatīti 14.–16. gs. ieroči un to iespējamā savstarpējā nozīme viegli bruņotā karavīra bruņojuma komplektā, kurā galvenais uzbrukuma ierocis bija šķēps. Izveidotā 14.–16. gs. trīs ieroču formu korelācija liecina par uzbrukuma ieroču formu attīstību paralēli aizsardzības apbruņojuma pilnveidei, par apbruņojuma unifikācijas tendencēm Latvijas teritorijā viduslaikos un dažādu ieroču formu savstarpēju nomaīņu, parādīšanos un izzušanu atbilstoši attiecīgā laikposma karošanas praksei.

Atslēgvārdi: korelācija, slēgtais komplekss, šķēpu gali, cirvji, dunči, bruņojuma komplekts, arheoloģiskais materiāls.

Ievads

Raksta mērķis ir izveidot viduslaikos plaši izplatītu trīs ieroču grupu – šķēpu, cirvju un dunču – korelāciju, apskatot to atradumus slēgtajos kompleksos Latvijas 14.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā. Izstrādājot kādas artefaktu grupas tipoloģiju, tiek apzināts pazīmju kopums, kas vieno šos artefaktus, un pēc tam šī artefaktu grupa pēc nodalītajām pazīmēm tiek sīkāk sadalīta apakšgrupās, tipos un variantos. Tomēr, izveidojot tipoloģisko dalījumu, nav iespējams noteikt visas ieroču tipoloģiskās grupas tipu un variantu izplatību, to kaujas funkcijas un lomu bruņojuma komplektā. Tam nepieciešama plašāka vairāku tipoloģisko shēmu sistematizācija, un tāpēc ieroču pētījumos tiek izmantota korelatīvā metode.

Lai izprastu rakstā aplūkoto trīs ieroču grupu savstarpējo nozīmi, sīkāk jāpievēršas to funkcijām un lietošanas īpatnībām. Senās Krievzemes ieroču pētnieks Artemijs Arcihovskis šķēpam veltījis šādu daiļrunīgu apgalvojumu: „Ne katram karavīram bija zobens, taču bez šķēpa viņš nebija karavīrs.” (Арциховский 1946, 3) Savukārt prūšu vēstures pētnieks un arheologs Vladimirs Kulakovs, salīdzinot cirvi un šķēpu, raksta: „Patiesībā cirvis Sembijas kareivjiem 1.–4. gs. vairāk noderēja

saimniecības funkcijām, kamēr viņu galvenais ierocis bija šķēps.” (Кулаков 2003, 84) Tomēr par visu trīs ieroču grupu – šķēpu, cirvju un dunču – savstarpējo nozīmi un lomu viduslaiku viegli bruņotā karavīra ieroču komplektā Austrumbaltijā plašāku pētījumu un secinājumu joprojām trūkst, tāpēc šo trīs ieroču tipoloģisko grupu korelācija spētu sniegt jaunas atziņas par vietējā karavīra bruņojuma komplektu un atsevišķu ieroču, piemēram, dunču, nozīmi bruņojuma komplektā.

Cirvja un šķēpa kā ieroču attiecības izteikti raksturo to kaujas taktikas īpatnības, jo šķēps tiek lietots kā duramais un metamais ierocis, bet cirvis – kā cērtamierocis tuvciņā, un tā lietošanai nebija svarīga paukošanas māksla, bet gan spēks, izturība un pietiekoši ērts cirvja rokturis. Savukārt dunča nozīme viduslaiku bruņojuma komplektā un izmantošana kaujas apstākļos ir gandrīz tikpat neskaidra, cik neskaidri un nevienprātīgi ir dunča vērtējuma kritēriji un tā nozīme apbedījumu inventārā un tradīcijās kopumā.

Cirvis jau kopš akmens laikmeta tiek lietots gan kā ierocis, gan kā darbarīks, kas izmantots galvenokārt ciršanai. Cirvi veido asmens plāksne, kura iestiprināta kātā taisnā vai par 90 grādiem nedaudz šaurākā leņķī attiecībā pret kātu (Atgāzis 1998, 124). Cirvi Latvijas teritorijā daudzveidīgākās izpausmes formas iegūst vēlajā dzelzs laikmetā (10.–12. gs.), savukārt 13. gs. to daudzveidība samazinājas. Cirvis kā ierocis savu formu daudzveidību atkal piedzīvoja viduslaikos – 14. un 15. gs., kad tam kaujas laukā parādās jauns izaicinājums – metāla plākšņu bruņās tērptais karotājs, un svarīgi bija ne tikai aizsniegt viņu ar ieroci, bet arī caursist viņa biežāko aizsardzības bruņojumu. Šķēps savukārt bija ierocis, kas tika izmantots gan tuvciņā duršanai, gan tālcīnā mešanai; to lietoja karadarbībā un medībās, un tas kalpoja par statusa simbolu, viduslaikos to izmantoja arī bruņinieku turnīros. Šķēps ir pazīstams jau kopš akmens laikmeta, bet tā lielākā formu daudzveidība vērojama dzelzs laikmetā. Kaut gan no 14.–16. gs. šķēpu daudzveidība samazinās, tomēr turpinās atsevišķu vēlā dzelzs laikmeta šķēpu tipu lietošana, kā arī parādās jauni šķēpu tipi.

Rietumeiropas arheoloģiskajā literatūrā par dunci tiek saukts īss duramais ierocis ar šaurāku vai plataku, taisnu, liektu, vienpusīgu, divu vai pat vairākšķautņu asmeni un rokturi, turklāt duncis atšķiras no naža ne vien pēc funkcijas, bet arī pēc roktura formas (Müller, Kölling 1982, 36). Savukārt Latvijas viduslaiku arheoloģiskajā materiālā, piemēram, Augustinišķu kapsētas apbedījumu inventārā, pie kaujas un medību ieročiem tiek pieskaitīti vienasmens dunči, kas ir garāki par 19,5 cm, ar smailu asmens galu un taisnu muguru (Berga 2007, 66). Šajā rakstā ar dunčiem tiek saprasti tādi eksemplāri, kuriem veidots vienpusīgs asmens ar smailu galu un taisnu vai nedaudz ieliektu muguru, vai arī divpusīgs asmens, un to garums pārsniedz 19 cm.

Tā kā lielākā daļa šo ieroču atrasti 14.–16. gs. apbedījumos, jāņem vērā to semantiskā nozīme kapa inventārā un bērū rituālā. Pēcnāves dzīve un mirušā eksistenciālā situācija pēc nāves apskatāmajā periodā tikusi uztverta kā šīs dzīves sociālās dzīves refleksija, līdz ar to arī apbedījumos līdzīgi dotās lietas tikušas uzskatītas par aizsaulē izmantojamiem priekšmetiem. Tomēr vēl biežāk nekā reālajā dzīvē piedevām, ko deva līdzīgi mirušajam, piemita rituāla nozīme, un daudzējādā ziņā tās bija orientētas uz bērū auditoriju, kas spēja saprast līdzdoto piedevu simbolisko vēstījumu. Tāpēc ne vienmēr ir objektīvi uzskatīt kapa piedevu komplektu par

faktiskās dzīves laikā izmantotās materiālās kultūras atspulgu vai arī par lietām, ko dzīves laikā vairāk vai mazāk izmantojis apbedītais. Lai gan cirvji un šķēpi tiek uzskatīti par ieročiem, tomēr, balstoties uz to funkcionālo interpretāciju, tiem piemīt arī daudzas citas simboliskas nozīmes. Cirvis kā ierocis tiek lietots pretinieka neitralizēšanai, taču kā darbarīks – koka ciršanai, koku gāšanai jeb zemes attīrīšanai no kokiem. Cirvis kā auglības simbols simbolizēja apsētu lauku (Theuws 2008, 302), tādējādi pieļaujams, ka šādas duālas interpretācijas dēļ cirvis ir dots līdzī mirušajiem apbedījumā. Līdzīgi kā cirvis, arī šķēps ir ierocis, ar ko var nogalināt, tomēr 14. gs., palielinoties šķēpa militārajai lomai, tas kļuva arī par autoritātes un varas simbolu. Turklāt atsevišķs iedzītņa šķēpa tips tika izmantots medībām, un tas stipri paplašina tā semantisko skaidrojumu apbedījuma inventārā. Turpretim dunča kā ieroča nozīme ir vairāk pakārtota šķēpa un cirvja nozīmei, un tā semantiskais skaidrojums acīmredzot biežāk ir saistīts ar aizsardzības funkcijām.

Korelācijas metode

Korelācija ir vienā laikā un telpā izmantotu dažādu artefaktu grupu saistību savienošana. Korelācijas pamatā ir tipoloģisko shēmu salīdzināšana kādos noteiktos apstākļos, un ieroču pētniecībā tās uzdevums ir noteikt ieroču tipoloģisko grupu formu, tipu un funkciju savstarpējās attiecības. Šīs metodes priekšrocība ir iespēja ar slēgto kompleksu palīdzību nodalīt kritērijus, kas respektē un ietver kultūras elementu – artefaktu iekšējo saikni, kura lielāku nozīmi iegūst, ja tai ir definētas robežas gan laikā, gan telpā. Šādā nolūkā lieto kombinatorikas aparātu – korelācijas tabulas, grafikus, kā arī matemātiskās formulas. Līdz ar to ieroči jau vairs nav tikai tipoloģiskās grupas daļa, bet, ietverti laikā un telpā noteiktās korelācijas tabulās, tie parādās kā bruņojuma komplekta sastāvdaļas.

Korelācijas izveidei svarīgi ir vienoti artefaktu atrašanas apstākļi, proti, tiks apskatīti šķēpu, cirvju un dunču atradumi slēgtajos kompleksos. Senlietas uzskatāmas par vienotām slēgtā kompleksā, ja tās atrastas apstākļos, kas liecina par to paralēlu lietošanu, piemēram, apbedījuma inventārā vai vienas ēkas drupās (Клейн 1991, 142). Rakstā tiks apskatīti apbedījumu inventāros atrastie ieroči, vienā gadījumā – šķēps un cirvis no savrupatradumu kompleksa, kur atrašanas apstākļi liecina par to paralēlu izmantošanu. Tomēr, pētot apbedījumu inventārus, ne katrā apbedījumā sastopamas visas trīs ieroču grupas kopā, kā tas mēdz būt tikai piedevām bagātos viduslaiku kapos. Tāpēc par pamatkritēriju korelācijas izveidei pieņemta tieši šķēpa esamība slēgtajā kompleksā, jo tas no rakstā aplūkotajiem 14.–16. gs. ieročiem bija efektīvākais viegli bruņotā karavīra primārā uzbrukuma ierocis. Apskatot ieroču atradumus minētajos slēgtajos kompleksos un veidojot to korelāciju, iespējams a) rekonstruēt bruņojuma komplektu, pamatojoties uz slēgtajā kompleksā atrasto ieroču saistītu lietošanu; b) noteikt konkrēta bruņojuma komplektā esoša ieroča lietojumu tuvciņā vai tālcīņā; c) noteikt tuvciņas un tālcīņas ieroču nozīmi bruņojuma komplektā; d) noteikt dažādu ieroču grupu tipu un variantu rašanās un izzušanas iemeslus un periodus, tos savstarpēji salīdzinot.

Pētniecības stāvokļa un avotu materiāla raksturojums

Latvijas viduslaiku pieminekļu arheoloģiskās pētniecības gaitā muzeju krātuvēs ir uzkrājies plašs ieroču materiāls, kas līdz šim gan maz pētīts. Viens no retajiem apkopojošiem darbiem ir arheologa Māra Atgāža promocijas darbs, kas veltīts vēlā dzelzs laikmeta bruņojumam un kurā izveidota arī cirvju un šķēpu tipoloģija (Atgāzis 1998). Pirmā ieroču – 10.–13. gs. zobenu, šķēpu un cirvju – korelācijas tabula Latvijas arheoloģijas historiogrāfijā publicēta M. Atgāža rakstā par Latvijā atrastajiem āvas cirvjiem (Atgāzis 1997). Metodoloģiski svarīga ir arī arheologa Roberta Spirģa publikācija, kur izveidota Daugavas lībiešu važiņrotu sastāvdaļu korelācija (Spirģis 2006). Nozīmīga ir arī arheoloģes Tatjanas Bergas monogrāfija par Augšdaugavas viduslaiku senvietām, kur, analizējot Augustinišķu kapsētas arheoloģisko materiālu, sīkāk klasificēti atsevišķi dunču veidi pēc to lietojuma un sniegta dunču definīcija (Berga 2007, 66). Šķēpu, cirvju un dunču atradumi īsi pieminēti arī citu arheologu darbos, bet tie nav sīkāk analizēti. No kaimiņzemju pētniekiem visplašāk šīs trīs ieroču grupas apskatījis krievu arheologs Anatolijs Kirpičnikovs, analizējot gan šķēpu galu, gan cirvju hronoloģijas un tipoloģijas problemātiku (Кирпичников 1966; 1976). Savukārt visjaunākais ir igauņu arheologu Silvijas Laulas un Heiki Valka darbs par Siksālas kapulauku, kura 12.–15. gs. apbedījumos atrasto ieroču tipoloģiju izveidojis Juri Pēts (Laul, Valk 2007, 167–201).

Rakstā kā lietiskais avots izmantots 71 arheoloģiskais artefakts – 30 šķēpu gali, 19 cirvi un 22 dunči no 18 atradumu vietām Latvijā. Pagājušā gadsimta 20.–30. gados veiktajos arheoloģiskajos izrakumos astoņos apbedījumos iegūti 23 ieroči, taču lielākais šo ieroču skaits atrasts izrakumos pēc Otrā pasaules kara – 16 apbedījumos un vienā savrupatradumu kompleksā pavisam atrasti 37 ieroči, savukārt no 1991. līdz 2007. gadam veiktajos izrakumos sešos apbedījumos iegūti 11 ieroči. Vairākums šo ieroču glabājas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departamentā, bet atsevišķi eksemplāri – Cēsu Vēstures un mākslas muzeja, Madonas Novadpētniecības un mākslas muzeja un Ventpils muzeja kolekcijās.

No rakstā apskatītajiem 14.–16. gs. šķēpu galiem četri atradumi ir piederīgi iedzītņu šķēpu galu apakšgrupai, septiņi – apaļās uzmavas šķēpu galu apakšgrupai, savukārt 19 ir skaldņotās uzmavas šķēpu gali. No cirvjiem, kas izmantoti korelācijas izveidei, 16 ir piederīgi bārdas cirvju apakšgrupas dažādiem variantiem, savukārt trīs eksemplāri – bezbārdas cirvju apakšgrupai. No dunčiem viens ir piederīgs spala dunču, bet 21 – iedzītņa dunču apakšgrupai, un to tipoloģija Latvijas arheoloģiskajam materiālam līdz šim nav tikusi izveidota.

Apskatītie ieroči iegūti visā Latvijas teritorijā – 71 ierocis atrasts 17 viduslaiku apbedījumu vietās (Augustinišķu, Šķilbēnu Daņilovkas, Jūrkalnes Darvdedžu, Dobeles, Kuciņu, Dundagas Laukmuīžas, Puzes Lejaskroga, Madonas, Salaspils Mārtiņsalas, Pukuļu, Balvu Rijnieku, Sēlpils, Slutišķu, Dzelzavas Strūgukalna, Bērzgales Vaidu un Valgales Veģu kapsētas apbedījumos, un Jaunpiebalgas uzkalniņkapu pēcapbedījumā), bet divi ieroči – Ugāles Dompeļu savrupatradumu kompleksā. Skaitliski vairāk ieroču atrasts Ziemeļkurzemē, kā arī Daugavas lejteces viduslaiku arheoloģiskajos pieminekļos. Ziemeļkurzemē apskatāmie ieroči lielākā skaitā atrasti tieši 14. gs. ugunskaķos un 14.–15. gs. skeļapbedījumos, un tas acīmredzot skaidrojams ar ieroču līdzdošanas tradīcijas ilgstošu saglabāšanu

(līdztekus kremācijas paražām). Savukārt ieroču atradumi Daugavas lejteces viduslaiku apbedījumu vietu kapu inventāros ir reti, jo šajā reģionā pēc krusta karu laikmeta apbedīšanas tradīcijas nomainās visstraujāk.

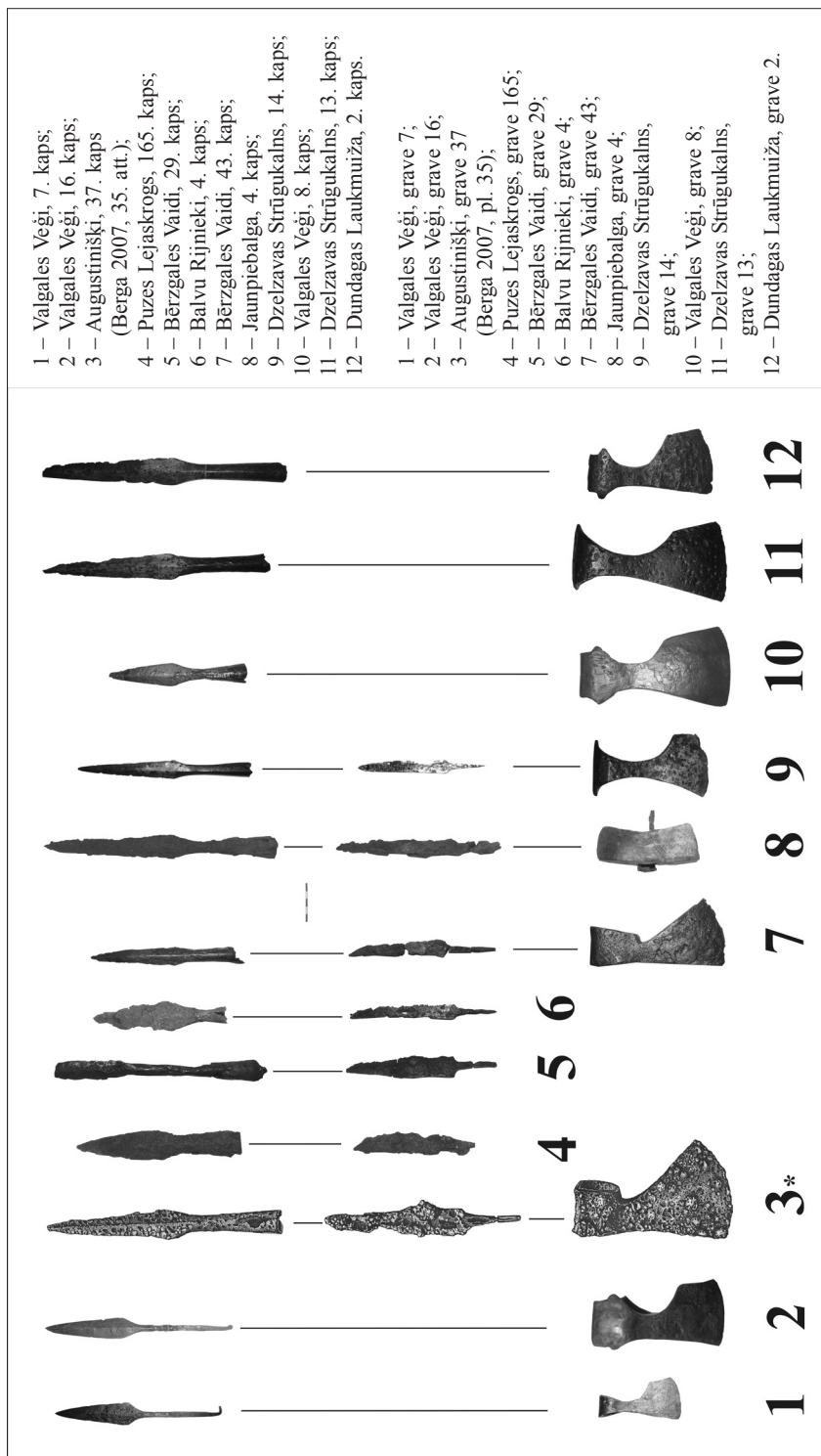
Rakstā kopumā tiks apskatīts 31 šķēpu, cirvju un dunču korelācijas gadījums. Materiāla strukturēšanai pēc iespējas izmantots hronoloģiskais un tipoloģiskais princips, sadalot apskatāmos gadījumus pēc šķēpu izmantošanas hronoloģijas un to tipiem un variantiem. Pirmie tiks apskatīti iedzītņa šķēpu galu, otrie – apaļās uzmavas, bet trešie – skaldņotās uzmavas šķēpu galu korelācijas gadījumi.

Iedzītņa šķēpu, cirvju un dunču korelācija

Dzelzs iedzītņa šķēpi parādījās dzelzs laikmetā, bet tika lietoti arī viduslaikos un agrajos jaunajos laikos līdz pat 17. gs. Iepriekšējos periodos iedzītņa šķēpu gali formu ziņā ir daudzveidīgi, bet viduslaiku arheoloģiskajā materiālā konstatējamas trīs šo ieroču grupas: A tipā apvienoti iedzītņa šķēpu gali ar lancetveida lapu, B tipā iedalīti iedzītņa šķēpu gali ar rombveida lapām, B1 varianta eksemplāriem raksturīga pret smaili stiepta paplata rombveida lapa ar vāji izteiktiem lapas stūriem, savukārt C tipa eksemplāriem lapas veidotas pret smaili stiepta trīsstūra veidā, iedzītņis kalts vienlaidus, ar sāniski paliētu galu (Brūzis 2008, 7–11). A tipam piederīgie eksemplāri datējami no 14. gs. līdz 15. gs. sākumam, B1 varianta šķēpi – ar 14. gs., savukārt C tipa eksemplāri izmantoti periodā no 14. gs. līdz 17. gs. pirmajai pusei (turpat).

Iedzītņa šķēpu B1 varianta 14. gs. eksemplāri – ar paplatu rombveida lapu – kopā ar cirvjiem atrasti Valgales Veģu kapsētas 7. un 16. kapā (Šturms 1937, 352, 355, III tab.). Abi apbedījumi datējami ar 14. gs. (turpat, 365) 7. kapā šķēps atrasts kopā ar izmēros nelielu A2 varianta cirvi. Šajā variantā ir bārdas cirvi ar pagarinātu pietsegu, kātcaurums veidots griezumā trapeces formā ar noapaļotiem stūriem, apakšdaļā uz aizmuguri nedaudz izliekta mugura, asmens nošķēluma daļa veidota taisna. 16. kapā atrastais masīvais šķēps ar trīsviju tordētu kakliņu piederīgs B2 variantam. Šo cirvju forma pilnveidojās 14. gs., kad, attīstoties aizsardzības bruņojumam, svarīgi kļuva pretinieku ne tikai aizsniegt, bet arī caursist tā bruņas vai apdullināt ar pietu. Cirvja asmens sašaurinājās, pieta daļa kļuva masīvāka, saglabājot trīsstūrveida izlaidumus, kas raksturīgi kaujas cirvim. Izlaidumi sabalansēja slodzi starp cirvja kāta augšējo un apakšējo daļu un sāniem. Ar tiem it kā pagarinot pieta sānus, šāds pieta izveidojums ļāva izdarīt ne tikai vertikālu, bet arī spēcīgu horizontālu kustību, kad pēc cirtiena vajadzēja izlauzt cirvi ārā no aizsardzības bruņojuma vai padarīt vertikālā cirtiena vietu vēl plašāku. Abos kapos atrastie ieroči var norādīt uz šķēpa kā primārā uzbrukuma ieroča funkcijām, ar to tika ievadīta kauja, pretiniekam atrodoties lielākā attālumā. Savukārt tuvciņā kauju varēja turpināt ar cirvi.

Viens A tipa iedzītņa šķēpa gals ar lēcveida, vidusdaļā paplatinātu lapu atrasts Jūrkalnes Darvdedžu 11. ugunskapā kopā ar diviem A2 varianta miniatūrajem cirvjiem (Šnore 1937, 60, 7. att.). Apbedījums datējams ar 14./15. gs. miju (turpat, 62). Savu nelielo izmēru dēļ izrakumu materiāla publikācijā šķēps nodēvēts par bultu (turpat, 7. att.), tomēr tas iekļaujas 14.–15. gs. sākuma iedzītņa šķēpu A tipā. Joprojām neskaidra ir izmēros nelielo cirvju nozīme – tie tiek uzskatīti

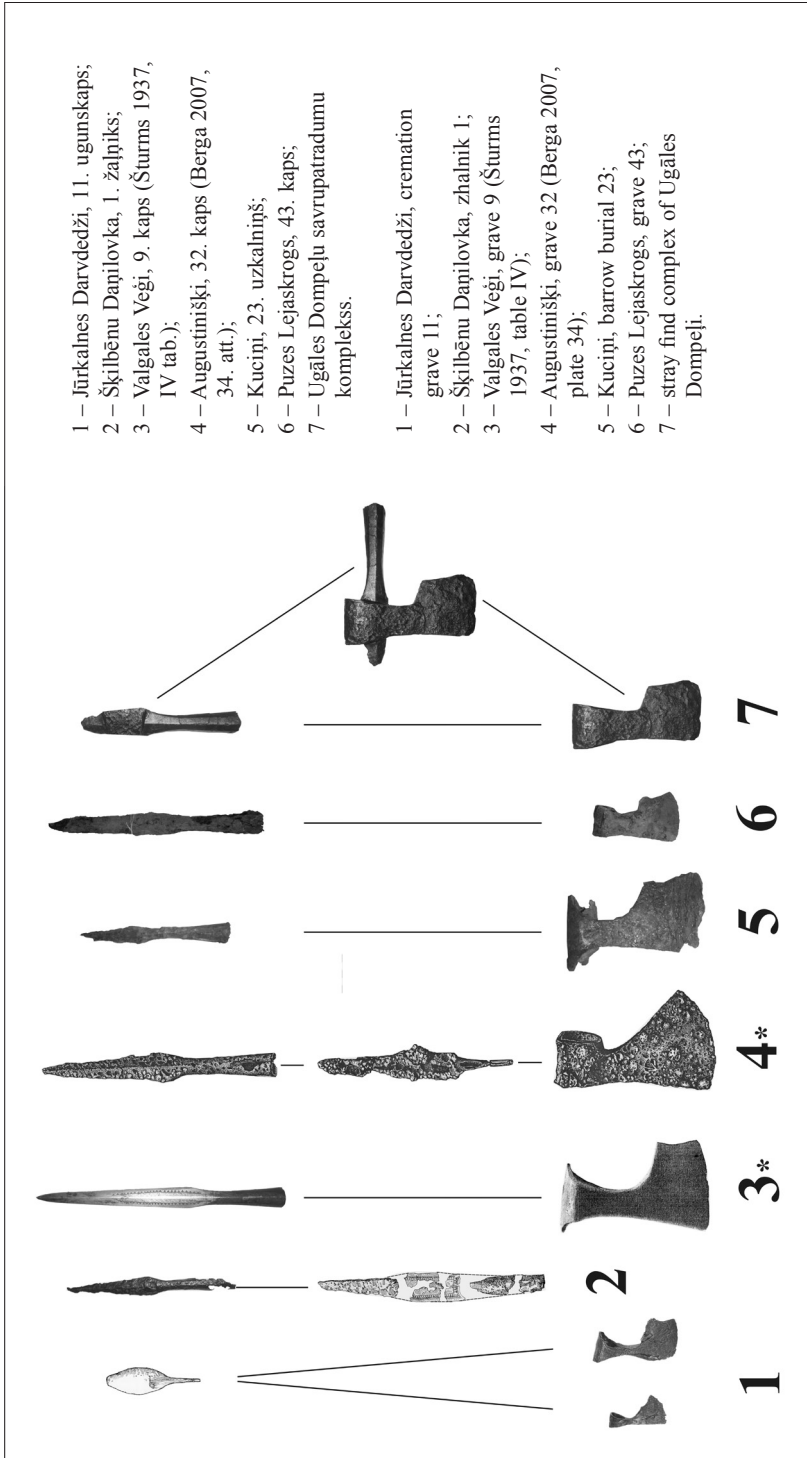

- 1 – Valgales Veģi, 7. kaps;
- 2 – Valgales Veģi, 16. kaps;
- 3 – Augustiņiški, 37. kaps (Berga 2007, 35. att.);
- 4 – Puzes Lejaskrogs, 165. kaps;
- 5 – Bērzales Vāidi, 29. kaps;
- 6 – Balvu Rijnieki, 4. kaps;
- 7 – Bērzales Vāidi, 43. kaps;
- 8 – Jaunpiebalga, 4. kaps;
- 9 – Dzelzavas Strūgukalns, 14. kaps;
- 10 – Valgales Veģi, 8. kaps;
- 11 – Dzelzavas Strūgukalns, 13. kaps;
- 12 – Dundagas Laukmuīža, 2. kaps.

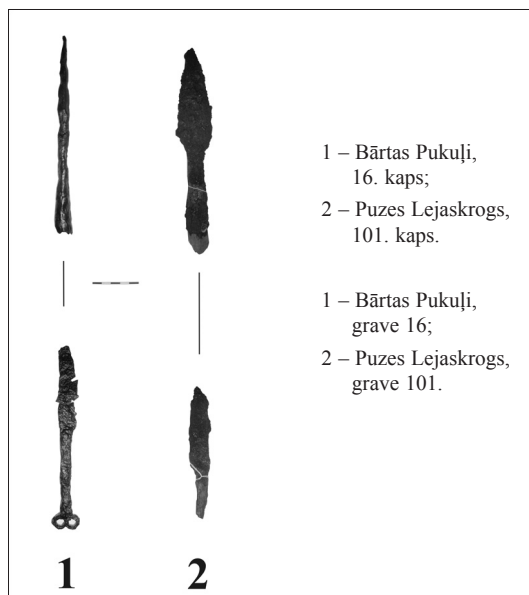
- 1 – Valgales Veģi, grave 7;
- 2 – Valgales Veģi, grave 16;
- 3 – Augustiņiški, grave 37 (Berga 2007, pl. 35);
- 4 – Puzes Lejaskrogs, grave 165;
- 5 – Bērzales Vāidi, grave 29;
- 6 – Balvu Rijnieki, grave 4;
- 7 – Bērzales Vāidi, grave 43;
- 8 – Jaunpiebalga, grave 4;
- 9 – Dzelzavas Strūgukalns, grave 14;
- 10 – Valgales Veģi, grave 8;
- 11 – Dzelzavas Strūgukalns, grave 13;
- 12 – Dundagas Laukmuīža, grave 2.

I. att. 14. gs. šķēpu, cirvju un dunču korelācijas tabula

Table of correlation between 14th-century spears, axes and daggers

2. att. 15. gs. šķēpu, cirvju un dunču korelācijas tabula
 Table of correlation between 15th-century spears, axes and daggers

3. att. 16. gs. šķēpu un dunču korelācijas tabula
Table of correlation between 16th-century spears and daggers

gan par simboliskiem ieročiem, gan par raksturīgām piedevām zēnu apbedījumos (Šturms 1937, 357). Tomēr nevar noliegt arī nelielo cirvju kā ieroču izmantošanu, jo pat neliela cirvja sitiens varēja sekmēt pretinieka izsišanu no ierindas, izraisot šoku vai kontūziju, pat ja radītais ievainojums nebija bīstams.

C tipa iedzītņa šķēps ar platu, pret smaili stieptu trīsstūrveida lapu kopā ar dunci atrasts Puzes Lejaskroga kapsētas 112. kapā (Vasks, Vijups 2002). Šādi šķēpi no 14. gs. līdz pat 17. gs. pirmajai pusei izmantoti medībām, bet konkrētais apbedījums pēc atrastajām monētām (VVM 29022/106, /109) datējams ar 15. gs. vidu. Arī kapā līdzdotais duncis ir masīvs – tā garums 23 cm, asmens platums 3 cm, bet biezums 0,6 cm (VVM 29022/108). Pēc formas tas ir tuvs t.s. kurpnieka nazim, kas varēja tikt lietots arī nomedītā dzīvnieka ādas apstrādei. Šķēpa izmēri ir mazāki, taču tam veidoti plati pleci (VVM 29022/112), kas pie spēcīgi izdarīta metiena izplēsa dzīvniekam platāku brūci un ieķērās tā kažokā, neļaujot atbrīvoties no mestā ieroča.

Apalās uzmavas šķēpu, cirvju un dunču korelācija

14.–16. gs. šķēpu gali, kas aprīkoti ar griezumā apaļām uzmavām, tika izmantoti kopš vēlā dzelzs laikmeta. Viduslaiku arheoloģiskajā materiālā sastopami M. Atgāža nodalītie un 9.–13. gs. lietotie B, C un F tipa šķēpi (Atgāzis 1998, 13. att.). B tipam piederīgi apaļās uzmavas šķēpu gali ar īsu, masīvu uzmavu un pret smaili stieptu rombveida lapu, bet uzmavas un lapas attiecības šiem eksemplāriem ir apmēram 1 : 2. C tipa šķēpiem ir raksturīga gara, stiepta uzmava, kā arī pret smaili stiepta rombveida lapa un uzmavas un lapas attiecības apmēram 1 : 1. Savukārt F tipa

šķēpiem raksturīga īsa, masīva uzmava un lapas jeb liesmveida lapa, kā arī uzmavas un lapas attiecības apmēram 1 : 1,5–2 (turpat).

Aplūkotajā materiālā var izšķirt septiņus korelācijas gadījumus, kur minētie šķēpi atrasti gan kopā ar cirvjiem un dunčiem, gan tikai ar dunčiem. B tipa šķēps, cirvis un duncis kopā atrasti Augustinišķu kapsētas 37. kapā (Berga 2007, 26). Cirvis piederīgs D2 variantam – pēc asmens formas tas ir bezbārdas cirvis ar trapeces formā veidotu un pret kātu pagarinātu pietu, kā arī lejasdaļā uz aizmuguri izliektu muguru un trapeces formā veidotu kātcaurumu. Lai gan tikai trīs D2 varianta cirvi apbedījumos atrasti kopā ar atšķirīga veidojuma uzmavas šķēpiem, šajos gadījumos tie saistāmi ar bruņojuma komplektu kā tuvcīņas ieroči. Duncis ir masīvs, tas ir 26 cm garš un 4 cm plats. Apskatītais korelācijas gadījums datējams ar 14. gs. beigām (Berga 2007, 26).

Apaļās uzmavas šķēpi kopā ar dunčiem atrasti Madlienas baznīcas kapsētas 10. kapā (Lūsēns 2004), Puzes Lejaskroga kapsētas 165. kapā (Vijups 2005), Pukuļu uzkalniņkapu 16. pēcapbedījumā (Vasks 1981), kā arī Slutišķu kapsētas 31. un 99. kapā (Berga 2007, 96, 102) un Vaidu kapsētas 29. apbedījumā (Vasks 1971). Lejaskroga kapsētas 165. kapā un Slutišķu kapsētas 31. kapā atrasti šķēpi (VVM 29700/301, VI 277:75) ar īsām uzmavām un masīvām, romba un lancetes formas lapām, kas attiecīgi piederīgi F un C tipam un saistāmi ar tuvcīņas ieročiem. Šādi masīvi garkāta duramieroči tuvcīņā varēja tikt lietoti pret viduslaiku plākšņveida aizsardzības bruņojumu. Savukārt Pukuļu kapsētas 16. un Vaidu kapsētas 29. apbedījumā iegūtie šķēpi (A 12531:24, A 12228:50) ir gari, to lapas veidotas šauras, pret smaili stiepta romba formā. Tie ir piederīgi C tipam, un šos eksemplārus var saistīt ar tālcīņas ieročiem. Kopā ar šķēpiem Pukuļu senkapu 16. pēcapbedījumā un Slutišķu kapsētas 31. kapā iegūti retu formu dunči. Pukuļu senkapu 16. pēcapbedījumā atrastajam spala duncim roktura augšdaļā veidotas divas ažūras volūtas (A 12531:25), un tas, iespējams, veidots kā viduslaiku Ziemeļeiropā un Rietumeiropā labi pazīstamo nieru dunču vietēja kopija. Pēc formas un izmēriem tas līdzīgs Kokneses pilī atrastajam duncim, kaut arī pirmais saglabājies tikai fragmentāri. Šis apbedījums datēts ar 16. gs. vidu. Savukārt Vaidu kapsētas 29. apbedījumā atrasta arī vāles galva (A 12228:31), kas ieroču komplektā acīmredzot pildījusi tuvcīņas ieroča lomu. Apskatītie korelācijas gadījumi pēc apbedījumu inventāriem datējami ar 14. gs., taču Pukuļu senkapu 16. kaps pēc tur atrastajām monētām (A 12531:26–27) attiecināms uz 16. gs. vidu.

Skaldņotās uzmavas šķēpu, cirvju un dunču korelācija

No 14. līdz 16. gs. Latvijas teritorijā izmantoti arī šķēpi ar skaldņotām uzmavām, kas ir piederīgi G tipam (Atgāzis 1998, 41, 49, 58–59). Kopš 13. gs. vidus un 14. gs., kad Eiropā aizvien straujāk sāk izplatīties plākšņveida aizsardzības bruņojums, radās nepieciešamība arī pēc izturīgākiem duramieročiem. Tādējādi līdz ar aizsardzības apbruņojuma attīstību masīvo apaļo uzmavu šķēpa gali ieguva skaldņotas uzmavas. Šāds šķēpa gals kļuva tehniski viengabalaināks un lapai paredzēto triecienu šķautnes „izlīdzināja” pa uzmavu un visu kātu. Tāpat šāda skaldņota uzmava palielināja iekātojuma stiprību, īpaši pielāgojoties arī bruņu caurduršanai. Taču uzmavas un lapas garumu attiecības joprojām saglabājās iepriekšējās, kādas bija 12.–13. gs.,

tas ir, apmēram 1 : 1,5–2. Šie šķēpi jāsaista ar tuvciņas taktiku, lai gan atsevišķi eksemplāri izmantoti arī kavalērijā. Rakstā apskatīti šādi skaldņotās uzmavas šķēpu varianti: G1 variants – šķēpu gali ar četrskaldņotu uzmavu, G2 variants – ar sešskaldņotu uzmavu un G3 variants – ar astoņskaldņotu uzmavu. G tipa šķēpus slēgtajos kompleksos kopā ar cirvjiem un dunčiem sastop visbiežāk.

G1 varianta šķēpa gals kopā ar dunci atrasts Salaspils Mārtiņsalas kapsētas 212. kapā, kas pēc tajā atrastās pakavsaktas ar naglu galvu galiem un sīki rievotu loku datējams ar 14. gs. otro pusi – 15. gs sākumu (Vijups 1998, 10. tab.). Interesants ir Jaunpiebalgas uzkalniņkapu 4. apbedījuma inventārs ar līdzdoto šķēpa galu (CM 8325:1), dunci (CM 8325:2) un kaula cirvi (CM 8325:2). Šķēps piederīgs G2 variantam, un tas ir izmēros lielākais šī varianta eksemplārs Latvijas arheoloģiskajā materiālā – tā garums ir 30 cm, lapas platums 3 cm, bet biezums 1,1 cm. Arī apbedījumā līdzdotais duncis ir masīvs, tā garums ir 21,4 cm, asmens platums – 2,2, bet biezums – 0,4 cm. Apbedījums datējams ar 14. gs. (Mugurēvičs 2000, 69). Visai rets atradums 14. gs. latgaļu apdzīvotās teritorijas apbedījumā ir kaula cirvis. Šādi ornamentēti cirvjī sastopami Krievijas, Prūsijas un Skandināvijas arheoloģiskajā materiālā, bet Latvijā tie rodami lībiešu vēlā dzelzs laikmeta un 14. gs. liecībās. Tie tiek uzskatīti par kulta vai ranga ieročiem, un, piemēram, Prūsijā tos vēl 15.–16. gs. lietoja novada vecākie (Кулаков, Скворцов 2000, 174, 179, 182). Vācu pētnieks Pauls Paulsens tos saista ar 12.–15. gs. skandināvu vīriešu tiesību un pašcieņas simboliku (Paulsen 1956, 59), savukārt Krievijas literatūrā kaula cirvjī līdzās šķēpiem un zobeniem saistīti ar senkrievu kņazu varas atribūtiķu (Кирпичников 1966, 42, 45).

Visvairāk – 19 gadījumos – kopā ar cirvjiem un dunčiem slēgtajos kompleksos atrasti G3 varianta šķēpu gali ar astoņskaldņotām uzmavām. Piecos gadījumos Dundagas Laukmuižas kapsētas 2. kapā, Dzelzavas Strūgukalna kapsētas 13., Valgales Veģu kapsētas 9., Madonas kapsētas 186. kapā, kā arī Ugāles Dompeļu savrupatradumu kompleksā G3 varianta šķēpi iegūti kopā ar cirvjiem. Divi šķēpi atrasti kopā ar A2 varianta cirvjiem, turklāt Veģu kapsētā šķēps un cirvis atrasti kopā ar jātnieka piešiem (Šturms 1937, 352, IV tab.), kas var norādīt uz šo ieroču izmantojumu kavalērijā. Interesants ir arī atradums Ugāles Dompeļu savrupatradumu kompleksā, kur G3 varianta šķēpa gals iedzīts A2 varianta cirvja kātcaurumā (A 7545:1–2). Tā kā Dompeļi, domājams, ir viduslaiku sākuma kuršu ugunskapu vieta, tad šādu divu ieroču kombināciju var uzskatīt ne tikai par bruņojuma komplekta atspulģu apbedījumā, bet arī par kremācijas rituāla sastāvdaļu. Arī nedaudz agrākajā Kazdangas Roņģu ugunskapā miniatūro cirvju kātcaurumos bijušas ievērtas pakavsaktas (Šturms 1932). Abi atradumi datējami ar 14. gs. – 15. gs. sākumu. Dzelzavas Strūgukalna kapsētas 13. un Madonas kapsētas 186. kapā (Ruša 2008) G3 šķēpi atrasti kopā ar A3 varianta cirvjiem, kam raksturīga skaldņota pieta daļa, ovāls kātcaurums un apakšdaļā uz aizmuguri nedaudz izliekta mugura. Šāds skaldņojums 14. gs. sākumā parādās dažādu ieroču detaļās, turklāt ne tikai šķēpu uzmavās un cirvju pietos, bet arī zobenu pogās. Cirvju gadījumā tas norāda uz to lietojumu kaujā un piederību kaujas ieroču komplektam. Šie apbedījumi datējami ar 14. gs.

Dundagas Laukmuižas kapsētas 2. kapā, kas datējams ar 14. gs. otro pusi, šķēps likts kopā ar B2 varianta cirvi (Šturms 1937, 357). Kopā ar tiem apbedījumā atrasti arī jātnieka pieši (turpat, 358), kas var liecināt par šo ieroču izmantošanu kavalērijā. Arī šķēpa lapa pēc formas ir slaida, ar salīdzinoši šauriem pleciem. Pēc senkrievu

ieroču pētnieka A. Kirpičņikova uzskatiem, šādi šķēpi bijuši raksturīgi tieši jātnieku apbruņojumam.

Sešos gadījumos (Šķilbēnu Daņilovkas kapulauka 1. žaļņikā, Dobeles kapsētas 1308. kapā, Jaunpiebalgas uzkalniņu kapu 3. apbedījumā, Puzes Lejaskroga kapsētas 101. kapā, Balvu Rijnieku kapulauka 4. pēcapbedījumā un Sēlpils kapsētas 126. kapā) G3 varianta šķēpi iegūti kopā ar dunčiem. Daņilovkas kapulauka 1. žaļņikā duncis atrasts ar bronzas apkalumiem rotātā makstī, tā garums 27 cm (Шнопе 1980, 41), bet pārējie dunči ir īsāki. Pēc atrastajām monētām Daņilovkas kapulauka 1. žaļņiks datējams ar 15. gs. sākumu (turpat, 39), savukārt Puzes Lejaskroga kapsētas 101. kaps – ar 16. gs. sākumu (VVM 29022/23), bet pārējie apbedījumi pēc to inventāra attiecināmi uz 14. gs. Tādējādi apskatītie korelācijas gadījumi datējami ar laiku no 14. gs. līdz 16. gs. sākumam.

G3 varianta šķēpi kopā ar cirvjiem un dunčiem slēgtos kompleksos atrasti septiņos gadījumos: Jaunpiebalgas P I uzkalniņa apbedījumā un 12. kapā, Kuciņu uzkalniņkapu 23. uzkalniņa apbedījumā, Puzes Lejaskroga kapsētas 143. kapā, Dzelzavas Strūgukalna kapsētas 14. kapā, Vaidu kapsētas 43. kapā un Valgales Veģu kapsētas 13. kapā. Kopā ar D2 varianta cirvjiem šķēpi atrasti Jaunpiebalgas P I uzkalniņa apbedījumā un Vaidu kapsētas 43. kapā. Jaunpiebalgas kapulauka apbedījumā atrastajam šķēpam veidota slaidas formas lapa (Ai:816), un kapa inventārā bijis arī piesis (Ai:819), kas varētu norādīt uz jātnieka ieroču komplektu. Savukārt Vaidu kapsētas 43. kapā atrasta arī 14. gs. zobena poga (A 12228:75). Šie abi apbedījumi datējami ar 14. gs.

Kuciņu kapulauka 23. uzkalniņā un Lejaskroga kapsētas 143. kapā šķēpi (A 12552:2, VVM 29022/401) atrasti kopā ar A1 varianta cirvjiem (A 12552:66, VVM 29022/402), kam ir abpusēji pagarināts, garš pietsegs, masīva pieta daļa, griezumā apaļš kātcaurums, apakšdaļā uz aizmuguri nedaudz izliekta mugura, plats asmens un ieliekts asmens nošķēlums. Šie apbedījumi datējami ar 14.–15. gs.

Jaunpiebalgas kapulauka 12. un Valgales Veģu kapsētas 5. kapā G3 varianta šķēpi (CM 8333:3, A 8792:2) iegūti kopā ar A2 varianta cirvjiem (CM 8333:1, A 8792:1), bet Strūgukalna kapsētas 14. kapā un Veģu kapsētas 13. kapā – ar A3 varianta cirvjiem (A 7384:2, A 9153:1). Dunči visos četros gadījumos ir masīvi un garāki par 19 cm. Šie apbedījumi datējami ar 14. gs. Vienā gadījumā – Valgales Veģu kapsētas 8. kapā, kas arī datējams ar 14. gs., – G4 varianta šķēps (A 8795:2) atrasts kopā ar B1 varianta cirvi (A 8795:1). Tam ir nelieli trīsstūrveida izlaidumi pieta sānu daļā, griezumā ovāls kātcaurums, mugura apakšdaļā uz aizmuguri izliekta, bet asmens nošķēluma daļa – taisna. Spriežot pēc šķēpa platās lapas, īsās un masīvās uzmavas, tas izmantots kā primārais tuvciņas ierocis, kad tika nonākts pretinieka tuvumā un kauju varēja turpināt ar cirvi un dunci.

Secinājumi

Rakstā aplūkotā 14.–16. gs. šķēpu, cirvju un dunču korelācija ļauj izsekot šo trīs ieroču grupu attīstībai Latvijas viduslaiku arheoloģiskajā materiālā, precizēt to hronoloģiju un hipotētiski arī rekonstruēt viegli bruņotā karavīra ieroču komplektu. Apkopojot apskatītos korelācijas gadījumus, ieroču komplektus var nodalīt gan pēc to sastāvdaļām, gan pēc hronoloģijas.

Tā kā korelācijas izstrādei noteicošais elements bija šķēpa esamība slēgtajā kompleksā, tad, apskatot analizētos korelācijas gadījumus pēc to sastāvdaļām, jāsecina, ka šķēpi slēgtajos kompleksos visbiežāk – 14 gadījumos – atrasti kopā ar dunčiem, savukārt retāk ar cirvjiem (astoņos gadījumos) un ar cirvjiem un dunčiem (deviņos gadījumos). Tam pamatā ir apbedīšanas tradīcijās, proti, nazis kā sadzīves rīks un duncis kā ierocis ir ļoti bieža 14.–16. gs. vīriešu kapu piedeva, savukārt šķēpi un cirvji apbedījumos līdzīgi doti daudz retāk. No apskatītajiem korelācijas gadījumiem secināms, ka vismazāk – tikai trijos gadījumos – apbedījumos kopā ar cirvjiem un dunčiem atrasti iedzītņa šķēpu gali, savukārt visvairāk – 21 gadījumā – skaldņotās uzmavas šķēpu gali. Pēdējo atradumi slēgtajos kompleksos kopā ar citiem ieročiem visdrīzāk attiecināmi uz kara bruņojuma komplektu, un uz saistību ar militāro jomu norāda šo šķēpu uzmavas skaldņojums, kamēr iedzītņa šķēpi atsevišķos gadījumos var tikt saistīti ar medību bruņojumu. No cirvjiem 16 eksemplāri piederīgi bārdas cirvjiem, trīs – bezbārdas asmens formas cirvjiem, turklāt divos gadījumos tie atrasti kopā ar iedzītņa šķēpiem, vienā – ar apaļās uzmavas, 16 gadījumos – ar skaldņotās uzmavas šķēpiem. Apskatot korelācijas gadījumos ietvertos iedzītņa un spala dunčus, pēc formas tiem raksturīgs slaidis, bet atsevišķiem eksemplāriem masīvs asmens, un nebojātie eksemplāri ir garāki par 19 cm.

Apskatot korelācijas gadījumus hronoloģiski, vērojams, ka visdaudzveidīgākie ir 14. gs. bruņojuma komplekti. Tajos ietilpa gan iedzītņa, gan apaļās, gan skaldņotās uzmavas šķēpu gali, A2, A3, B1, B2 un D2 varianta cirvji, kā arī slaidas formas dunči. Tieši 14. gs. visvairāk ir tādu slēgto kompleksu, kuros šīs trīs ieroču formas atrastas kopā. Lielā formu daudzveidība acīmredzot saistāma ar daudzu vēlā dzelzs laikmeta beigu un 13. gs. ieroču tipu izmantošanu vēl 14. gs. Savukārt 15. gs. slēgtajos kompleksos strauji samazinās iedzītņa šķēpu un dunču skaits, toties palielinās skaldņotās uzmavas šķēpu galu īpatsvars. No cirvjiem parādās C2 varianta eksemplāri ar lielāku garumu, masīvu pieta daļu un šaurāku asmeni, kas ļoti derīga cīņai pret plāksņu bruņās tērptu pretinieku. Taču 16. gs. kopā ar cirvjiem un dunčiem tiek atrasti tikai apaļās un skaldņotās uzmavas šķēpu gali, un kopā ar tiem parādās arī retas formas spala dunči un jau minētie C2 varianta cirvji.

Šo trīs ieroču grupu tipu un variantu nomaiņa apskatāmajā periodā saistāma ar to funkcijām. Šķēpi, cirvji un dunči pieskaitāmi uzbrukuma ieročiem, līdz ar to tie attīstījās paralēli šajos gadsimtos arvien progresējošam aizsardzības bruņojumam, līdz 16. gs. beigās un 17. gs. tos nomainīja efektīvāki ieroči. Tā iedzītņa šķēpus jau 15. gs. gaitā no bruņojuma izspiež apaļās un skaldņotās uzmavas šķēpi, savukārt tos 17. gs. gaitā nomaina šķēpi un pīķi ar diviem izlaidumiem. Arī cirvjus šajā periodā nomaina bruņojumā efektīvāki cērtamieroči – helebardes, berdiši un āvas tipa cērtamieroči. Tā kā apskatītie korelācijas gadījumi pārsvarā balstās uz kapu inventāra liecībām, hronoloģiskas un elementu izmaiņas tajos jāsaista arī ar apbedīšanas tradīciju izmaiņām 14.–16. gs. Viduslaiku beigās 15. un 16. gs. arvien vairāk samazinās ieroču līdzdošanas tradīcija, gan mainoties pašam apbedīšanas rituālam, gan kļūstot dārgākai ieroču izejvielai – dzelzij, gan arī apbedītajiem vietējiem iedzīvotājiem arvien vairāk attālinoties no militārās jomas.

SAĪSINĀJUMI

- A, Ai – Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departamenta kolekcija
 CM – Cēsu Vēstures un mākslas muzeja kolekcija
 LNVM AN – Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departaments
 LU LVI AMK – Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuve
 MNM – Madonas Novadpētniecības un mākslas muzejs
 VI – LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļas kolekcijas, tagad glabājas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departamentā
 VVM – Ventspils muzeja kolekcija

AVOTI UN LITERATŪRA

- Atgāzis M. 1997. Āvas cirvi Latvijā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XIX: 53–63.
- Atgāzis M. 1998. *Tuvcīņas ieroči senajā Latvijā 10.–13. gadsimtā*. Promocijas darbs vēstures doktora grāda iegūšanai Latvijas Universitātē (manuskripts glabājas Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas nodaļā).
- Berga T. 2007. *Augšdaugavas 14.–17. gadsimta senvietas*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Brūzis R. 2008. Iedzītņa šķēpu gali Latvijas 14.–17. gs. arheoloģiskajā materiālā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4: 5–19.
- Laul S., Valk H. 2007. *Siksālā: A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval*. Tallin, Tartu : University of Tartu.
- Lūsēns M. 2004. *Pārskats par arheoloģisko izpēti Madlienā baznīcas viduslaiku kapsētā 2004. gadā* (manuskripts glabājas LNVM AN, inv. Nr. AA 847).
- Mugurēvičs Ē. 2000. Die Funde der Hammeraxte und Hämmer aus Horn auf dem Territorium Lettlands und Ihre mythologische Deutung. In: V. Kazakevičius, ats. red. *Iš baltu kultūros istorijos*. Vilnius : Diemedžio, 63–74.
- Müller H., Kölling H. 1982. *Europäische Hieb- und Stichwaffen*. 2. Aufl. Berlin : Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik.
- Paulsen P. 1956. *Axt un Kreuz in Nord-Osteuropa*. Bonn : Rudolf Habelt Verlag.
- Ruša M. 2008. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Madonas kapsētā* (manuskripts glabājas MNM).
- Spirģis R. 1997. Daugavas lībiešu važiņrotu sastāvdaļu korelācija. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3: 9–28.
- Šnore E. 1937. Izrakumi agro vēsturisko laiku kapulaukā Jūrkalnes pag. Darvdedžos. *Senatne un māksla*, 2: 57–64.
- Šturms E. 1932. *Pārskats par izrakumiem Kazdangas Roņos* (manuskripts glabājas LNVM AN, inv. Nr. AA 139).
- Šturms E. 1937. Izrakumi Valgāles Veģu ugunskaļos. Grām.: F. Balodis, red. *Vēstures atziņas un tēlojumi*. Rīga : Izglītības ministrija, 350–365.
- Theuws F. 2008. Grave Goods, Ethnicity, and the Rhetoric of Burial Rites in Late Antique Northern Gaul. In: T. Derks and N. Roymans, eds. *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*. Chicago : University of Chicago Press, 283–319.
- Vasks A. 1971. *Pārskats par izrakumiem Rēzeknes apr. Bērzgales pag. Sarkaņu c. Vaidu kaļos* (manuskripts mašīnrakstā glabājas LU LVI AMK).
- Vasks A. 1981. *Pārskats par izrakumiem Pukuļu uzkalniņu kapulaukā 1981. gadā* (manuskripts glabājas LU LVI AMK, inv. Nr. VIAA : 467).

- Vasks A., Vijups A. 2002. *Pārskats par izrakumiem Puzes Lejaskroga kapsētā 2002. gadā* (manuskripts datorrakstā glabājas VVM).
- Vijups A. 1998. *Latvijas XIII–XVII gs. pakavsaktas kā arheoloģiskais avots: Tipoloģiskā analīze. Promocijas darbs* (manuskripts glabājas LNB Letonikas nodaļā).
- Vijups A. 2005. *Pārskats par izrakumiem Puzes Lejaskroga kapsētā 2005. gadā* (manuskripts, glabājas VVM).
- Арциховский А. 1946. Русское оружие X–XII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*, 4: 3–127.
- Кирпичников А. Н. 1976. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* Ленинград : Наука.
- Кирпичников А. Н. 1966. *Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.* (Археология СССР: Свод археологических источников). Ленинград : Наука.
- Клейн Л. С. 1991. *Археологическая типология.* Ленинград : Академия Наук СССР.
- Кулаков В. И., Скворцов К. Н. 2000. Топорик из Варген (Ранговое оружие последних язычников Европы). *Slavia Antiqua*, XLI: 173–190.
- Кулаков В. И. 2003. *История Пруссии до 1283 года: Том I.* Москва : Центрполиграф.
- Шноре Э. Д. 1980. Погребения жальничного типа на северо-востоке Латвии. *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 12: 37–49.

Summary

The primary source material of the article consists of 71 artefacts – 30 spearheads, 19 axes and 22 daggers discovered on 18 sites in Latvia. Thirty cases of correlation between these weapons are analyzed in the article. The determining factor for correlation analysis was the existence of a spearhead in the closed complex. Spears were found together with daggers in closed complexes more often (14 cases) than with axes (eight cases) and together with both axes and daggers (nine cases). In three cases, tanged spearheads were found together with axes and daggers in burial stocks. Spearheads with faceted sockets were found together with axes and daggers most often (21 cases), while seven cases of spearheads with round sockets were discovered. Sixteen examples of the analyzed axes belong to bearded axes, three – to beardless axes. They were found together with tanged spearheads twice, together with spearheads with round sockets – once, together with spearheads with faceted sockets – in six cases.

14th-century weapons make the most diverse correlations between tanged and socketed spearheads, bearded and beardless axes of various types, as well as slender-shaped daggers. This wide variety can be explained by the continuous use of various forms of the weapons from the end of the Late Iron Age and the 13th century. In the closed complexes of the 15th century, the number of tanged spearheads and daggers sharply decreases, while the proportion of spearheads with faceted sockets increases. At the same time, taller axes with thinner blades and massive butts appear. Such axes were very useful in fights against plate armour. In the 16th-century closed complexes, spearheads with round and faceted sockets together with daggers and axes were only found.

The article is the first to provide a detailed correlation analysis of medieval spearheads, axes and daggers found in Latvia. The correlation between the three forms of weapons illustrates the development of attack weapons, the unification of weaponry, the changes of various forms of weaponry and the emergence and extinction of weapons that corresponded to the practice of warfare, as well as the relationship the local inhabitants of the territory of Latvia had with the 14–16th century military activities.

Pilsēta zem smiltīm: arheoloģiskās liecības par Ventspils pilsētas senākās daļas aizputināšanu ar smiltīm 17. gadsimtā

Town under the Sand: Archaeological Evidence of the Inundation of the Oldest Part of the Town of Ventspils with Wind-blown Sand in the 17th Century

Armands Vijups

Latvijas Universitāte

Vēstures un filozofijas fakultāte

Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050

E-pasts: *Armands.Vijups@lu.lv*

Raksts veltīts jautājumam par Ventspils senākās daļas aizputināšanu ar kāpu smiltīm 17. gadsimtā. Tas noveda pie pilsētas senākās daļas pamešanas uz vairāk nekā gadsimtu ilgu laika posmu. Lai gan atsevišķas norādes par pilsētas aizputināšanu ar smiltīm rodamas arī 17. gs. rakstītajos vēstures avotos, tomēr tikai pēdējo gadu arheoloģiskajos pētījumos iegūtās liecības ļauj raksturot šī procesa hronoloģisko un teritoriālo norisi. Vienlaikus rakstā aplūkots jautājums par Ventspils viduslaiku daļas lokalizāciju, saistot to ar smilšu kāpu erozijas procesu analīzes rezultātiem.

Atslēgvārdi: jauno laiku arheoloģija, arheoloģiskā uzraudzība, Ventspils, kāpu erozija, apdzīvotības lokalizācija, Livonija, 17. gs.

Jautājums par arheoloģiskajām liecībām, kas saistās ar Ventspils senākās daļas aizputināšanu ar smiltīm, sākotnēji var šķist maznozīmīgs un šauri specifisks temats nelielu arheoloģisku pētījumu skatījumā. Tomēr savā dziļākajā būtībā šis it kā triviālais jautājums ir nozīmīgs, jo ir saistīts gan ar Ventspils senāko attīstības vēsturi, gan ar mūsu pašreizējiem priekšstatiem par pilsētas senākās daļas atrašanās vietu (un līdz ar to arī par tās kā arheoloģiskā pieminekļa aizsardzību), kā arī ekoloģiskajiem jautājumiem senākajā pagātnē jeb vides arheoloģiju, kas Latvijā plašāk tikpat kā nav skarta.

Rakstīto vēstures avotu ziņas par kāpu eroziju 17. gadsimtā

Pievēršoties rakstīto avotu liecībām, vispirms jāatzīmē formulējumu ziņā izmisīgais ventspilnieku dokuments, kas adresēts Kurzemes un Zemgales hercogistes valdniekam. 1625. gada 1. jūlija iesniegumā hercogam Frīdriham Ketleram Ventspils pilsoņi žēlojas, ka „mūsu mājas un dārzi ir tiktāl aizputināti ar smiltīm, ka būsīm spiesti mājas noplēst un pārvietot citur” (LVVA 646: 2: 2258, 122). Taču cik lielā

mērā šīs žēlabas atbilda patiesībai? Par iesniegumā minētās problēmas – kāpu erozijas – nopietnību 17. gadsimtā netieši (un ne tik kāpinātā izteiksmē) liecina arī citi rakstītie vēstures avoti.

Rakstītās liecības par minētajiem erozijas procesiem nosacīti iespējams iedalīt tiešajās un netiešajās. Tiešajās liecībās aizputināšana ar smiltīm norādīta kā konkrēta pilsētnieku problēma, savukārt netiešajās liecībās var saskatīt izmaiņas, problēmas vai risinājumus, kurus acīmredzot ietekmējusi aizputināšana, bet tā tieši nav minēta. 1625. gada iesniegums pieskaitāms pie pēdējām. Nedaudz senāks aizputināšanas fakts minēts vēl pirms šī dokumenta – 1609. gada Ventspils baznīcas vizitācijas protokolos runāts par pils smiltāju un minēts, ka loča Hulsbaha māja un zemes gabals, kas atrodas smiltājā, ir pilnīgi pieputināti ar smiltīm, kopš pārējās smiltāja mājas noplēstas (LVVA 631: 1: 49, 296; Zandberga 1982, 26). Šī sausā fakta konstatācija un emociju trūkums aprakstā ļauj domāt, ka aizputināšanas process ir noticis jau ilgstoši.

Kāpu smiltis kā ventspilnieku problēma tieši minētas arī vairākos citos rakstītajos avotos. Tā, piemēram, 1648. gada sākumā Ventspils rātes sapulcē tiek nolemts, ka jāsasauc pilsoņu kopsapulce, kurā viens no jautājumiem būs par to, kā aizturēt „ik dienu ieplūstošās ļoti kaitīgās smiltis” (LVVA 646: 2: 2258, 17; Zandberga 1982, 26). 1654. gadā Simona Pencēs atraitne pārdeva Hermanim Adolfi māju un gruntsgabalu, kurš bija gandrīz pilnīgi aizputināts (LVVA 646: 2: 2259, 72; Zandberga 1982, 27), un līdzīgu darījumu 1663. gadā noslēdza arī Rūdolfa Bīrbava atraitne, pārdodot Hansam Berneram dzīvojamo māju ar pagalmu un dārzu, kas aizputināti (*überhaufft*) ar smiltīm (LVVA 646: 1: 2260, 246; Zandberga 1982, 27). Pēdējo reizi 17. gs. kāpu smilšu uzbrukuma draudi minēti 1693. gada 29. jūnijā, kad rāte izdeva rīkojumu, ar kuru tika noteikts, ka kāpas jāiežogo ar krūmu žogu, „lai smiltis vairs nenodarītu ļaunu kā pilsētai, tā hercoga laukiem” (LVVA 646: 1: 2262; Zandberga 1982, 27).

Netiešas liecības par smilšu radītajām problēmām var saskatīt 1606. gada 6. maija Ventspils rātes raksta uzmetumā, kuru bija paredzēts nosūtīt Ventspils pilskungam (LVVA 646: 2: 1182, 22–26). Šajā dokumentā vispirms runāts par baznīcas celšanu, kas aizkavējusies baļķu pludināšanas grūto apstākļu dēļ, un minēts, ka pēc pilskunga Brinka pavēles nojaukta vecā baznīca un skola un jaunajā vietā vienlaikus ceļ baznīcu un dzīvojamās ēkas. Raksta 4. punktā atzīmēta pilsoņu neapmierinātība ar to, ka viņu mājas, kas atradušās nocietinājumam par tuvu, ir noplēstas un ka viņi no gruntsgabaliem, kuri pirkti ar mantošanas tiesībām (*erberkauften Gründen*) un uz kuriem viņiem bijušas senas privilēģijas un tiesību apstiprinājumi (*uraldten privilegirtenn vnd confirmirten steten*), spiesti pārcelties uz viņiem ierādītajām jaunajām vietām, kaut gan jaunu māju celšana sagādā ļoti lielas grūtības. Kopumā dokuments atspoguļo pilsētas apbūves – gan nozīmīgāko sabiedrisko ēku (baznīcas un skolas), gan arī Ventspils pilsoņu dzīvojamo namu – strauju „pārcelšanu” (resp., celšanu jaunā vietā) uz arī pašlaik eksistējošo pilsētas tirgus laukumu un tam piekļauto seno apbūvi. Arhitekta un Ventspils vēsturiskās apbūves pētniece Rita Zandberga norāda: tā kā jaunā baznīca, kas pabeigta 1610. gadā, atradusies Tirgus laukuma kompleksā, jādomā, ka viss šis komplekss veidots pilsoņu pārvietošanas vajadzībām. R. Zandbergas skatījumā pārcelšanās un jaunā Tirgus laukuma kompleksa izbūves iemesli ir sociālekonomiski un atspoguļo mēģinājumu palielināt pilsētas nozīmi (Zandberga 1982, 22). Šajā analizē netiek ņemts vērā kāpu smilšu „uzbrukums”

pilsētas senākai daļai un tas, ka turpmāk sekmīga dzīvesdarbība nebija iespējama. Interesanti atzīmēt, ka arī cita Ventspils apbūves pētniece – arhitekte Irēna Bākule – piemin vēl kādu 17. gs. pilsētnieku sūdzību hercogam saistībā ar vecā rātsnama katastrofāli sliktu tehnisko stāvokli (Bākule 2001, 155–156) (rātsnams varētu būt atradies tag. Zirga pasta laukumā uz dienvidiem no Vācu ordeņa atzara Livonijā jeb t. s. Livonijas ordeņa pils). Iespējams, tas varētu liecināt, ka minētais rajons vēl nebija pilnībā aizputināts, bet ēkas tajā atradās sliktā stāvoklī un dzīvesdarbība šajā vietā noritēja mazāk spraigi. Tādējādi rakstīto avotu ziņas ļauj hipotētiski uzskatīt, ka pilsētas centra strauja pārcelšana uz jauno vietu Turgus laukuma rajonā notika ne tikai sociālekonomisko apsvērumu dēļ.

18. gadsimta rātes protokolos un citos pilsētas dokumentos jautājums par kāpu eroziju netiek minēts (Protokoli 2003). Hipotētiski var pieļaut, ka šajā laikā problēma vairāk nav bijusi aktuāla – aizputināšanas procesi pagaidām nenoskaidrotu iemeslu dēļ bija apstājušies. Varbūt sekmīgi ir bijuši agrīnie mēģinājumi apmežot kāpas? Netieši par to, ka 1693. gada rātes rīkojums ticis iedzīvināts praksē, varētu liecināt 1729. gadā zīmētais Ventspils un tās apkārtnes shematiskais plāns, kurā netālu no pilsētas norādīts jauniestādītais mežs 5500 kvadrātkāršu platībā (Protokoli 2003, 4. [att.]).* To apliecina arī senākais saglabājies detalizētais pilsētas plāns (sastādīts 1797. gadā). Šai plānā uz dienvidiem no pils – teritorijās, kas bija pakļautas smilšu erozijai, kā minēts iepriekš aplūkotajos dokumentos, – atkal konstatējama salīdzinoši intensīva apbūve.

Ventspils 13./14. gs. – 16. gs. apdzīvotības lokalizācija

Ventspils senākās daļas aizputināšanas jautājums ir cieši saistīts ar šīs senākās daļas lokalizācijas problemātiku. Ventspils senpilsētas kā arheoloģiski aizsargājamas teritorijas robežas tika noteiktas 1986. gadā, balstoties uz iepriekš veiktajiem arheoloģiskās zondāžas un šurfēšanas darbiem, kā arī uz rakstītos vēstures avotos pamatotajiem priekšstatiem par senāko pilsētas daļas izvietojumu. Arheoloģiskā pieminekļa teritorija ietvēra Peldu ielu rietumos un Dārzu ielu austrumos, dienvidu robežu fiksēja Pils iela, bet ziemeļu – Venta. Kopumā šī teritorija (att.: A) vienkāršoti raksturojama kā Ventai tuvākie kvartāli uz austrumiem no Livonijas ordeņa pils, kas kopumā aptver ap 10 ha (Asaris 1987, 17. zīm.).

Būtiska nozīme šīs teritorijas nodalīšanā bija uzskatiem par pilsētas senākās daļas atrašanās vietu. Tie balstījās uz rakstīto vēstures avotu analīzi un loģiski teorētiskām konstrukcijām. To autori – vācu pētnieks Bernhards Šmits (1872–1947), vēsturnieks Jānis Juškēvičs (1886–1961) un arhitekte Rita Zandberga (1929–1993) – uzskatīja, ka Ventspils senākajai daļai aksiomātiski jārobežojas ar Ventu un jāatrodas blakus Livonijas ordeņa pilij vai netālu no tās (šo uzskatu apkopojumu sk. Štrumfa 2008, 259–261). R. Zandbergas detalizētos pētījumos sakņotā hipotēze par pilsētas viduslaiku daļu uzskatīja rajonu starp Jāņa, Pils, Lielo un Marijas ielu, tag. Turgus laukuma un tam pieguļošo rajonu veidošanos saistot ar 17. gs. sākumu. Viņas

* Kurzēmē 18. gs. 1 mērkārts = 7,5 Rīgas olekts = $7,5 \times 53,75 \text{ cm} = 403,125 \text{ cm}$ (Zemzaris 1981, 187). Tādējādi 1 kvadrātkārts = $403,125 \times 403,125 \text{ cm}$.

atzinumos būtiska nozīme bija jau minētajam 1606. gada Ventspils rātes raksta uzmetumam, kur 3. un 4. punktā apskatīti pils vaļņu tālākas izbūves jautājumi, un, tā kā dokumentā minēta arī pavēle nojaukt baznīcu un skolu un celt tās no jauna citā vietā, R. Zandberga secināja, ka šī vieta varētu būt tikai Tirgus laukuma rajons (Zandberga 1982, 21).

Senāko apdzīvotību Ventas krastā uz austrumiem no pils apliecināja arī arheoloģiskās liecības – izrakumi 1993. gadā Ūdens un Ostas ielas krustojumā un to gaitā iegūtās senlietas, kas datējamas ar 16.–17. gs. (Ritums 1994a; Ritums 1994b, 77–78), un jo īpaši daudz plašākie arheoloģiskie pētījumi 2000.–2001. gadā kvartālā starp Ostas, Kuģinieku, Nabagu un Jāņa ielu. No divām senākajām celtnēm (kopumā tika atsegtas deviņas celtnes) iegūto koku paraugi deva pārsteidzoši senu datējumu, ļaujot apdzīvotības pirmsākumus šajā teritorijā saistīt jau ar 13. gs. vidu (Ritums, Ciglis 2001; Grasis 2004). Ar 13.–14. gs. saistāmas arī atsevišķas senlietas, kas atrastas šajā rajonā, piemēram, bronzas vairogredzens (VVM 29216/123). Līdz ar to arheoloģiskās izpētes rezultāti, ieskaitot arī arheoloģiskās uzraudzības darbu, ļāva secināt, ka pilsētas senākās, ar 13.–15. gs. datējamās apbūves paliekas lokalizējamas uz austrumiem no Livonijas ordeņa pils kvartālos starp Jāņa, Pils, Ūdens ielu un Ventas krastmalu (Ritums, Ciglis, Grasis 2002, 332).

Vienlaikus 20. gs. 90. gados tika izvirzīta cita, nedaudz atšķirīga hipotēze par Ventspils senākās daļas lokalizāciju. Saskaņā ar to vismaz daļa no senās pilsētas ir meklējama uz dienvidaustrumiem no Livonijas ordeņa pils. Viena no pirmajām šo uzskatu pamatoja Ventspils muzeja vēsturniece Ingrīda Štrumfa, pieļaujot, ka Livonijas posma pilsētas apbūve varēja būt plašāka nekā tikai iepriekš minētā teritorija un tās lokalizācija būtu saistāma ar rajonu ap tag. Zirgu pasta un Amatnieku laukumu (Štrumfa 1999, 14; Štrumfa 2008, 267). Arī arhitekte I. Bākule senāko pilsētas daļu saista ar rajonu uz dienvidaustrumiem no pils, atzīmējot, ka „vecākais [pilsētas] posms saistās ar ordeņa laiku, kad pilsēta tika veidota pēc viduslaiku plānojuma sistēmas. Tomēr šī senākā plānojuma pamatā nav Vācijā izplatītais ortogonālais ielu tīkls ar taisnstūra tirguslaukumu pilsētas vidusdaļā vai radiāls plāns [...], bet gan samērā brīvi veidota, neregulāra šauru kvartālu kopa, kur ielas ir vērstas uz pilsētiņas nocietinājumu vārtiem un nelielo trijstūrveida tirguslaukumu centrā” (Bākule 2001, 155–156). Lai gan izvirzītā hipotēze argumentēti pamatoja nepieciešamību pārskatīt līdz tam valdošos priekšstatus par senāko Ventspils daļu, tomēr arī šis pieņēmums daudzējādā ziņā balstījās uz loģiskām konstrukcijām, nevis konkrētām faktu liecībām. Šādas liecības varēja un var būt vienīgi arheoloģiskas, un to intensīvas apzināšanas process sākās tikai 21. gs. sākumā.

Arheoloģiskās liecības par Ventspils senākās daļas aizputināšanu ar smiltīm

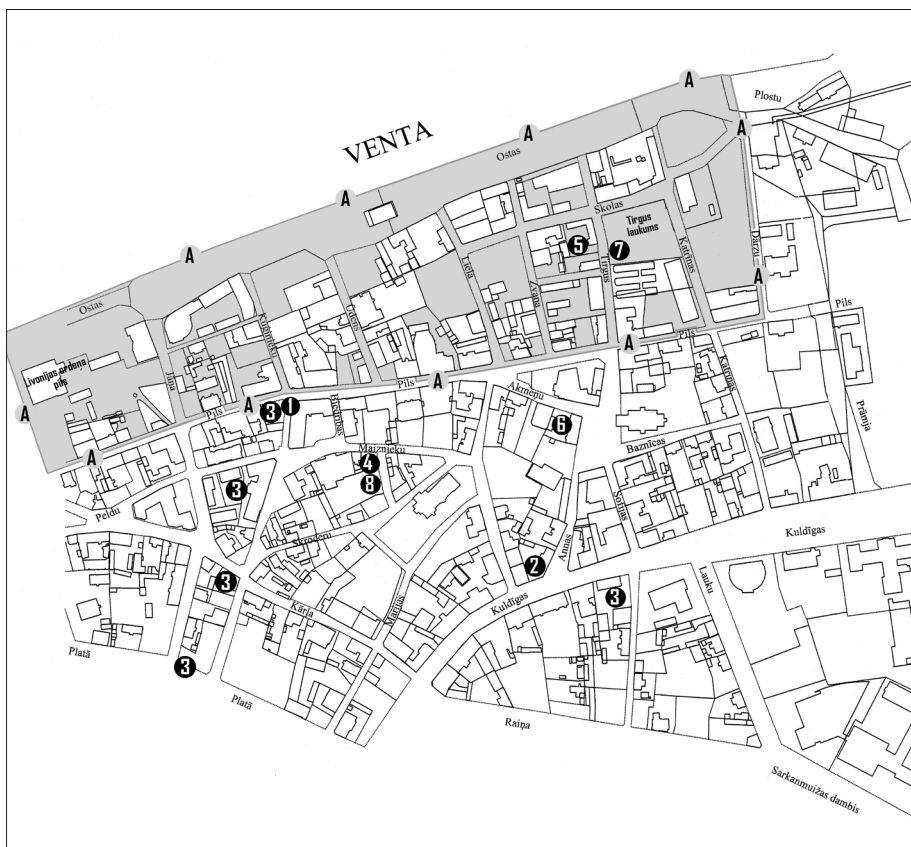
Sapūsto smilšu slāņi, kurus šobrīd iespējams saistīt ar Ventspils aizputināšanu, izrakumu un arheoloģiskās uzraudzības gaitā tika konstatēti jau 90. gadu otrajā pusē un 2000. gadu sākumā. Tā, piemēram, arheoloģiskās izpētes gaitā Ostas ielā 23 dzeltenās smiltis konstatētas vairākkārt, vietām tās sasniedz pat 0,7 m biezumu un veido smilšu kārtas salīdzinoši plašos laukumos, tādā veidā iezīmējot senāko reljefu pirms mūsdienu Jāņa ielas izveidošanās. Dzeltenās smiltis kā sabēruma slānis, kas

sasniedz pat 0,4–0,7 m biežumu, fiksētas gandrīz katrā izrakuma 1. laukuma profilā (Ritums, Ciglis 2001). Tomēr gaišo smilšu kārtu saistībai ar erozijas procesiem un šo procesu intensitātei, respektīvi, jautājumiem par pilsētas senākās daļas aizputināšanu, arheoloģiskā kontekstā uzmanība tika pievērsta tikai pirms dažiem gadiem.

Arheoloģiskās liecības par šiem jautājumiem sāka krāt 2006. gada vasarā, kad tika atsegta liecības Pils un Užavas ielas saskares rajonā (att.: 1; Vijups 2010b, 190). Šajā vietā, apsekojot zemes darbus ūdensvada ierīkošanas laikā (arheoloģiskā uzraudzība netika uzskatīta par nepieciešamu), tika konstatēts, ka ielas vidusdaļā izraktās tranšejas profilos 2–2,5 m garā posmā un 1,3 m dziļumā atsedzas intensīvi melns, piesātināts ap 0,2–0,3 m biezs kultūras slānis, kas turpinājās arī dziļāk zem tranšejas zemākā izraktā līmeņa. Virs konstatētā slāņa atradās ap 1 m bieza dzeltenu kāpu smilšu josla, bet virs tās – mūsdienu ielas seguma struktūras (smilšu pabērums, šķembas, betona plāksnīšu segums). Kultūras slānis nelielā atseguma joslā ietvēra intensīvas senākas apdzīvotības paliekas – atsevišķas oglītes, ķieģeļu drumslas, zivju zvīņas un kaulus, neglazēta māla trauka lausku, dzīvnieka ragu ar apstrādes pēdām, nelielu sārnī. Kultūras slāņa izvietojums ielas vidū norādīja, ka dzīvesdarbība šeit norisinājusies pirms Užavas ielas izveides un tā ir saistāma ar Ventspils pastāvēšanas senāko posmu. Atradumi pirmo reizi ļāva pieņemt, ka Ventspils senākā daļa varētu atrasties zem relatīvi bieza saputināto kāpu smilšu slāņa, kas iepriekšējos zemes darbos varēja tikt uztverts kā pamatzeme.

Liecības par kāpu smilšu slāni nelielā, bet pārrakumu netraucētā zonā atsedzās arī pilsētas jaunākajā daļā, veicot arheoloģisko uzraudzību Annas ielā 1 (att.: 2). Šajā vietā iekšpagalma austrumu daļā zem 19./20. gs. mijas bruģa un tam sekojoša kultūras slāņa atsedzās 0,3–0,4 m biezs netraucēts dzeltenu kāpu smilšu slānis, zem kura iezīmējās tumši pelēcīgs kultūras slānis (Vijups 2007a, 45. att.). Pelēcīgajā slānī tika atrasts skaitīšanas žetons, kas datējams ar 18. gs. sākumu vai pirmo pusi. Zem šī slāņa sekoja vēl viena smilšu kārtā, un zem tās nāca tumšs, intensīvs kultūras slānis. Tā kā pelēkais kultūras slānis atradās zem 19./20. gs. mijas iekšpagalma bruģējuma, 19. gs. otrās puses kultūras slāņa un vēl viena gaišāku smilšu slāņa (iespējams, 19. gs. aizputināšanas slāņa), tad skaitīšanas žetona datējums atbilst eventuālajam slāņa veidošanās laikam (18. gs.). Tādējādi zem 18. gs. slāņa bija vērojams saputinātu smilšu slānis, bet zem tā atsedzās vēl senāks kultūras slānis, ko tobrīd bija grūti precīzi datēt un kas turpinājās zem dziļuma atzīmes, kas bija sasniegta tranšejas rakšanas gaitā.

Nākamais solis izpratnē par Ventspils senākās daļas aizputināšanu bija saistīts ar Ventspils muzeja projektu, kuru 2008. gada rudenī realizēja arheologs Mārtiņš Lūsēns sadarbībā ar LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes ģeologu Andri Karpovicu, izmantojot divu veidu ģeoloģiskos urbjus, kas ļāva sasniegt par diviem metriem lielāku dziļumu. Urbumiem izvēlēta pilsētas daļa ietvēra kvartālus starp Saules, Plato, Marijas, Lielo un Pils ielu, aptuveni pārklājot rajonu, kas pieguļ Ventspils senpilsētas arheoloģiski aizsargājama teritorijai un kas hipotētiski tika saistīta ar pilsētas senāko daļu (Lūsēns 2009, 3–5). Seklāki ģeoloģiskie urbumi tika veikti uz ziemeļiem no Pils ielas, pašlaik juridiski aizsargājamajā arheoloģiskā pieminekļa Ventspils senpilsētas teritorijā arheologa Jāņa Asara vadībā 1986. gadā, bet tie nepārsniedza divu metru dziļumu (Asaris, Siatkovskis 1987, 30–31). 2008. gada zondēšanas urbumi notika 10 vietās, veicot 13 urbumus līdz 4 m dziļumam. Vismaz

Ventspils senākā daļa un liecības par kāpu smilšu erozijas procesiem

A – 1986. gadā lokalizētā Ventspils senpilsēta, valsts nozīmes arheoloģiskais piemineklis Nr. 2516; 1 – Užavas–Pils ielas saskares vieta, ap 1 m bieža smilšu kārta virs kultūras slāņa, 2006. g.; 2 – Annas iela 1, divas nodalītas smilšu kārtas ar senāku kultūras slāni zem tām, 2007. g.; 3 – ģeoloģiskās zondāžas gaitā fiksētās vietas ar kultūras slāni zem smilšu kārtas, 2008. g.; 4 – Maiznieku iela 7/9–11, 1,3 m bieža smilšu kārta virs senāka (15.–16. gs.?) kultūras slāņa, 2009. g.; 5 – Turgus iela 11, pārjauktas smilšu kārtas, 2006. g.; 6 – Annas iela 13, pārjauktas smilšu kārtas, 2007. g.; 7 – smilšu kārta (0,1–0,15 m) Turgus laukuma DR stūrī, 2009. g.; 8 – arheoloģisko izrakumu rajons Maiznieku ielā 7/9–11, 2010. g., 1,5–1,8 m bieža smilšu kārta virs 15.–16. gs. kultūras slāņa.

A – oldest part of Ventspils fixed at 1986 as the archaeological site Nr. 2516; 1 – the joint of Užavas and Pils street, around 1 m thick layer of dune sand over cultural layer, 2006; 2 – Annas street 1, two parted layers of dune sand over cultural layer, 2007; 3 – results of geological survey – places with cultural layer under dune sand, 2008; 4 – Maiznieku street 7/9–11, 1.3 m thick dune sand layer over oldest (15th – 16th cent.?) cultural layer, 2009; 5 – Turgus street 11, disturbed dune sand layers, 2006; 6 – Annas street 13, disturbed dune sand layers, 2007; 7 – 0.1–0.15 m thick dune sand layer at the SW corner of Market place (Turgus laukums), 2009; 8 – area of archaeological excavations at 2010, Maiznieku street 7/9–11, 1.5–1.8 m thick dune sand layer over 15th – 16th cent. cultural layer.

piecās vietās – Kuldīgas ielā 9, Pils ielā 33, Užavas ielā 22, Užavas ielā 16 un Užavas ielā 8 – varēja konstatēt, ka saputinātās kāpu smiltis ir pārklājušas kultūras slāni (att.: 3). M. Lūsēns uzskatīja, ka tikai divās vietās konstatētie slāņi – Pils ielā 33 un Užavas ielā 8 – ir senākie slāņi un saistāmi ar 13.–16. gs., secinot, ka Livonijas perioda apdzīvotība gar tagadējo Užavas ielu uz dienvidiem no pils nav bijusi pārāk intensīva un aizņēmusi šauru teritoriju (Lūsēns 2009, 17). Būtisks zondēšanas rezultāts bija secinājums, ka ar senāko apdzīvotību saistītais kultūras slānis šajā pilsētas daļā var atrasties dziļāk par diviem metriem un ka to bieži no augšējā kultūras slāņa atdala vēja sapūstās kāpu smiltis. Vēl viens no šiem pētījumiem izrietošs secinājums bija saistīts ar pilsētas un tās apkārtnes seno reljefu, kas, spriežot pēc saputināto smilšu slāņiem un kultūras slāņu atrašanās dziļuma, uz dienvidiem no Pils ielas bijis salīdzinoši nevienmērīgs. Tā, piemēram, Užavas ielā 8 senākais kultūras slānis sākās 2,1 m dziļumā, bet zondējums Pils ielā 23, visticamāk, liecināja par senās kāpas atrašanās vietu (šajā vietā uzreiz zem plānas augsnes virskārtas visā urbuma dziļumā līdz 2,5 m konstatēta irdena dzeltenīgu smilšu kārta bez jebkādam kultūras slāņa pazīmēm; sk. Lūsēns 2009, 16).

Jauna informācija par senajiem pilsētas aizputināšanas procesiem tika iegūta 2009. gada vasarā, realizējot arheoloģiskās uzraudzības darbus Ventspils Latviešu biedrības nama teritorijā Skolēnu jaunrades nama celtniecības laikā (Maiznieku iela 7/9 un 11; att.: 4). Celtniecības un pagalma labiekārtošanas darbu gaitā tika noņemta vidēji apmēram 0,7 m bieža kārta, kurā varēja konstatēt 18.–20. gs. atradumus. Zem tās iezīmējas dzeltena, pamatzemi atgādinoša smiltis. Balstoties uz iepriekšējo apsekošanu Užavas ielā un M. Lūsēna vadīto ģeoloģiski arheoloģisko urbumu ziņām par tumšāka kultūras slāņa esamību zem smiltīm, tika pieņemts lēmums lūgt SIA „Pilsbūve” veikt zondējumu (kontroles šurfu) zem paredzēto zemes darbu līmeņa. Zondējums tika veikts jaunbūvējamās piebūves centrā, izmantojot ekskavatoru. Pēc 1,3 m biezas irdenas dzeltenas kāpu smilts kārtas izsmelšanas atsedzās intensīvi tumšs, satrudējušu organisku vielu veidots kultūras slānis. Šurfa izsmelšanas darbu beigu posmā tas tika padziļināts, sasniedzot kopējo dziļumu 3–3,1 m no mūsdienu līmeņa. Šajā dziļumā zem tumšā kultūras slāņa parādījās dzeltenīgi mālaina pamatzeme.

Šīs pārbaudes rezultātā bija iespējams arī izsekot salīdzinoši sarežģītai noslāņojumu sistēmai. Apmēram 0,7 m biežumā bija 19.–20. gs. atradumiem un būvgružiem piesātināts kultūras slānis, zem kura atsedzās 1,3–1,4 m bieža dzeltenu smilšu kārta. Tās lejasdaļā bija vērojamas vairākas (3–4) pamīšus situētas plānas (0,1–0,15 cm) pelēcīgu un dzeltenu smilšu starpkārtas, uzreiz zem tām atsedzās intensīvi tumšs, ar koka atšķīlām, kauliem, ķieģeļu lauskām, nelieliem akmeņiem, atsevišķiem keramikas fragmentiem un oglītēm piesātināts slānis, kas turpinājās līdz pat pamatzemei (Vijups 2010b, 190). Pārbaudes šurfs šajā vietā parādīja, ka starpkārtas, kas eventuāli atspoguļo aizputināšanas sākumus un īslaicīgu dzīvesdarbības turpināšanos šajā vietā, kopā ar tumšo kultūras slāni atsedzās apmēram divu metru dziļumā no mūsdienu zemes virsmas.

Diemžēl atradumi, kas sniegtu drošticamu datējumu, netika iegūti. Kopējais artefaktu klāsts – glazēta keramika, dzelzs naglas, tekstiliju fragments, stikla lauskas fragments, sārņa fragments ar augstu dzelzs saturu – vispārināti bija datējams ar 16.–17. gs. Interessants atradums bija koka ķīlis ar regulāri veidotu augšgalu, kā arī

apgaismošanai lietots (?) skals ar apdegušu galu. Lielā daudzumā konstatēti dažādi dzīvnieku kauli, arī ar griezuma pēdām, lielākas koka skaidas un atšķīlas ar cirtuma pēdām, nelieli ķieģeļu un dakstiņu fragmenti. Vairums atradumu konstatēti intensīvi tumšā kultūras slāņa augšējā daļā, savukārt slāņa apakšdaļā bija vērojams ievērojami mazāks kaulu un koka fragmentu, kā arī keramikas daudzums. Lai gan zondējums nesniedza precīzas datējošas liecības, tomēr varēja secināt, ka salīdzinoši biežais kultūras slānis saistāms ar ilgstošu apdzīvotības pastāvēšanu, tādējādi ļaujot šajā vietā meklēt Ventspils pilsētas senāko daļu (Vijups 2010b, 190–191).

Interesantas liecības par aizputināšanas procesiem pilsētā sniedza arī 2009. gada vasarā veiktā arheoloģiskā uzraudzība Tīrgus laukumā, kur atsegtais kultūras slānis, ņemot vērā apbūves trūkumu vai ļoti niecīgu apbūvi pēdējo gadsimtu laikā, bija salīdzinoši neskarts (Vijups 2010a, 186–187). Šis apstāklis arī ļāva izsekot ļoti plānai saputināto smilšu kārtai laukuma dienvidrietumu stūrī (att.: 7). Dzeltenu kāpu smilšu kārtā šeit nepārsniedza 0,1–0,15 m biežumu un atradās starp senākā kultūras slāņa, kas datēts ar 16. gs. beigām un 17. gs., divām daļām (Vijups 2009, 22; Vijups 2010b, 191).

2008. un 2009. gada izpētes rezultātu gaismā retrospektīvi iespējams skatīt vēl divas arheoloģiskas liecības, kurās saskatāmas pilsētas aizputināšanas pēdas. Abas saistāmas ar uzraudzības darbiem objektos, kuros senākais kultūras slānis intensīvi postīts vēlāko pārrakumu gaitā, un tas ir viens no iemesliem, kādēļ arheoloģiskās izpētes darbu pārskatos šie slāņi nav tikuši saistīti ar aizputināšanu. Viena no šādām liecībām ir 17. gs. ēkas Tīrgus ielā 11 iekšpagalms (att.: 5), kurā dzeltenās smilšu kārtas tika saistītas ar smilšu pabērumiem remontdarbu laikā, bet otra vieta – Annas ielā 13, tag. Starptautiskā Rakstnieku un tulkotāju māja Ventspilī (att.: 6) (Vijups 2006, 9). Ar kāpu smilšu aizputinājumu, kas hipotētiski varētu tikt datēts arī ar 19. gs., saistāms dzeltenu kāpu smilšu slānis, kas tika fiksēts nelielajos arheoloģiskās uzraudzības darbos Pils ielā 25 (Vijups 2007b, 9).

2010. gadā vasarā ar Ventspils pilsētas pašvaldības finansiālo atbalstu Ventspils Latviešu biedrības nama teritorijā Maiznieku ielas 7/9–11 pagalmā 12 m uz dienvidiem no iepriekšējā gada zondējuma šurfa tika veikti neliela apjoma arheoloģiskie izrakumi (att.: 8). To mērķis bija iegūt plašāku, vispirms jau hronoloģisku informāciju par senāko kultūras slāni, kas atrodas zem saputinātās gaišo smilšu kārtas. Neskatoties uz ierobežoto izpētes platību (4 x 7 m) un sarežģītajiem apstākļiem (lai ir denās smiltis nenobruktu, laukuma malas bija jānostiprina), preventīvie izpētes rezultāti apstiprināja jau iepriekš izteiktos pieņēmumus. Virs saputinātās smilšu kārtas atradās apmēram 0,7 m biezs kultūras slānis, kura apakšējo daļu datēja Livonijas un Rīgas 17. gs. otrās puses šiliņi un Zviedrijas valdnieka Kārļa XII 1716. gada 1 ēras monēta. Tie acīmredzami saistāmi ar apdzīvotības atsākšanos šajā rajonā 18. gs. sākumā. Šo kultūras slāni no apakšējā, senākā slāņa atdala 1,5–1,8 m bieža gaišu kāpu smilšu kārtā. Senākā kultūras slāņa augšējā daļā konstatētā 16. gs. beigu monēta (Zviedrijas valdnieka Johanna III šiliņš, kalts Rēvelē) eventuāli atspoguļo intensīvās apdzīvotības beigas, bet 14.–15. gs. kaltais Visbijas gots, kas šobrīd tuvāk nav datēts, drošīcamī ļauj attiecināt šo kultūras slāni uz Livonijas periodu un Ventspils pastāvēšanas pirmajiem gadsimtiem (Vijups 2010c, 4–6). Tomēr detalizētāka šeit iegūto plašo arheoloģisko liecību analīze ir turpmāku pētījumu uzdevums.

Secinājumi

1. Pēdējo gadu arheoloģiskās izpētes darbu gaitā Ventspilī iegūti pārliecinoši pierādījumi par senākās pilsētas (14.–16. gs.) vienas daļas atrašanos uz dienvidaustrumiem no Livonijas ordeņa pils, rajonā starp Jāņa, Saules, Plato, Marijas un Lielo ielu. Pašreizējās izpētes līmenī, ņemot vērā 2010. gada arheoloģiskās ekspedīcijas rezultātus, apdzīvotība šeit konstatējama, sākot vismaz ar 15. gs.
2. Pilsētas senākā daļa tikusi pakāpeniski pamesta, un pilsētas centrs pārvietojies uz tag. Tīrgus laukuma rajonu 17. gs. sākumā – pirmajā pusē. Būtiska, ja ne noteicoša loma šajos procesos bijusi kāpu erozijai un senākās pilsētas daļas aizputināšanai ar smiltīm. Liecības par intensīvu kāpu eroziju iegūstamas gan rakstītajos vēstures avotos, gan arheoloģiskajā materiālā.
3. Valdošais aizputināšanas virziens saistījies ar dienvidrietumu vējiem, līdz ar to visintensīvāk aizputināta tieši šī acīmredzot senākā pilsētas daļa, apdzīvotībai pārceļoties ziemeļaustrumu virzienā. Atsevišķos gadījumos smiltis nelielā apjomā sasniegušas pat salīdzinoši tālu uz ziemeļaustrumiem situēto Tīrgus laukuma rajonu.
4. Pilsētas aizputināšana bijis viļņveidīgs process, un senākās ar kāpu eroziju saistītās liecības ir attiecināmas uz 16./17. gs. miju – 17. gs. un skatāmas kontekstā ar apdzīvotības attīstību 14.–16. gs., kā arī ar tās intensificēšanos 17. gs. vidū, kas acīmredzot izraisīja masveida apkārtējo koku izciršanu apkures un būvniecības vajadzībām, tādējādi radot augsnes eroziju. Netieši par salīdzinoši vārīgās piekrastes veģetācijas izzušanas iespējamību un erozijas cēloņiem varētu liecināt arī 1542. gadā Livonijas ordeņa mestra Hermaņa fon Brigeneja Ventspilij piešķirtā privilēģija birģeriem cirst malku un būvkokus mežā ārpus pilsētas (Protokoli 2003, 10). Par šī posma aizputināšanas beigām liecina tas, ka pēc 17. gs. beigām – 17./18. gs. mijas nav konstatējamas rakstiskas un arī arheoloģiskas liecības par turpmāku kāpu eroziju 18. gadsimtā. 1796. gada plāns jau atspoguļo atjaunojušos apdzīvotību līdz tam aizputinātajās teritorijās. Ņemot vērā minētajā plānā redzamo apbūves intensitāti, apdzīvotība šajā rajonā atjaunojusies ievērojamu laika sprīdi pirms plāna izveidošanas. Arheoloģiskās izpētes gaitā konstatētās monētas ļauj atkalapdzīvotības sākumu datēt ar 18. gs. pirmajiem gadu desmitiem.
5. Iespējams, ka kāpu erozijas nākamais posms ir saistīts ar 19. gs. sākumu un atspoguļojas 19. gs. 30. gadu Krievijas impērijas administrācijas aktivitātēs, nostiprinot kāpas. Šo aktivitāšu rezultāts Ventspilī ir Ostgala apdzīvotības izveidošanās (Gabrāne 2001, 39–61). Diemžēl pašreizējā izpētes līmenī nav iespējams droši nodalīt atsevišķus posmus šajā viļņveida procesā, un divi kāpu smilšu slāņi droši konstatēti tikai vienā gadījumā – arheoloģisko uzraudzības darbu gaitā Annas ielā 1.

AVOTI UN LITERATŪRA

Asaris J. 1987. *Pārskats par Ventspils senpilsētas kultūrslāņa aizsardzības zonas noteikšanas darbiem*. Rīga (manuskripts glabājas Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrā, inv. Nr. 31.304/8038-24).

- Asaris J., Siatkovskis J. 1987. Arheoloģiskie pētījumi Ventspilī. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1986. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 30–31.
- Bākule I. 2001. *Rātsnami Latvijas pilsētās*. Rīga : Zinātne.
- Gabrāne L. 2001. Kā aizsākās Ventspils Ostgala vēsture. *Arhīvs*, 4: 39–61.
- Grašis N. 2004. *Pārskats par arheoloģiskās uzraudzības darbiem Ventspils Vecpilsētā – Ostas ielā 23 un Nikolaja kapos 2001. gadā*. Rīga (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1507–1508).
- LVVA 631: 1: 49 = Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 631. fonds, 1. apraksts, 49. lieta.
- LVVA 646: 1: 2260 = LVVA, 646. fonds, 1. apraksts, 2260. lieta.
- LVVA 646: 1: 2262 = LVVA, 646. fonds, 1. apraksts, 2262. lieta.
- LVVA 646: 2: 1182 = LVVA, 646. fonds, 2. apraksts, 1182. lieta.
- LVVA 646: 2: 2258 = LVVA, 646. fonds, 2. apraksts, 2258. lieta.
- Lūsēns M. 2009. Arheoloģiskā kultūrlāņa zondēšanas darbi 2008. gada oktobrī – novembrī. Rīga (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā).
- Protokoli 2003 = *Ventspils rātes un tirgotāju ģildes 18. gadsimta protokoli* (Vēstures avoti II). Zin. red. V. Kvakova. Rīga : Latvijas Valsts arhīvu ģenerāldirekcija; Latvijas Valsts vēstures arhīvs.
- Ritums R. 1994a. *Pārskats par 1993. gada arheoloģiskajiem izrakumiem Ventspils senpilsētā, Ūdens un Ostas ielas rajonā*. Rīga (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1329).
- Ritums R. 1994b. Aizsardzības izrakumi Ventspils vecpilsētā. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1992. un 1993. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 76–78.
- Ritums R., Ciglis J. 2001. *Pārskats par arheoloģiskajiem aizsardzības izrakumiem Ventspilī, Ostas ielā 23. 2000. gada 7. augusts – 20. oktobris*. Rīga (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1776–1778).
- Ritums R., Ciglis J., Grašis N. 2002. Arheoloģiskie izrakumi Ventspilī, Ostas ielā 23 un Nikolaja kapos. Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 2000. un 2001. gadā*. Rīga, 325–332.
- Štrumfa I. 1999. Ventspils senākais plānojums. *Ventspils Akcenti*, 4. jūnijs.
- Štrumfa I. 2008. Mēģinājums ieskatīties Ventspils senākā plānojuma izzināšanas avotos. Grām.: S. Cimmermanis, sast. *Kultūrvēstures avoti un Latvijas piekraste. Letonikas otrais kongress*. Rīga : Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 259–274.
- Vījups A. 2006. *Pārskats par arheoloģisko uzraudzību Annas ielā 13 Ventspilī (bij. Rātsnama ēka) Starptautiskā rakstnieku un tulkotāju centra iekārtošanas darbu gaitā 2005.–2006. g.* Ventspils (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1615).
- Vījups A. 2007a. *Pārskats par arheoloģiskās uzraudzības darbiem Ventspilī, Annas ielā 1 2007. gada 5. septembrī – 30. oktobrī*. Ventspils (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1720).
- Vījups A. 2007b. *Pārskats par arheoloģiskās uzraudzības darbiem Ventspilī, Pils ielā 25 2007. g. 27. oktobrī*. Ventspils (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1708).
- Vījups A. 2009. *Pārskats par arheoloģiskās uzraudzības darbiem Ventspilī, Tīrgus laukumā 2009. g. jūnijā – jūlijā*. Ventspils (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1909).
- Vījups A. 2010a. Arheoloģiskā uzraudzība Ventspils Tīrgus laukumā 2009. gada vasarā. Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 2008–2009*. Rīga : Nordik, 186–189.

- Vijups A. 2010b. Arheoloģiskā uzraudzība 2009. gadā Ventspilī, Maiznieku ielā 11. Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 2008–2009*. Rīga : Nordik, 189–182.
- Vijups A. 2010c. Ventspils zem divus metrus bieža smilšu slāņa. *Ilustrētā Pasaules Vēsture*. Novembris (Nr. 34): 4–6.
- VVM 29216/123 = Bronzas vairogredzens, glabājas Ventspils muzejā.
- Zandberga R. 1982. *Ventspils vēsturiskā centra pirmsprojekta izpēte. IV sēj. 1. pussējums*. Rīga (manuskripts glabājas Ventspils muzeja zinātniskajā arhīvā, inv. Nr. VVM ZA 1364).
- Zemzaris J. 1981. *Mērs un svars Latvijā*. Rīga : Zinātne.

Summary

The paper examines the archaeological evidence relating to the inundation of the oldest part of the town of Ventspils with wind-blown sand and the impact of dune erosion processes on the territorial development of the town. New evidence of the dunes' 'attacks' on the town in the 17th century and the associated relocation of the settlement has been recovered in the course of archaeological supervision work in 2006–2009, and in archaeological excavations in 2010. In the course of this research new evidence has been obtained that one part of the initial town (14th–16th century) was located south-east of the castle of the Livonian Order, in the area between Jāņa iela and Saules iela, Platā iela, Marijas iela and Lielā iela (Fig. 1). The results of archaeological excavation at Maiznieku iela 7/9–9 in 2010 indicate that this area was populated at least from the 15th century. The excavated deepest part of the cultural layer, overlain by a thick layer of sand, is dated by a 14th–15th century Visby gote and a late 16th century Tallinn shilling of Johannes III.

At the beginning and in the first half of the 17th century the oldest part of the town was gradually abandoned, the town centre being relocated to the area of the present Market Square. A significant, if not even decisive role in these processes was played by dune erosion and inundation of the oldest part of the town with wind-blown sand. There is evidence of intensive dune erosion in written sources and in the archaeological material.

It has been established that the prevailing direction of sand-blowing is associated with south-westerly winds, and so the most intensive inundation with sand (forming a layer of dune sand up to 1.5–1.8 m thick) occurred in this particular part of the town, so that habitation was relocated to the north-east. In some periods, small quantities of sand even reached the area of the Market Square, located at some distance further to the north-east, since a thin layer of sand was observed here in 2009.

Inundation of the town with sand occurred in waves. The earliest evidence of dune erosion dates from the turn of the 17th century and the course of that century, and should be viewed in the context of the development of habitation in the 14th–16th century, and intensification of settlement in the mid-17th century, which evidently led to mass felling of the surrounding forest for fuel and construction, and thus leading to soil erosion. The absence of written and archaeological evidence of dune erosion after the end of the 17th century and at the turn of the 18th century indicates that this phase of inundation with sand had come to an end. A town plan from 1796 shows that settlement had been re-established in the area previously inundated with sand. The coins recovered in the course of archaeological work (an öre coin from 1716, during the reign of Charles XII of Sweden, etc.) allow the re-establishment of settlement to be dated to the first decades of the 18th century.

Kobronskansts veidošanās un attīstība 17.–20. gs.:
2010. gada arheoloģiskās izpētes rezultāti
*The Origins and Development of Kobronschanz in
17th–20th Centuries: the Results of Archaeological Research
in 2010*

Andris Šnē

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
E-pasts: *Andris.Sne@lu.lv*

Rūdolfs Brūzis

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: *semigall@hotmail.com*

Jauno laiku fortifikācijas būves Latvijas teritorijā gan no arheoloģiskā, gan no vēsturiskā aspekta pagaidām ir maz pētītas, lai gan tādas atradušās arī, piemēram, mūsdienu Rīgas Pārdaugavā. Latvijas Universitātes Akadēmiskā centra ēku kompleksa būvniecības (Jelgavas ielā 1, Rīgā) dēļ 2010. gadā tika veikti arheoloģiskie pētījumi bijušā jauno laiku nocietinājuma – Kobronskansts – vietā.

Kobronskansts būvniecība sākās 1621. gadā, zviedru karaspēkam aplencot Rīgu un šajā vietā izveidojot zemes nocietinājumu. 17. gs. vidū skansti pārbūvēja, ierīkojot bastionus, ravelīnus un aizsarggrāvi, un tā rezultātā skanstis ieguva zvaigžņveida formu. Šajā laikā tika nojaukts netālu izvietotais t. s. Rīgas Sarkanais tornis, kas, iespējams, celts jau 14. gadsimtā. Kobronskansts, kurai bija svarīga nozīme 17. gs. un 18. gs. sākuma militārajos konfliktos pie Rīgas, atjaunošanas un paplašināšanas darbi notika vēl 19. gs. vidū, tomēr drīz vien 19. gs. otrajā pusē caur skansti teritoriju tika izbūvēta dzelzceļa līnija un izveidotas jaunas ielas. Tādējādi 19. gs. beigās skanstis bija daļēji norakta un sabrukusi, daļa vaļņu nolīdzināti, bet vairāki grāvji aizbērti. Tā kā vieta bija pārvērtusies purvājā, tad 1908. gadā skanstis un esplanādes teritorijā tika nolemts ierīkot pilsētas parku. Arheoloģisko pārbaudes darbu laikā bij. Kobronskansts teritorijā tika veiktas 18 arheoloģiskās zondāžas (urbumi) un izrakti trīs pārbaudes šurfi, katrs 3 x 2 m platībā. Cilvēka darbības liecības tika konstatētas septiņos urbemos, savukārt vienā šurfā tika atsegts arheoloģiskais kultūrlānis, kas attiecināms uz skanstis veidošanas sākumiem 17. gs. Saskaņā ar arheoloģiskās izpētes darbu rezultātiem iespējams izšķirt divas zonas ar atšķirīgu arheoloģisko liecību intensitāti.

Atslēgvārdi: Rīgas nocietinājumi, Kobronskansts, agrie jaunie laiki, ģeoarheoloģija, arheoloģiskie izrakumi.

Ievads

Lai gan pēdējos gados ir vērojams Latvijas arheologu intereses pieaugums par agro jauno laiku (17.–19. gs.) arheoloģiskām vietām, joprojām maz pētīti ir šajā periodā celtie nocietinājumi. Pēdējos gados neliela apjoma pārbaudes arheoloģiskie izrakumi veikti Komētfortā (Lūsēns 2004), savukārt par Daugavgrīvas cietokšni publicēta arī plaša monogrāfija, kas balstīta uz rakstītajiem un kartogrāfiskajiem vēstures avotiem (Ose 2007). Daugavgrīvas cietokšņa baznīcas vietā, atsedzot vairākus apbedījumus, arheoloģiskie izrakumi notika 2008. gadā Alda Pravorņa vadībā, taču par šiem pētījumiem joprojām nav pieejamas plašākas publikācijas (sk. informāciju presē, piemēram, Šupstika 2008). Tomēr līdz šim plašākie arheoloģiskie pētījumi jauno laiku nocietinājumu vietās notikuši no 1970. līdz 1975. gadam Salaspils Zviedru (Lielajā) skanstī arheologa Ādolda Stubava vadībā (Stubavs 1971; 1972; 1973; 1974a; 1974b; 1975; 1976; Ose 2002). Salaspils Zviedru skanstis, kuru apmēram 1 ha platībā gandrīz regulāra piecstūra veidā ar stūru izvirzījumiem veidoja 8 m augsti vaļņi un piecas redutes, ko no ārpuses norobežoja 6 m plati grāvji, bija lielākais šāda veida piemineklis Latvijā, lai gan tā dienvidrietumu mala bija norakta un kopumā vieta bija postīta Pirmā pasaules kara laikā. Tieši arheoloģisko izrakumu rezultāti ļāva noraidīt pirms tam pastāvošos pieņēmumus par skanstis dibināšanu saistībā ar Salaspils kauju 1605. gadā, pierādot, ka tā celta 17. gs. vidū (īslaicīgas cilvēka darbības pēdas gan attiecināmas arī uz 16./17. gs. miju) un pastāvējusi līdz 17./18. gs. mijai. Ā. Stubavs izšķīra trīs skanstis veidošanās periodus (Stubavs 1974b), no kuriem aktīvā apdzīvotība skanstī saistāma ar otro periodu 17. gs. 50.–60. gados, kad tā apbūvēta ar dzīvojamām un saimniecības ēkām (konstatētas divas trīs apbūves kārtas). Šajā laikā skanstī izvietots visai prāvs zviedru garnizons: 500–800 vīru, turklāt karavīri uzturējušies kopā ar savām ģimenēm – vairākas senlietas (vērpjamais ratiņš u. c.) apliecina sieviešu klātbūtni. Tomēr tikai pastāvēšanas trešajā posmā, kad, uzberot zemi, kas nostiprināta ar dolomīta klāstiem, paaugstināti visi nocietinājumi, skanstis ieguvusi galīgo formu un izmērus, taču šajā slānī apbūve gan vairs nav konstatēta.

2010. gadā aizsāktie arheoloģiskie un ģeoloģiskie pētījumi Kobronskanstis vietā ir pirmie izpētes darbi 17. gadsimta laikā uzceltajos zviedru armijas nocietinājumos kopš 20. gs. 70. gados veiktajiem arheoloģiskajiem izrakumiem. Kobronskanstis atradusies Torņakalnā, mūsdienu gruntsgabalā Jelgavas ielā 1, Rīgā, UNESCO Pasaules kultūras un dabas mantojuma objekta Nr. 852 – Rīgas vēsturiskais centrs – aizsardzības zonas tuvumā, un tajā paredzēta Latvijas Universitātes (LU) Akadēmiskā centra ēku kompleksa būvniecība. Arheoloģiskās izpētes darbi (arheoloģisko izrakumu vadītājs – LU Vēstures un filozofijas fakultātes docents *Dr. hist.* Andris Šnē, izrakumu tehniskais vadītājs – LU Vēstures un filozofijas fakultātes doktorants *Mg. hist.* Rūdolfs Brūzis) 2010. gadā notika LU zinātniski pētnieciskā projekta „Kobronskanstes cietokšņa vēsturisko būvju apzināšana un izpēte” (projekta vadītājs – LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes profesors Valdis Segliņš) ietvaros, piedaloties LU Vēstures un filozofijas fakultātes studentiem un LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes pētniekiem.

2010. gadā, veicot arheoloģiskās izpētes darbus pirmsprojekta izpētes ietvaros, mērķis bija iegūt informāciju par kultūrslāņa saglabāšanos, stratigrāfiju un raksturu,

kā arī iespējamām vēsturiskās apbūves liecībām, lai varētu izvērtēt turpmāko arheoloģisko pētījumu nepieciešamību, veidu un apjomu bijušās Kobronskansts teritorijā. Tāpēc arheoloģiskās izpētes laikā veiktas gan 18 arheoloģiskās zondāžas (urbumi), gan pārbaudes izrakumi trīs šurfos. Gan zondāžu, gan šurfu vietu izvēli noteica iepriekš gruntsgabalā veiktās ģeofizikālās izpētes rezultāti, kā arī tajā joprojām esošo un iedzīvotāju izmantoto mazdārziņu izvietojums.

Kobronskansts dibināšana un uzplaukums 17. gadsimtā

17. gs. sākums Rīgai bija dramatisks notikumu pilns laikmets. Sākoties poļu un zviedru karam, pilsēta (kas pēc 1582. gada bija pakļauta Polijai) piedzīvoja vairākus zviedru karapulku aplenkumus. Tomēr izšķirošs kļuva Zviedrijas karaļa Gustava II Ādolda vadītais pilsētas aplenkums 1621. gadā. Tā rezultātā pilsēta 16. septembrī bija spiesta padoties un nonāca Zviedrijas pārvaldītajā teritorijā. Pilsētas aplenkums sākās, zviedriem izceļot septiņas karavīru rotas Daugavas salās iepretim Rīgas pilij un ierīkojot skanstis ap ielenkto pilsētu. Tādā veidā izraisījās regulāras artilērijas apšaudes, un rīdzinieku pretuzbrukumi zviedru skanstīm bija neveiksmīgi (tiesa, vēstures literatūrā sastopami arī pretēji viedokļi; Jēkabsons 1997, 23). Pirmos lielākos panākumus zviedri guva 16. augustā, ieņemot Pārdaugavas svarīgāko nocietinājumu Sarkanā torni. Līdzās Sarkanajam tornim kādā mitrā palienē uzcēla jaunu skanstisveida nocietinājumu, lai atvairītu poļu uzbrukumus. Tā kā piekrastes skanstu būvniecību vadīja skotu izcelsmes zviedru pulkvedis Samuēls Kokbērn (jeb Kobrons; *Cockburn, Cobron*; ap 1574–1621), šo nocietinājumu nosauca viņa vārdā par Kobronskansti. S. Kobrons Rīgas aplenkumā vadīja somu pulkus, taču pats jau gada nogalē nākamās kampaņas laikā mira no drudža un nākamajā gadā svinīgi tika apbedīts Turku katedrālē (par S. Kobronu sk. Berg, Lagercrantz 1962).

Sākotnēji jauno nocietinājumu, kurš bija jāizveido īsā laikā (domājams, ka pirmās skanstis būves celtas tag. Akmeņu ielas un Vienības gatves sākumā) un no kura 1621. gada septembra sākumā tika veikta Rīgas bombardēšana, acīmredzot veidoja zemes uzbērums. Kobronskansts šā laika liecībās, piemēram, zviedru armijas kapteiņa un inženiera Georga Gintera Kraila de Bemeberga (*Kraill de Bemeberg*, 1584–?) sastādītajā Rīgas 1621. gada aplenkuma plānā, atveidota četrstūrainas zvaigznes formā, nenodalot atsevišķus fortifikācijas elementus (Dahlberg, Radiņš 2001, 348). Atšķirīgs jaunuzbūvētā nocietinājuma skats, atveidojot to kā četrstūrveida skansti ar koka palisādi un apaļiem stūra nocietinājumiem, redzams kartogrāfa Georga fon Švengelnā (*Schwengeln*, ap 1590–1667/1669) kolorētajā 1621. gada Rīgas un apkārtnes kartē. G. Švengelnis bija rīdzinieks, kurš kļuva par Zviedrijas karalistes Kartogrāfijas departamenta vadītāju, zemes mērniecības dienesta un kartogrāfijas izveidotāju. Viņa darbs satur ļoti plašu informāciju, ieskaitot gan pilsētas plānu, gan tās nocietinājumus, gan kaujas un zvejnieku dzīves detaļas utt. (Barzdeviča, Miklāva 2008, 22)

Lai gan Sarkanais tornis bija viduslaiku Pārdaugavas apbūves nozīmīgākais elements, šī teritorija 17. gs. nebūt nebija neapdzīvota. Sarkanais tornis, iespējams, celts jau 13. gs. vidū, izvērstoties krustnešu ekspansijai Rietumlatvijas virzienā, taču tas nebija iekļauts plašākā aizsardzības būvju sistēmā, turklāt arī Daugavas salas viduslaikos nebija nocietinātas. Par šādu atsevišķi nodalītu sargposteni netieši norāda

kāds 1248. gada dokuments, kurā minēts krustnešu mūra nams viņpus Daugavas domkapitula zemē (*domus lapidea prope Dunam ad custodiam et signum peregrinorum*). Tomēr tikai 1483. gadā tiek minēts „tornis, kas [atrodas] viņpus Daugavai, tieši pretim pilsētai”, savukārt šobrīd būves plašāk zināmo nosaukumu „Sarkanais tornis” ieviesa Baltijas novadpētnieks un skolotājs Johans Kristofs Broce (*Brotze*, 1742–1823) 18. gs. beigās (Caune, Ose 2004, 411; Sitzungsberichte 1906, 60). No torņa varēja kontrolēt lielu daļu smilšainās Daugavas kreisā krasta teritorijas un tajā izvietotos ceļus uz Zemgali, kā arī tālāk esošos ceļus uz Kurzemi, tāpat tornis aizsargāja tā tuvumā izvietoto pārceltuvi (Torņakalna pārceltuve) un dzirnavas. J. K. Broce savos komentāros pie 1612. gada attēla atzīmē: „To sauca par Torņa pārceltuvi, un pa to pilsētā nonāca visi ceļotāji no Lietuvas un Zemgales.” (Broce 1992, 46) Tiesa, Sarkanā torņa atrašanās vieta mūsdienās nav precīzi lokalizēta, lai gan pētnieki ir vienprātīgi par tā novietni mūsdienu Jelgavas ielas un Vienības gatves sākumposmu apkārtnē. 17. gs. sākuma materiālos tornis atrodas blakus t. s. Lejasdzirnavām pie Marijas dzirnavu strauta (Mārupītes) ietekas Daugavā (iespējams, tag. Kīleveina grāvis). Tā tuvumā bija arī viena no pārceltuvēm pār Daugavu. Andris Caune un Ieva Ose torņa novietni lokalizējuši Jelgavas ielas sākuma apkārtnē (Caune, Ose 2004, 411), bet Gatis Pāvils savā interneta mājaslapā par torņa adresi norāda Vienības gatves 10 / Jelgavas ielas 19 rajonu, lai gan ar piebildi par iespējamo 150 m kļūdu (Pāvils 2009).

Torņa apkārtnē, kas ietilpa Rīgas lauku novadā (landfogtejā), jau viduslaikos izveidojās ciems, par to liecina arī 17. gs. pirmās puses attēli. Daugavas salās un kreisajā krastā latviešu vecākās amatu – zvejnieku – ģildes (kuras statūti apstiprināti jau 1403. gadā) pārstāvji apmetas uz dzīvi acīmredzot jau drīz pēc krusta kariem. Tāpat Pārdaugavā bija izvietoti pilsētnieku tīrumi, dārzi un pļavas, bet Livonijas perioda otrajā pusē kopš 15. gs. vidus – arī muižas (Šterns 1997, 312–313). Vēsturnieks Indriķis Šterns atzīmē, ka „namnieku pļavas bija izkaisītas pa visu Pārdaugavu no ūdensdzirnavām līdz pat Spilvei ziemeļos” (Šterns 1998, 365).

Pēc 1621. gada jaunuzbūvētais nocietinājums acīmredzot vairs nepiesaistīja zviedru varas iestāžu uzmanību, līdz 1630. gadu beigās tiek izstrādāti pirmie skanst pārbūves projekti. Detalizētāks skanst ārējais veidols redzams ap 1637. gadu izgatavotajā šveiciešu mākslinieka Mateja Meriāna Vecākā (*Merian*, 1593–1650) Rīgas gravīrā (pirmo reizi publicēta grāmatā: Gotfried J. L. *Neue Archontologien Cosmica...* Frankfurt a. Main, 1638, taču tā vairākkārt, reizēm gan ar nelielām izmaiņām, publicēta arī vēlāk). Meriāna Rīgas panorāmas skats no putna lidojuma jau tiek pielīdzināts pilsētas plānam. Kopumā objektīvais un detalizētais Rīgas nocietinājumu un arī lielas daļas apbūves kvartālu atspoguļojums ļauj pieņemt, ka gravīras izgatavošanā ticis izmantots kāds pēc mērījumiem dabā jau mērogā sastādīts tālaika Rīgas plāns (Miklāva, Barzdeviča 2007; Lapiņa 1989, 36–38). J. K. Broce izgatavojis trīs Meriāna skata variantus, no kuriem Kobronskansts (līdz ar pārējo Pārdaugavas daļu) redzama tikai vienā skata variantā (Broce 1992, 392). Nocietinājumi, kuriem šajā attēlā pievērsta galvenā vērība, attēloti ap 1637. gadu, jau pēc veiktajām pārbūvēm (Barzdeviča 2011, 113).

Kobronskansts 17. gadsimta gaitā tikusi vairākkārt pārbūvēta un paplašināta, tomēr visu laiku pastāv kā atsevišķs cietoksnis iepretim Rīgai. Nozīmīgākas pārmaiņas Kobronskansts nocietinājumus skāra 1641. gadā, kad skansti pārbūvēja

pēc nīderlandiešu nocietinājumu parauga, ierīkojot piecus bastionus, trīs ravelīnus un aizsarggrāvi, un pārbūves rezultātā skansts ieguva zvaigžņveida formu (Barzdeviča 2011, 154). Skansts pārbūves projektu jau iepriekšējā gadā bija sagatavojis Johans Rodenburgs (*Rodenburgh*, miris 1660), paša vārdiem sakot, atbilstoši „īstajiem fortifikāciju likumiem”, taču projekta īstenošanu kavēja domstarpības ar pilsētas rāti par pilsētai nozīmīgo satiksmes ceļu, kurš no Jelgavas un Slokas puses gāja tieši gar skansti līdz pārceltuvei un tālāk uz pilsētu un kuru drošības apsvērumu dēļ tika ierosināts pārvietot tālāk no skansts (Barzdeviča 2011, 62–63, 92).

Pēc minētajām gadsimta vidus pārbūvēm skansts, piemēram, attēlota 1646. gada Rīgas plānā, ko zīmējis zviedru fortifikāciju inženieris Johans Pēters Kirsteniuss (*Kirstenius*, 1617–1682) (Ose 2010, III att. starp 224–225; ZKKA, Rīga). 17. gs. Eiropā intensīvi sāka attīstīties militārā kartogrāfija, tāpēc arī daudzos Rīgas plānos galvenā vērība pievērsta tieši nocietinājumiem – līdz 17. gs 80. gadiem Rīgas kartogrāfiskajā materiālā dominē tieši militāros nolūkos izmantojamie kartogrāfiskie attēli (Barzdeviča 2001, 162; 2003, 300). Tieši zviedru laiku Vidzemē sastādītie 17. gs. plāni ir senākie zināmie Latvijas teritorijas fortifikācijas būvju attēlojumi. Zviedru jaunuzcelto nocietinājumu plāni saglabājušies lielā skaitā, un mūsdienās tie glabājas Karaliskajā Kara arhīvā (*Kungl. Krigsarkivet*), galvenokārt fondā „Pilsētu un cietokšņu plānu kolekcija. Baltijas provinču nodaļa (*Utländska kartor, stads- och fästningsplaner. Östersjöprovinserna*)”, kurā ietverti arī 17 Kobronskansts plāni un pārbūves projekti no apmēram 1630. gada līdz 1708. gadam (pārsvārā dokumenti attiecas uz 17. gs. beigām) (Ose 2001b, 190, 201–202; ZKKA, Cobron). Aktīvi notikusi zviedru nocietinājumu dokumentēšana. Tā, piemēram, pēc 1640. gada inspekcijas braucienā pa Vidzemi un Igauniju devies zviedru militārais inženieris Bergs Anderss Ulofsons (*Olofsson*), apmeklējot arī Kobronskansti un uzzīmējot tās plānu (Ose 2001a, 251–252, 254).

Spriežot pēc zviedru kartogrāfiskā materiāla, arī 17. gs. 70. gados Kobronskansts tika ievērojami paplašināta un pārbūvēta – ap to tiek uzcelti jauni vaļņi, tiek padziļināti grāvji un ierīkoti vairāki apakšzemes nocietinājumi. Savukārt 17. gs. beigās, iespējams, tiek nojaukts netālu izvietotais Sarkanais tornis, kas gan nekad netika savienots ar skansti vienotā aizsardzības būvē. Jautājums par Sarkanā torņa statusu un raksturu pēc 17. gs. 20. gadiem, kā arī šī nocietinājuma pastāvēšanas beigām joprojām ir neskaidrs. Līdz 17. gs. vidum pilsētas plānos un attēlos redzams gan Sarkanais tornis, gan tam līdzās esošā Kobronskansts. Tā, piemēram, Sarkanais tornis atzīmēts vēl 1654. gada plānā. Tradicionāli historiogrāfijā tiek pieļauts, ka gadsimta pirmajā pusē vai vidū tornis ticis nojaukts, jo Latvijas arhīvu 17. gs. otrās puses materiālos tornis vairs neparādās. Iespējams, ka to nojauca 1642. gadā, izbūvējot Kobronskansti, vai arī sagrāva krievu aplenkuma laikā 1656. gadā (Caune, Ose 2004, 411; Straubergs 1952, 177). Tomēr jāatzīmē arī Zviedrijas arhīvos saglabājušies plāni, kas attiecināmi uz laiku ap 1670. gadu (ZKKA, Cobron). Šajos materiālos līdzās Kobronskanstij redzams arī Sarkanais tronis, kas gan, salīdzinot ar skansti, ir ļoti neliels nocietinājums. Tomēr torņa militārā nozīme šajā laikā acīmredzot jau bija zudusi, jo kādreiz Sarkanā torņa veiktās apkārtnes novērošanas un aizsardzības funkcijas pārņēma otrā pusē dzirnavu grāvim uzceltā Kobronskansts. Pārdaugavas nocietinājumu funkcijās arī ietilpa satiksmes un tilta pār Daugavu aizsardzība. Tādējādi pieļaujams, ka Sarkanais tornis beidz pastāvēt tikai 17. gs. beigās, tomēr vēl pirms Lielā Ziemeļu kara, kad attēli un plāni to vairs neuzrāda.

Kad 17. gs. pašās beigās par Vidzemes ģenerālgubernatoru kļuva Zviedrijas karaļa padomnieks Ēriks Dālbergs (*Dahlberg*; 1625–1703, ģenerālgubernators 1696–1702), kurš pats bija arhitekts un militārais inženieris, tika modernizētas vairāku Igaunijas un Vidzemes pilsētu fortifikācijas sistēmas, projektēti un uzsākti Kobronskansts nocietinājumu paplašināšanas darbi (paredzēto pārbūvju projektus sk. ZKKA, Cobron). Zviedru valdīšanas laikmets bija Kobronskansts uzplaukuma laiks, tomēr visu 17. gs. skanstī uzturējās skaitliski neliels Zviedrijas armijas garnizons – 17. gs. otrajā pusē reizēm pat mazāk par simts karavīriem, bet vairāk nekā 200 garnizona vīru skanstī bija izvietoti tikai kara laika apstākļos 1661. gadā (Laidre 1990). Savukārt Daugavgrīvas cietoksnī, nemaz nerunājot par Rīgas citadeli, reizēm bijis izvietots pat vairāk nekā 1000 karavīru liels garnizons (turpat, 21).

Kobronskansti, kas bija izvietota Daugavas krastā, bija nepieciešams nocietināt ne tikai pret ienaidniekiem, bet arī pret upes ūdeņiem, jo tā pavasaros regulāri pārplūda un applūdināja Daugavas salas. Reizēm gan tieši upes ūdeņi noderēja cietokšņa aizsardzībai – kad 1656. gadā krievu-poļu-zviedru kara (1654–1667) laikā pilsētu aplenca krievu karaspēks un viena no trim krievu karaspēka daļām kņaza, vēlākā Kokneses vaivada A. Ordina-Naščokina vadībā apmetās Pārdaugavā Kobronskansts tuvumā, tad, lai nosargātu skansti (un līdz ar to arī piekļuvi Rīgai no Daugavas kreisā krasta puses), tās komandants lika aizbērt Mārupītes ieteku Daugavā, tādā veidā applūdinot līdzeno piekrasti un pārvēršot skansti par nepieejamu salu (Zeids 1978, 204).

17. gs. arvien intensīvāka kļuva arī apdzīvotība ap Sarkano torni un Kobronskansti. Tā, piemēram, ap skansti (un kādreiz Sarkano torni) izvietotajā ciemā 1683. gadā bijušas apmēram 20 mājas, bet 1688. gadā izdalīti jau 86 gruntsgabali (Štrauhmanis 1987, 19). 1699. gadā sastādītajā Torņakalna gruntsgabalu plānā labi redzams, ka no Kobronskansts rietumu un ziemeļrietumu virzienā aiz brīvi atstātās esplanādes joslas, ko bija aizliegts apbūvēt, pletās Rīgas rātes pļavas un daži kāpostdārzi. Pilsētas pļavas bija purvainas un derēja vienīgi, lai pabarotu vērsus, kas tika nodarbināti netālu izvietotajā kaļķu ceplī mālu mīcīšanā (Miklāva, Barzdeviča 2007).

Kobronskansts noriets un sabrukums 18.–20. gadsimtā

18. gadsimts Baltijas jūras reģionā iesākās ar Lielo Ziemeļu karu (1700–1721) starp Zviedriju un Krieviju un tās sabiedrotajiem Dāniju, Poliju un Saksiju. Jau pašā kara sākumā poļu un sakšu karaspēks, kas 1700. gada 11. februārī iebruka Vidzemē, ieņēma Kobronskansti, kas tika pārdēvēta par Orānienbaumu. Skansts, kurai Daugavas pusē paaugstināja vaļņus, kļuva par poļu un sakšu nozīmīgu atbalsta punktu cīņā par Rīgu un tās apkārtni. 1701. gadā pēc uzvaras pār sakšiem Spilves pļavās uz Rīgu virzījās zviedru karaspēks. Orānienbaumu, kurā vēl pēc Spilves kaujas bija palikuši sakši, zviedru karaspēks karaļa Kārļa XII vadībā aplenca. Vēstures avoti liecina, ka 9. jūlijā ap pusdienlaiku zviedri atguva Kobronskansti, bet sakši aizbēga, iepriekš skansti nomīnējot. Zviedri apmetās ārpus skansts, un 10. jūlijā skanstī uzsprāga sakšu atstātā mīna (Broce 1996, 474; Dunsdorfs 1962, 150).

Pēc zviedru ienākšanas Rīgā skansts atkal atguva Kobronskansts nosaukumu. Arī zviedri pastiprināja skansts nocietinājumus, regulāri veicot to uzturēšanas un

remonta darbus, un jau 1702. gadā pēc jaunā gubernatora K. G. Frēliha pavēles Kobronskansts tuvumā tika sakoncentrēti un izvietoti dragūni un jātnieki, lai vajadzīgajā brīdī dotu pretsparu krievu karapulkiem (Zeids 1978, 239–240). Tomēr 1709. gada 8. novembrī skansti ieņēma feldmaršala Borisa Šeremetjeva vadītais krievu karaspēks un par godu caram Pēterim I pārdēvēja to par Pētera skansti. Krievu karaspēks pārbūvēja skansti, lai varētu tajā izvietot smago artilēriju, un decembrī no tās sākās Rīgas bombardēšana, vienlaikus neļaujot zviedru flotei no Daugavgrīvas cietokšņa nokļūt līdz Rīgai.

Pēc Lielā Ziemeļu kara, kura rezultātā Vidzeme nonāca Krievijas impērijas sastāvā, sapostīto skansti militāriem mērķiem vairs neizmantoja un tā pakāpeniski iznīka. 18. gs. nozīmīgāko lomu ieguva citadele (jeb pilsētas nocietinājumi), bet Kobronskansts zaudēja savu nozīmi un tās teritorijā ierīkoja pilsētas ķieģeļnīcu, vēlāk gan vienu nocietinājumu daļu atjaunojot, bet tilta pakājē ierīkojot skansti „ar vairākām šur tur izkaisītām mazākām skanstīm” (Broce 1996, 44). Tādējādi 18. gs. skansts teritoriju un apkārtni sāka izmantot arī civiliem mērķiem, un, tā kā gar Kobronskansti veda svarīgais Bauskas un Jelgavas ceļš, tad, tāpat kā iepriekš, skansts apkārtņē, bet tagad arī jau tās iekšpusē veidojās arvien jaunas saimniecības un ēkas. Jau 1728. gada Mūkusalas plānā Kobronskansts vietā attēlota kurpnieka Sīmaņa māja (Štrauhmanis 1987, 40). Pēc 1795. gada iedzīvotāju revīzijas datiem, skansts teritorijā atradās pavisam sešas dzīvojamās ēkas, kurās dzīvoja 66 cilvēki (35 vīrieši un 31 sieviete), bijušās skansts teritorijā atradās arī latviešu uzņēmēja pārcēlāja Georga Dāvida Raņķa ēka (Broce 1996, 222).

18. gs. teritoriju uz rietumiem no Kobronskansts, kur pletās pavasaros applūstošās Tornakalna pļavas, pasludināja par esplanādi, tādējādi šajā vietā aizliedzot jebkādu ēku celtniecību. Tomēr, neskatoties uz skanstij formāli piešķirto militāro nozīmi, Kobronskansts stāvokli precīzi atspoguļo J. K. Broces zīmējumi, kuri tapuši 18. gs. beigās un kuros šis skansts vārds tiek lietots kā orientieris telpā, taču neparādās skansts kā fortifikācijas būve, arī pati skansts labākajā gadījumā tiek attēlota shematiski kā piecstūris. Savukārt 18. gs. nogalē Baltijas vācu mācītājs un apgaismotājs Augusts Vilhelms Hupels (*Hupel*, 1737–1819) par Kobronskansti rakstīja šādi: „Zviedri [Lielā Ziemeļu kara laikā] to drīz vien no jauna ieņēma un nopostīja; kopš tā laika tā nav no jauna uzbūvēta. Tā bija seštūra [forma]; valnis un grāvji ir skaidri izšķirami arī tagad, to iekšpusē dzīvo daži priekšpilsētas iedzīvotāji. Šajā vietā ar apkārt esošajām pļavām, kurās aug vītoli, var atrast patīkamu pastaigu vietu. Tās tuvumā atrodas ķieģeļnīca.” (Hupel 1774, 217)

17. un 18. gs. sākuma notikumi bija spilgti parādījuši, ka ikviens, kas centās ieņemt Rīgu, vispirms uzbruka Pārdaugavas svarīgākajam nocietinājumam – Kobronskanstij. Tāpēc militāro resoru interese par skansti atdzima 18. gs. beigās, kad Eiropu pārņēma Francijas imperatora Napoleona I karu laikmets. Krievijas impērijas militārā vadība, gatavojoties karam ar Franciju, vērtību pievērsa arī Baltijas guberņām. Tas redzams arī J. G. Betherā 1803. gada kolorētajā plānā „Rīga ar visām priekšpilsētām un apkārtni”. Tajā atzīmēts Kobronskansts ķieģeļu ceplis, taču nocietinājumi militāru apsvērumu un cenzūras prasību dēļ aizkrāsoti melnā krāsā (Barzdeviča, Miklāva 2008, 52).

Par galveno uzdevumu krievu militārā vadība uzskatīja Rīgas ieņemšanas aizkavēšanu, ko vajadzēja īstenot Kobronskansts un Daugavgrīvas cietokšņim un

Daugavas salu nocietinājumu kompleksam (Čerpinska 2010, 11). Tāpēc, piemēram, 1811. gada vasarā Krievijas impērijas Rietumu armijas 1. korpusa komandieris ģenerālleitnants P. Vitgenšteins bija paredzējis Rīgas apkārtnē veikt mācību manevrus, kuru laikā bija plānots uzbrukt un atvairīt uzbrukumu Kobronskanstij. Tomēr tuvējo pļavu īpašnieku neapmierinātības dēļ manevrus nācās pārcelt uz pilsētai piederošām ganībām (Čerpinska 2007, 22). 1810. gadā skansti (un tiltu pār Daugavu) atjaunoja, paplašināja un nostiprināja, turklāt šajā gadā tā ieguva Elizabetes skanstu nosaukumu (par godu imperatora Aleksandra I sievai, kas kopā ar Aleksandru ieradās Rīgā uz Baltijas pievienošanas (Krievijas impērijai) simtgades svinībām). 1812. gada franču-krievu kara laikā karadarbība pie Rīgas gan nenotika, lai gan, tuvojoties franču Lielās armijas daļām, Rīgas priekšpilsētas tika nodedzinātas.

Līdzīga situācija izveidojās arī Krimas kara (1853–1856) laikā, kad pie Baltijas jūras krastiem kursēja Krievijai naidīgā angļu flote, un tāpēc 1854. gadā tika veikti Kobronskansts (nu jau pēdējie) paplašināšanas un nostiprināšanas darbi. 19. gs. otrajā pusē militārās varas struktūras atkal paredzēja skanstu atjaunošanu, tomēr cietokšņa nostiprināšana netika uzsākta, jo tā apkārtnē pakāpeniski pārpurvojās. 1879. gadā Rīgas valde, kas vēlējās atgūt visu skanstu teritoriju (turklāt galvenokārt uzturēja to), bija spiesta risināt jautājumus par Kobronskansts kanālu tīrīšanu un svaiga ūdens iepļūdināšanu grāvjos, lai uzlabotu sanitāro situāciju šajā teritorijā, jo vasarās ūdens neciešami smakoja un veicināja apkārtējo zemju pārpurvošanos, izraisot pat epidēmijas tuvējās Klīversalas iedzīvotāju vidū (Pētersone 2001, 12; Krastiņš 1988, 76). 19. gs. otrajā pusē arī Kobronskansts nocietinājumu vaļņi ne tikai netika uzturēti pienācīgā kārtībā, bet 1885. gadā tos pat daļēji noraka, ar zemi aizberot nocietinājumu grāvjus, – Krievijas Iekšlietu ministrijas Rīgas inženieru komanda pēc vairākkārtējiem Rīgas valdes lūgumiem 1884. gadā deva tai atļauju Kobronskansts nocietinājumu grāvju aizbēršanai (Krastiņš 1978, 420; Pētersone 2001, 12). Jau 1868. gadā gar Kobronskansti izbūvēja Rīgas–Jelgavas dzelzceļa līniju, savukārt 1873. gadā uzbūvētā Rīgas–Tukuma dzelzceļa līnija jau šķērsoja pašu skanstu teritoriju.

19./20. gs. mijā Kobronskansts, kurai jau sen vairs nebija militāras nozīmes, aizņēma 146 desētinas (1 desētina = 2400 kvadrātsaženi = 1,09225 ha) zemju Daugavas kreisajā krastā (Krastiņš 1978, 105). Pati skanstu ar vaļņiem un ūdensgrāvjiem pletās apmēram astoņu desētīnu lielā teritorijā (Ozoliņa 2000, 319). S. Kleina izstrādātajā Gubernas pilsētas Rīgas 1884. gada plānā (publicēts 1885. gadā Rīgā; Barzdeviča, Miklāva 2008, 73) vēl ir iezīmēti skanstu aizsarggrāvji ar ravelīniem un atainota apbūves veidošanās gruntsgabālā starp dzelzceļu un Jelgavas ielu. Līdzīgi arī latviešu kartogrāfijas izveidotāja Matīsa Siliņa sagatavotajā Rīgas 1896. gada plānā (publicēts 1898. gadā Rīgā, iespējams, tā bija pirmā karte latviešu valodā; Barzdeviča, Miklāva 2008, 77) atzīmēts, ka Kobronskansts ir norakta, vieta ir purvainā un, tāpat kā iepriekšējās kartēs, atlicti robainie aizsarggrāvji ar diviem ravelīniem. Spiežot pēc abiem plāniem, skanstu nocietinājumi turpinājušies aiz dzelzceļa gandrīz līdz toreizējam pontonu tiltam (tag. Akmens tilts).

Starp pilsētas un gubernas valdi, vietējo kara resoru un Iekšlietu un Kara ministriju 19. gs. nogalē (piemēram, 1881. un 1892. gadā) vairākkārtīgi izraisījās plaša un ilgstoša sarakste par Kobronskansts likvidēšanu, taču katru reizi tā beidzās bez rezultātiem, militāro resoru pārstāvjiem joprojām uzskatot, ka Kobronskansts nav zaudējusi savu militāro nozīmi. Tomēr 1904. gada janvārī notika Kobronskansts

kā nocietinājuma likvidācija *de iure*, kad Kara ministrija beidzot akceptēja jau 1900. gadā pēc apstiprināta projekta sākto ielu tramvaja līniju izbūvi pār Kobronskansts esplanādi.

1903. gada aprīlī Rīgas dome sagatavoja plašu iesniegumu Krievijas imperatoram Nikolajam II ar lūgumu Kobronskansti ar visu esplanādi pilnīgi nodot pilsētas pārziņā, norādot arī, ka skansts vietā „vienīgi dažu vaļņu pēdas atgādina to, ka šai vietā kādreiz bija bastions” (Krastiņš 1988, 77). Uz 1903. gadā iesniegto lūgumrakstu Rīgas valde atbildi gaidīja piecus gadus, un tikai pēc atkārtota atgādinājuma tā saņēma atbildi, ka apbūves ierobežojumi ir atcelti, bet lūgums par zemes atdošanu pilsētai ir atstāts bez ievērbas. 1910. gada 8. februārī Kobronskansts bij. esplanādes teritorijas izmantošanas komisija nolēma šajā vietā, ņemot vērā to, ka teritorija bija purvainā un ēku celtniecībai slikti izmantojama, iekārtot pilsētas parku. Parka projektu tika uzdots izstrādāt pilsētas parku un dārzu direktoram Georgam Frīdriham Kūfaltam (*Kuphaldt*, 1853–1938). Parka veidošana jau bija sākusies 1909. gadā, un saskaņā ar G. F. Kūfalta projektu tas bija paredzēts kā 36,7 ha plašs ainavu parks. 1915. gadā pirmās kārtas darbi bija pabeigti, un jaunizveidotais Pētera parks, kas bija paredzēts atpūtai un izpriecām, tika nodots rīdzinieku rīcībā (Pētersone 2001, 27). Arī turpmākajos gados parku papildināja ar jauniem zālājiem, stādījumiem un alejām.

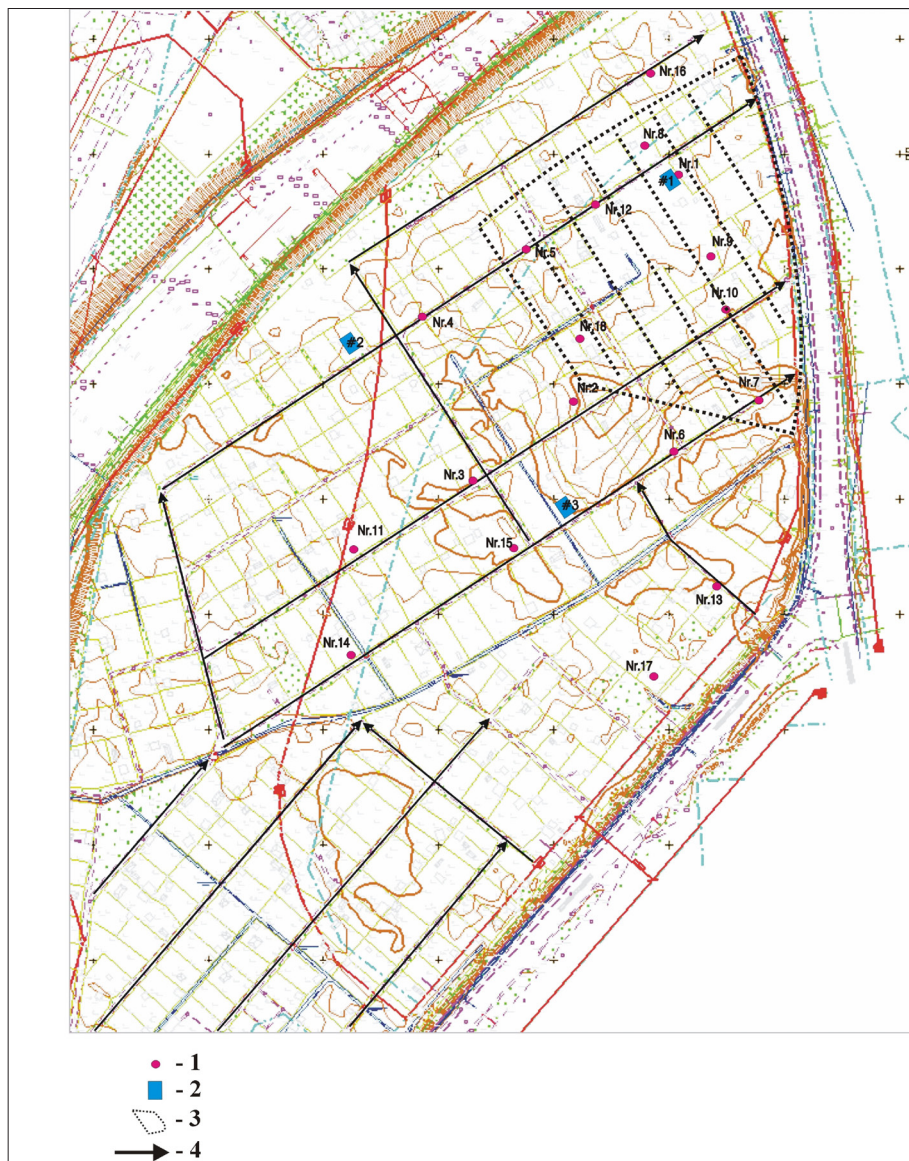
Pirms Pētera parka izveidošanas 1905. gada pavasarī notika pirmie arheoloģiskie pētījumi Kobronskansts teritorijā, tos vadīja vācbaltiešu vēsturnieks Nikolajs Bušs (*Busch*, 1864–1933). Par šiem nelielajiem un nesekmīgajiem izpētes darbiem Krievijas Baltijas provinču vēstures un senatnes pētītāju biedrībā nolasīto ziņojumu atreferējumu gadagrāmātā teikts ļoti īsi: „Vecās Jelgavas ielas [tag. Jelgavas iela] iedzīvotāji pirms dažiem gadiem ziņoja, ka ... atrasti daudzi veci un lieli ķieģeļi, kas pārdoti. Veicot pārbaudes izrakumus vietā, kur it kā varētu būt saglabājušies torņa pamati aiz Vecās Jelgavas ielas 5. numura, tika atrasti uguns iedarbības rezultātā stipri bojāti ķieģeļi, kas bez šaubām bija attiecināmi uz viduslaikiem. Taču, saskaņā ar arhitektu skaidrojumu, atsegtie ķieģeļi nav saistāmi ar kādas būves paliekām, bet gan nāk no ugunsgrēkā cietušas ķieģeļu darbnīcas. Laika trūkuma dēļ tālākie izrakumi tika pārtraukti.” (Sitzungsberichte 1906, 60–61)

Kobronskansts vietā parks atradās arī pēc Pirmā pasaules kara, šo funkciju vietai daļēji saglabājot arī pēc Otrā pasaules kara. Gan 1934. gada, gan 1983. gada Rīgas plānos skansts vietā atzīmēta zaļā teritorija, kurā jau 30. gadu vidū parka vietā sāka veidoties ģimenes mazdārziņu rajons, kas saglabājās līdz pat 2010. gadam. Kādreizējā skansts daļa palika neapbūvēta, iespējams, sliktu ģeoloģisko apstākļu dēļ.

Arheoloģiskie pārbaudes izrakumi Kobronskansts teritorijā 2010. gadā

Arheoloģiskie pētījumi Kobronskanstī noritēja 2010. gada 23.–30. augustā, aptverot pārbaudes izrakumus trijos šurfos, katrs 3 x 2 m platībā. Tie tika iemērīti, pamatojoties uz ģeofiziskās skenēšanas un ģeoloģisko zondāžu rezultātiem par kultūrslāņa intensitāti.

Ģeofizikālie pētījumi tika veikti ar ģeoradaru 12 profilos, savukārt 2010. gada augustā veikto arheoloģisko izpētes darbu laikā notika 18 arheoloģiskās zondāžas (urbumi) (1. att.). Gan zondāžu, gan šurfu vietu izvēli noteica iepriekš veiktās

1. att. Ģeofizikālie, ģeoloģiskie un arheoloģiskie pētījumi Kobronskanzī 2010. gadā:

- 1 – zondāžas vietas;
- 2 – arheoloģiskās izpētes šurfi;
- 3 – zona ar arheoloģisko kultūrslāni;
- 4 – radiolokācijas pētījumi profili.

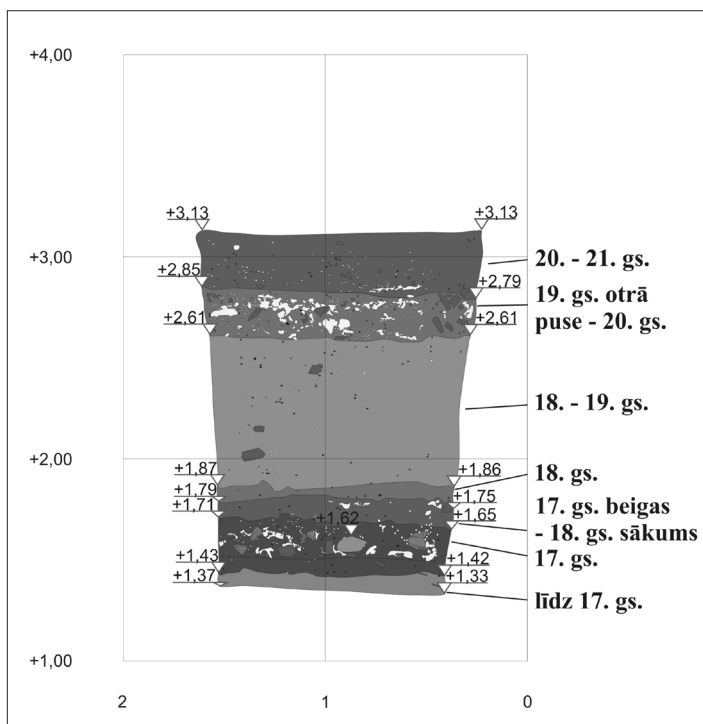
Geophysical, geological and archaeological research in Kobronschanz in 2010:

- 1 – drills;
- 2 – trial archaeological research areas (pits);
- 3 – area containing archaeological cultural layer;
- 4 – profiles of radiolocation.

ģeofizikālās izpētes rezultāti, kā arī gruntsģabalā joprojām esošo un iedzīvotāju izmantoto mazdārziņu izvietojums, kas apgrūtināja izpētes darbus, tāpat šurfēšanas darbus traucēja to veikšana lielā dziļumā augsta gruntsūdens līmeņa apstākļos.

Arheoloģiskās zondāžas urbtas 1,6–7,2 m dziļumā, vidēji 4–5 m dziļumā. Cilvēka darbības liecības – kultūrslānis, ķieģeļu lauskas, ādas izstrādājumu daļas – tika konstatētas astoņos urbumos (Nr. 1, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 18) no 1 m līdz pat 5 m dziļumam, skaitot no mūsdienu zemes virskārtas. Atsevišķos gadījumos urbumu padziļināšanu traucēja gruntsūdeņi.

1. šurfs iemērīts pētāmās teritorijas ziemeļaustrumu daļā (1. att.), vietā, kur ģeoradars uzrādīja mūrētas konstrukcijas stūri, savukārt zonde – intensīvu kultūrslāni. Šurfā atsegta sešas kārtas (2. att.). Piektajā kārtā visa šurfa platībā atsegta ēkas konstrukcijas daļa. Sākotnēji to iezīmēja no granīta akmeņiem izlikta bruģa fragments šurfa dienvidaustrumu stūrī, turpinot planēt piekto kārtu, diagonāli visā šurfa platībā atsedzās koka baļķis (3. att.). Atsegtais baļķis bijis gulbūves pamata vainaga sastāvdaļa – tas paķīlēts ar tēstu koka mietu, kam apkārt likti sarkanā māla ķieģeļu gabali. Zem baļķa un ap to atsegti ķieģeļu gabali, kā arī kaļķa javas lējums. Ap šo ēkas daļu atrasti baltmāla pīpju kātu fragmenti, ādas izstrādājumu fragmenti, zaļi glazētu māla podiņu lauskas, glazētu māla trauku lauskas, dzīvnieku kauli. Spriežot pēc atradumiem, baļķa austrumu pusē bijusi ēkas ārpuse, bet rietumu pusē – dzīvojamā zona. Pēc baļķa noņemšanas tālākas konstrukcijas neatsedzās.

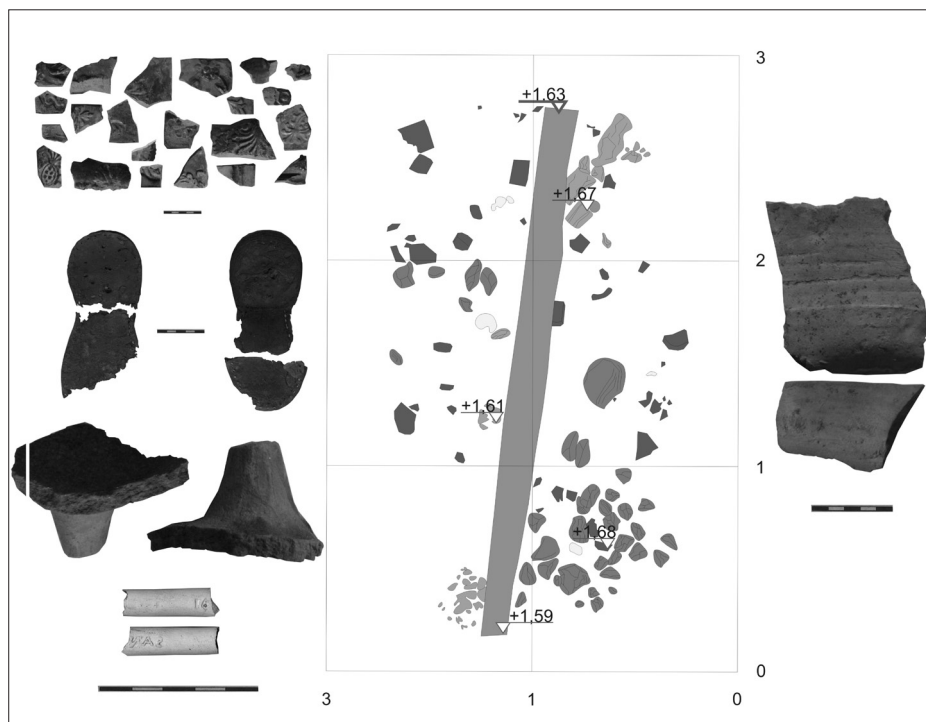

2. att. 1. šurfa stratigrāfija
Stratigraphy of research area I

1. šurfa kārtas devušas šādus atradumus: virskārtā un pirmajā kārtā – baltmāla pīpju kātu fragmenti, 19. un 20. gs. naglas un būvgruži; otrajā kārtā – baltmāla pīpju kātu un galvu fragmenti, balti glazēts flīzes fragments ar zilu dekoru; ceturtajā kārtā – baltmāla pīpju kātu fragmenti, lielā skaitā – apstrādātas ādas atgriezumi un fragmenti, kā arī ādas izstrādājumu fragmenti un pusfabrikāti, mucas koka spunde, lielpabala ķeta granātas atlūza; piektajā kārtā – baltmāla pīpju kātu fragmenti, apstrādāts koka mieta fragments ar izrīvējumiem, zaļi un melni glazētu krāsns podiņu fragmenti, māla keramikas lauskas, divi dakstiņu fragmenti, akmens masas keramikas lauska.

Pēc atradumiem 1. šurfa stratigrāfija datējama šādi: virskārta – 20. gs., pirmā kārta – 19. gs. otrā puse – 20. gs., otrā kārta – 18.–19. gs., trešā kārta – 18. gs., ceturta kārta – 17. gs. beigās – 18. gs. sākums, piektā kārta – 17. gs., sestā kārta – periods līdz 17. gs.

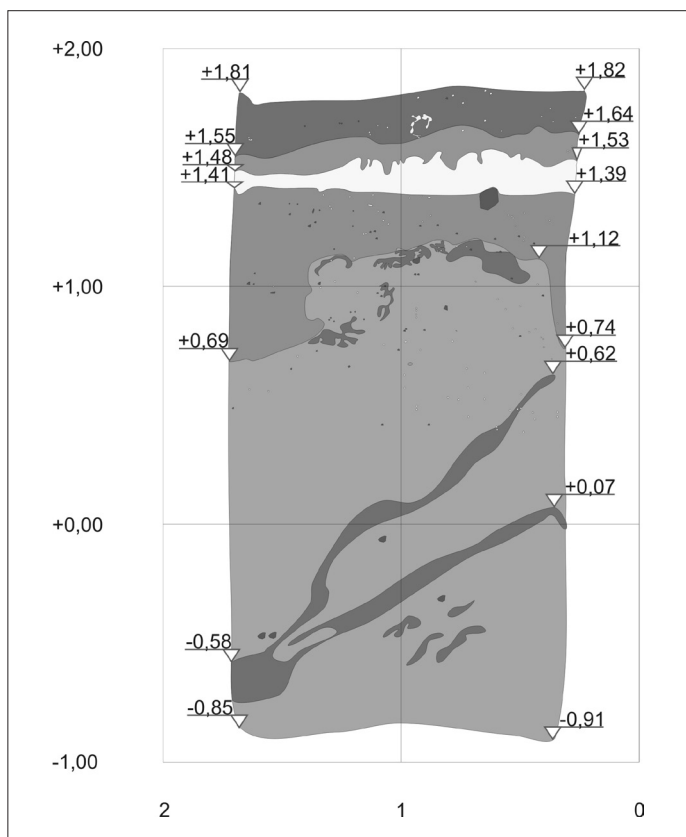
1. šurfa stratigrāfijas datējumu iespējams konfrontēt ar vēsturisko avotu sniegto kontekstu, jo jau pirms Kobronskansts izbūvēšanas šajā Pārdaugavas vietā pastāvējis neliels ciems ap netālu izvietoto Sarkano torni. Ar šo periodu saistījās šurfā atsegtais sestās kārtas virsējais slānis – mitra, smalkgraudaina pelēkā smiltis, kas jaukta ar dūņām. Tam seko Kobronskansts nocietinājumu un iekšējās apbūves veidošana pēc 17. gs. otrā ceturkšņa. Šim periodam atbilda piektā kārta ar tajā atsegtajām konstrukcijām. 17. gs. beigās – 18. gs. sākumā skansts apdzīvotības un izmantošanas

3. att. 1. šurfa 5. kārtā atsegta ēkas daļa ar atradumiem
Uncovered part of a building in research area I with found artefacts

intensitāte mazinās, daļa ēku tiek pamesta – ar to saistās ceturā kārta, kas sastāvēja no vāji izteikta kultūrslāņa, kurš vietām saturēja kaļķa javas gabalus, māla ķieģeļu lauskas, un koka oglēm. Trešo kārtu veidoja mitrs, pelēks slānis, kas bija stipri jaukts ar apstrādātu un neapstrādātu koku fragmentiem, dzīvnieku kauliem, ādas apavu un citu izstrādājumu fragmentiem un ādas atgriezumiem. Tas saistāms ar 18. gs. sākumu – pirmo pusi, kad skansts vairs netika izmantota un tās teritorija applūda Daugavas palos. Šo kārtu veidoja palu nestās nogulsnes, kā arī to saskalotais skansts kultūrslānis. Otrā kārtu veidoja bieza mālsmilts kārta. Jāpieņem, ka tā uzbērtā, lai izveidotu gruntsūdeņu hidroizolāciju un lai, paaugstinot reljefu, to nodrošinātu pret Daugavas plūdiem. Pirmo kārtu veidoja būvgruži – 19. gs. apbūves paliekas. Virskārta, kas sastāvēja no treknas augsnes, šajā vietā bija nonākusi, 20. gs. veidojot parku un vēlāk arī mazdārziņus.

2. šurfs iemērīts pētāmās teritorijas ziemeļu daļā, reljefā vāji izcelta vaļņa galā (1. att.), lai noteiktu skansts ziemeļrietumu robežu. Šurfā tika atsegta divas kārtas. Pirmo kārtu veidoja pelēks kultūrslānis, vietām ar dzeltenu un baltu smilšu ieslāņojumiem. Otrā kārta sastāvēja no slapjas, gaiši pelēkas smalkgraudainas smilts,

4. att. 3. šurfa stratigrāfija
Stratigraphy of research area III

kas jaukta ar dūņām. Pētījumi tika pārtraukti 0,8 m dziļumā no mūsdienu zemes virsmas neapturamas gruntsūdens ieplūšanas dēļ.

2. šurfa stratigrāfija datējama šādi: virskārta – 20. gs. otrā puse – mūsdienas, pirmā kārtā – 20. gs. otrās puses sākums, otrā kārtā – līdz 20. gs. otrajai pusei. Šurfs ticis iemērīts ārpus skanstis teritorijas – par to liecina kultūrslāņa trūkums. Apskatot šo datējumu vēsturiskā kontekstā, šurfā atsegtās otrās kārtas augšējie slāņi saistāmi ar palu sanestajām nogulsniem. Pirmo kārtu veido pirms dārziņu veidošanas uzbērtā grunts, lai izlīdzinātu reljefu. Tad seko dārziņu vajadzībām uzbērtā treknā augsne, kas veido virskārtu. Pēc šurfa stratigrāfijas un 20. gs. otrajai pusei raksturīgu priekšmetu atradumiem pirmajā kārtā secināms, ka reljefa paaugstinājums nav saistāms ar kādu Kobronskanstis aizsardzības sistēmas daļu. Jāpieņem, ka minētais reljefa paaugstinājums radies 20. gs. otrajā pusē, šajā teritorijā ierīkojot mazdārziņus.

3. šurfs iemērīts pētāmās teritorijas dienvidrietumu daļā (1. att.) iespējamo aizsargkonstrukciju zonā, kur ģeofizikālās izpētes rezultāti norādīja uz mūru paliekām. Mērķis bija noteikt skanstis dienvidastrumu robežu. Izpētes laikā atsegtas četras kārtas (4. att.). Pirmo kārtu veidoja gaiši pelēks slānis. Otrā kārtā sastāvēja no dzeltenas smalkgraudainas smilts, vietām ar tumši pelēkas zemes ieslāņojumiem. Trešo kārtu veidoja sarkanā māla slānis, bet ceturta kārtā sastāvēja no zilā māla, kas jaukts ar tumši pelēku kultūrslāni. Līdzīgi kā otrajā šurfā, arī šajā šurfā tālākos pētījumus apturēja ceturtajā kārtā ļoti strauji pieplūstošais ūdens. Ceturtais kārtas apakšējā slānī, šurfa ziemeļaustrumu stūrī, tika atsegti pieci zemē iedzīti, mehāniski apstrādāti koka mieti.

3. šurfs acīmredzot ticis iemērīts skanstis perifērijā, par to liecina stratigrāfija ar vāji izteikto kultūrslāni, kā arī tajā atsegtās konstrukcijas. Ziemeļu profila stratigrāfijā redzamais gaiši pelēkais kultūrslānis iezīmē divas nogāzes joslas, kas saskatāmas arī austrumu profilā. Nedaudz virs 0 metra virs jūras līmeņa atzīmes ļoti strauji pieplūstošais ūdens norāda uz upes gultnes atsegumu. Nogāzes joslas saistāmas ar krastiem, savukārt pieci mehāniski apstrādātie mieti – ar kādu zvejniecības rīku stiprinājumiem vai arī kādām konstrukcijām kuģošanas līdzekļu pietauvošanai.

Secinājumi

Lai gan jauno laiku Kobronskanstis vieta atrodas jau aizvēstures beigās apdzīvoto divu Rīgas ciemu tuvumā, tikai pretējā Daugavas krastā, tomēr skanstis vietā nav iegūtas liecības un arheoloģiskie atradumi par vietas apdzīvotību aizvēstures periodā līdz krusta karu laikmetam. Pieļaujams, ka, sākot ar 13. gs., bet drošticami tikai ar 15. gs., skanstis vietā veidojās apdzīvotība, kas bija saistīta ar t. s. Sarkano torni un tā ciemu. Tādējādi izpētes teritorijā izšķirami vairāki apbūves un apdzīvotības periodi:

- 1) Sarkana tornis un tā tuvumā esošais ciems (viduslaiki un jauno laiku sākums),
- 2) Kobronskanstis dibināšana un attīstība (17. gs. 20. gadi – 18. gs. sākums),
- 3) Kobronskanstis noriets un sabrukums (18. gs. sākums – beigas),
- 4) Kobronskanstis atjaunošana un likvidēšana (18. gs. beigas – 20. gs. sākums).

2010. gada arheoloģiskajiem pētījumiem Kobronskanstis vietā bija komplekss, ģeoarheoloģisks raksturs – pirms pārbaudes izrakumiem tika veikta skanstis

teritorijas ģeofiziskā izpēte un ģeoloģiskā zondēšana. Pārbaudes izrakumu rezultātā tika noteikts arheoloģiskā kultūrslāņa areāls (1. att.), kas aptver skansts intensīvāk apdzīvoto daļu, kā arī noskaidrots stratigrāfijas un kultūrslāņa raksturs skansts teritorijā un precizētas tās ziemeļrietumu un dienvidrietumu robežas.

Pārbaudes izrakumu laikā Kobronskanstī kopumā tika izpētīta teritorija 18 m² platībā un arheoloģiskā grunts 33,18 m³ apjomā, atsedzot 17.–20. gs. arheoloģiskos slāņus. Tādējādi izrakumu gaitā atrastas nepārprotamas liecības, ka zem mūsdienās veidotā reljefa un uzbērtajiem zemes slāņiem ir saglabājies kultūrslānis, kas veidojies cilvēku darbības rezultātā jaunajos laikos. Pagaidām gan izpētes darbu laikā netika gūta skaidrība, cik aktīvi jau pirms skansts uzcelšanas 17. gs. sākumā šo vietu bija izmantojuši Pārdaugavas senāko ciemu iedzīvotāji (iespējams, uz viduslaiku periodu varētu attiecināt vienīgo izrakumos atrasto akmens masas keramikas lausku).

2010. gada arheoloģiskās izpētes darbu laikā atrastas 60 senlietas. No tām kā masveida atradumi jāatzīmē apstrādātas ādas atgriezumī un fragmenti, kā arī ādas izstrādājumu fragmenti un pusfabrikāti, baltmāla pīpju kātu un galvu fragmenti, krāsns podiņu un māla trauku lauskas. Tomēr vienīgie artefakti, kas datē kultūrslāni, tika iegūti 1. šurfā. Arī šajā šurfā iegūto senlietu lielākā daļa datējama tikai aptuveni, piemēram, atrastās ādas apavu daļas attiecināmas uz laiku pēc 17. gs. (*Dr. hist. Viktorijas Bebres mutiska konsultācija*) Tiesa, jāatzīmē lielais ādas izstrādājumu klāsts, ieskaitot ādas atgriezumus, kas ļauj hipotētiski minēt par kurpnieka darbnīcas atrašanos pētītajā teritorijā. Savukārt izrakumos iegūtie zaļi glazētie krāsns podiņi, kas dekorēti ar puķu pušķiem (t. sk. nelķu pušķi un vīnogulāji), spriežot pēc Kurzemes pilis atrastā materiāla, attiecināmi uz baroka pirmsākumiem – 17. gs. otro pusi un 18. gs. sākumu (Ose 1996, 68, 71, 89–90, V tab.). Ar plašu hronoloģisko datējumu saistās melni glazētie krāsns podiņi, taču 17. gs. beigās melnās glazūras jau kļūst par dominējošām (Ose 1996, 89).

Lielākā izrakumos iegūtā senlietu grupa ir baltmāla pīpju kātu fragmenti. Pīpju kāti ir attiecināmi uz ļoti plašu laika posmu – sākot ar 17. gs., kad pīpes parādās Latvijas teritorijā, līdz pat 19. gs., kad tās pakāpeniski izzūd. Latvijas teritorijā visas pīpes šajā laikā tika ievestas, jo uz vietas tās netika ražotas. Datēšanai noderīgas pīpju galvas izrakumos netika iegūtas, savukārt pīpju kātu diametrs un ornamenti sniedz tikai aptuvenu datējumu. Izrakumos atrastie pīpju kāti dekorēti ar rozetes vai ģeometrisko ornamentu (robiņu virkne, paralēli slīpās joslās izvietotas robiņu līnijas, robiņu līnija kopā ar aplīšu joslu), kas sastopami jau 17. gs. pīpēm, taču tos turpina izmantot arī vēlākajos gadsimtos (Reinfelde, Vījups 2002, 292–293; Reinfelde 2005, 117–118). Vienīgais artefakts, ko var droši saistīt ar 17. gs., kad tiek izveidota Kobronskansts, ir baltmāla pīpes kāta fragments, kam vienā pusē saglabājusies meistara zīme, bet otrā – izgatavošanas gadskaitļa pirmie divi cipari „16..”.

Apkopojot arheoloģiskajās zondāžās un pārbaudes šurfos iegūto informāciju, pētāmajā gruntsgabalā iespējams izšķirt divas zonas ar atšķirīgu arheoloģisko liecību intensitāti (1. att.):

- pirmā zona ar saglabājušos kultūrslāni, kas atrodas dziļāk par 1–1,2 m no mūsdienu zemes līmeņa, lokalizējama gruntsgabala daļā gar Jelgavas ielu, pakāpeniski tā sašaurinās virzienā uz dienvidiem. Šo zonu var saistīt ar vismaz 17. gs. apdzīvotību, kad notiek arī Kobronskansts veidošanās. Šajā

daļā pirms būvniecības darbu sākšanas veicami arheoloģiskie izrakumi, tomēr pieļaujama virskārtas mehanizēta noņemšana;

- otrā zona ar perifēra rakstura apdzīvotības liecībām aptver pārējo grunts-gabalu, un tajā būvniecības darbu laikā nodrošināma arheoloģiskā uzraudzība. Tomēr būtu paredzams, ka, atsedzoties kultūrvēsturiski nozīmīgām liecībām, uzraudzības darbi aizstājami ar arheoloģiskiem izrakumiem.

Diemžēl jāatzīmē, ka pagaidām trūkst informācijas par mūra konstrukciju esamību un to iespējamo saglabāšanos. Taču šīs arheoloģiskās vērtības Kobronskanst atrašanās vietā esošo hidroģeoloģisko apstākļu dēļ nebūs iespējams konservēt un eksponēt. Tāpat arheoloģiskie pārbaudes darbi nav snieguši apstiprinājumu mūsdienu zemes reljefa saistībai ar skanstu pastāvēšanas laika konstrukcijām, lai gan jāņem vērā 2010. gadā veikto izpētes darbu nelieli apjomi. Tādējādi daudzi jautājumi par Kobronskanst vietas vēsturi, tās veidošanos un attīstību pagaidām palikuši neatbildēti, tāpēc cerams, ka arheoloģiskā izpēte, kas jau plašākos apjomos turpinājās 2011. gadā, sniegs uz tiem atbildes.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Barzdeviča M. 2001. Rīgas pilsētas attīstība 1621.–1710. gada kartogrāfisko attēlu atspoguļojumā. Grām.: A. Caune, atb. red. *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē* 3. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 161–187.
- Barzdeviča M. 2003. Karšu un plānu izmantošanas sākums Rīgas pārvaldē (1621–1710). Grām.: A. Caune, atb. red. *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē* 4. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 299–322.
- Barzdeviča M. 2011. *Rīga zviedru laika kartēs un plānos, 1621–1710*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Barzdeviča M., Miklāva I. 2008. *Ķīpsala*. Rīga : Zelta grauds.
- Berg J., Lagercrantz B. 1962. *Scots in Sweden*. Stockholm : Nordiska museet. Pieejams: <http://www.electricscotland.com/history/sweden/index.htm> (sk. 26.04.2011.).
- Broce J. K. 1992. *Zīmējumi un apraksti*. 1. sēj.: *Rīgas skati, ļaudis un ēkas*. Red. T. Zeids. Rīga : Zinātne.
- Broce J. K. 1996. *Zīmējumi un apraksti*. 2. sēj.: *Rīgas priekšpilsētas un tuvākā apkārtnē*. Red. T. Zeids. Rīga : Zinātne.
- Caune A., Ose I. 2004. *Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons (Latvijas viduslaiku pils IV)*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Čerpinska A. 2007. Rīga 1812. gada kara priekšvakarā un kara laikā: pilsēta un cietoksnis. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4: 17–33.
- Čerpinska A. 2010. *Rīgas nozīme Krievijas impērijas aizsardzības sistēmā 1812. gada karā. Promocijas darba kopsavilkums*. Rīga : Latvijas Universitāte.
- Dahlberg A. M., Radiņš A., eds. 2001. *Three Stars – Three Crowns. Latvia – Sweden*. [Catalogue]. [Stockholm].
- Dunsdorf E. 1962. *Latvijas vēsture 1600–1710*. Stokholma : Daugava.
- Hupel A. W. 1774. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. 1. Riga : Johann Friedrich Hartknoch.
- Jēkabsons Ē. 1997. Rīgas pilsēta un Daugavgrīvas cietoksnis poļu-zviedru kara laikā (1600–1621). *Latvijas Arhīvi*, 1: 19–25.
- Krašņiņš J., red. 1978. *Rīga 1860–1917*. Rīga : Zinātne.

- Krastiņš J. 1988. *Eklektisms Rīgas arhitektūrā*. Rīga : Zinātne.
- Laidre M. 1990. *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699*. Tallinn : Valgus.
- Lapiņa R. 1989. *Senā Rīga grafikā*. Rīga : Zinātne.
- Lūsēns M. 2004. Pārbaudes izrakumi Komēfortā. Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 2002. un 2003. gadā*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 94.
- Miklāva I., Barzdeviča M. 2007. *Rīga 1621.–1710. gada kartogrāfiskajos attēlos*. CD. Rīga : Latvijas Nacionālā bibliotēka u. c.
- Ose I. 1996. *Podiņu krāsnis Kurzemes un Zemgales pilīs: 15. gs. beigas – 18. gs. sākums*. Rīga : Latvijas vēstures institūts.
- Ose I. 2001a. *Latvijas viduslaiku piļu pētniecība 18.–20. gadsimtā (Latvijas viduslaiku pils II)*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Ose I. 2001b. Rīgas un tās tuvākās apkārtnes 17.–18. gadsimta nocietinājumu plāni Stokholmas Kara arhīvā. Grām.: A. Caune, atb. red. *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē 3*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 188–210.
- Ose I. 2002. Salaspils Zviedru skansts. Grām.: Ē. Mugurēvičs, I. Ose, sast. *Civitas et castrum ad Mare Balticum: Baltijas arheoloģijas un vēstures problēmas dzelzs laikmetā un viduslaikos*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 205–223.
- Ose I. 2007. *Daugavgrīvas cietokšņa būvvesture*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Ose I. 2010. Rīgas un Kokneses pils 17. gadsimta plāni un zīmējumi no Kara arhīva Stokholmā. Grām.: I. Ose, sast. *Latvijas viduslaiku pils VI. Pētījumi par Vidzemes un Zemgales pilīm*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 224–234.
- Ozoliņa Dz. 2000. Rīgas pilsētas pašvaldības un Krievijas kara resora interešu sadursme zemes īpašumattiecībās (19.–20. gs. mija). Grām.: A. Caune, atb. red. *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē 2*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 311–326.
- Pāvils G. 2009. Pārdaugavas Sarkanais tornis. Pieejams: http://www.ambermarks.com/_Pieminekli/IsieApraksti/Riga/Tornakalns/SarkTornis.htm (sk. 12.08.2010.).
- Pētersone P., sast. 2001. *Tornakalns. Izstādes katalogs*. Rīga : Latvijas Valsts vēstures arhīvs. Pieejams arī: <http://www.arhivi.lv/sitedata/LVVA/dokumenti/Publikacijas/Tornakalns.pdf> (sk. 21.10.2010.).
- Reinfelde I. 2005. 18. un 19. gadsimta baltmāla pīpes Rīgas arheoloģiskajā materiālā. Grām.: A. Caune, atb. red. *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē 5*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 104–124.
- Reinfelde I., Vijups A. 2002. 17. gs. baltmāla pīpes Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja arheoloģiskajā materiālā. Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 2000. un 2001. gadā*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 283–295.
- Sitzungsberichte 1906 = Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1905*. Rīga.
- Straubergs J. 1952. *Sen to Rīgu daudzināja*. Stokholma : Daugava.
- Stubavs Ā. 1971. Arheoloģiskie izrakumi Salaspils Zviedru skanstē 1970. gadā. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1970. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga : Zinātne, 54–56.
- Stubavs Ā. 1972. Salaspils arheoloģiskās ekspedīcijas 1971. gada darba rezultāti. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1971. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga : Zinātne, 91–96.
- Stubavs Ā. 1973. Izrakumi Salaspils Zviedru skanstē 1972. gadā. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1972. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga : Zinātne, 54–59.
- Stubavs Ā. 1974a. Salaspils arheoloģiskās ekspedīcijas 1973. gada darba rezultāti. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1973. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga : Zinātne, 59–64.

- Stubavs Ā. 1974b. Salaspils Zviedru skanstes periodi un to hronoloģija. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1973. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga : Zinātne, 64–68.
- Stubavs Ā. 1975. Izrakumi Salaspilī 1974. gadā. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1974. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga : Zinātne, 70–78.
- Stubavs Ā. 1976. Izrakumu pēdējā sezona Salaspilī. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1975. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga : Zinātne, 79–85.
- Šterns I. 1997. *Latvijas vēsture 1290–1500*. Rīga : Daugava.
- Šterns I. 1998. Viduslaiku Rīga ārpus Rīgas. Grām.: A. Caune, atb. red. *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 342–377.
- Štrauhmanis J., atb. red. 1987. *Rīgas kartes un plāni: 17. gs. – 19. gs. 60. gadu vidus: katalogs*. Rīga : Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs.
- Šupstika L. 2008. Arheologi Daugavgrīvas cietoksnī atrod apbedījumus. Pieejams: <http://www.diena.lv/sabiedriba/arheologi-daugavgrivas-cietoksni-atrod-apbedijumus-618180> (sk. 10.04.2011.).
- Zeids T., atb. red. 1978. *Feodālā Rīga*. Rīga : Zinātne.
- ZKKA, Cobron = Zviedrijas Karaliskā kara arhīva Kobronskanstes plānu kolekcija. Pieejams: <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=7773#Cobron> (sk. 15.10.2010.).
- ZKKA, Rīga = Zviedrijas Karaliskā kara arhīva Rīgas plānu un karšu kolekcija. Pieejams: <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=7773#Riga> (sk. 15.10.2010.).

Summary

The foundation of fortified site Kobronschanz goes back to 1621 when Polish ruled Riga was besieged by the Swedish army. Then several small wooden fortifications were erected on the left bank of the River Daugava in front of Riga including also later Kobronschanz named after Samuel Cobron, Swedish mercenary of Scottish origin. The fortification was extended and rebuilt several times during the 17th century with most important works carried out in 1641 and 1670s. Despite the fact that it still was a small fortress (with average garrison up to 100 soldiers) the fortification played important role in the defence of Riga during the mid-17th century wars. After the damages caused during the Great Northern War (1700-1721), the fortification was not repaired and turned to civil site. Some repair work of fortifications took place in the 19th century while in early 20th century the area was transformed into park. Since mid-1930s there had existed small-scale gardens of Riga citizens, too, that were removed in 2010.

Currently large construction works are designed for this site that should led to the building of Academic Centre of the University of Latvia. Due to that, the archaeological excavations are carried out there since 2010. Already first trial excavations and geological drills that were made in 2010 proved the existence of preserved 17th century cultural layer under thick layer of clay. It looks that the later cultural layers (from 18th and 19th centuries) were levelled during the land-transformation works of the site in the first half of the 20th century, thus nowadays only the partial evidence of early history of the site is preserved.

Piezīme. Raksts tika iesniegts 2011. gada maijā, un tāpēc pagājušā gada vasaras arheoloģiskās izpētes rezultātiem būs veltītas atsevišķas publikācijas.

II

**Sabiedrība un pārvalde Baltijas jūras reģionā
viduslaikos un jaunajos laikos**

Prūšu *nobiles* Dusburgas Pētera darbā *Chronicon terrae Prussiae* un to loma prūšu sabiedrībā
Prussian nobiles in the Chronicon terrae Prussiae by Peter of Dusburg and Their Role in the Prussian Society

Raitis Simons

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
E-pasts: raitiss@btv.lv

Raksts veltīts senprūšu sabiedrības elites – labiešu jeb *nobiles* – attēlojumam Dusburgas Pētera darbā „Prūšu zemes hronika” (*Chronicon terrae Prussiae*), kas ir viens no senākajiem rakstītajiem avotiem, kurš sniedz informāciju par 13.–14. gs. prūšu sabiedrību. Rakstā analizētas hronikas liecības par *nobiles* un viņu iespējamām politiskajām lomām prūšu sabiedrībā: *castellanus*, *capitanus*, *camerario* un *seniorus*, šīs liecības salīdzinot ar citiem 13.–14. gs. vēstures avotiem. Hronika sniedz visai vispārīgu skatījumu par aplūkojamo jautājumu, bet citi šī laika posma dokumenti – „Pamedes tiesības” un Elbingas vārdnīca – apliecina, ka tālaika prūšu sabiedrībā ir bijusi vairāku līmeņu sabiedrības hierarhija, kas vai nu ir pastāvējusi pirms Vācu ordeņa ienākšanas prūšu zemē, vai arī bijusi aktuāla šo vēstures avotu sastādīšanas brīdī.

Atslēgvārdi: prūši, viduslaiki, Dusburgas Pēteris, *Chronicon terrae Prussiae*, vara, sociālā organizācija.

Ievads

Dusburgas Pētera (*Petrus de Dusburg*) darbs „Prūšu zemes hronika” jeb *Chronicon terrae Prussiae* ir viens no nozīmīgākajiem, bet Latvijā nepelnīti maz pētītiem vēstures avotiem, kas apraksta 13.–14. gs. notikumus Baltijā. „Prūšu zemes hronika” ir daudzslāņains vēstures avots, ko var pētīt gan kā prūšu, gan kā Vācu ordeņa, gan kā viduslaiku kultūras vēstures avotu. Hronika dažādu iemeslu dēļ diemžēl ir maz pētīta, tādēļ tā ir pateicīgs izpētes materiāls vēsturniekiem arī mūsu dienās, jo sistemātiski pētījumi par prūšu vēsturi notiek visai maz un nereti mūsdienu vēsturnieku darbos tiek nekritiski atkārtotas jau 19. gs. izteiktās atziņas.

Prūšu vēsture ir nozīmīga Latvijas aizvēstures beigu un viduslaiku sākumposma pētniecībā pirmām kārtām jau ar savu faktu materiālu, kas uzrāda gan kopīgās baltu sabiedrību vēsturiskās attīstības tendences, gan iespējamus alternatīvos sabiedrības attīstības modeļus, tādējādi palīdzot labāk izprast notiekošo Latvijas teritorijā aizvēstures laikmeta beigu posmā. Viens no Latvijas aizvēsturē aizvien vēl nenoskaidrotiem jautājumiem ir valsts un sociālās varas institūciju pastāvēšana Latvijas maztautu jeb tautību sabiedrībās, tādēļ prūšu piemēra analīze var palīdzēt

izprast tos sociālos procesus, kas norisinājās Baltijas teritorijā līdz krustnešu ienākšanai 13. gadsimtā, kā arī krusta karu laikmetā.

Senprūšu sabiedrības atainojums „Prūšu zemes hronikā” var likt pētniekiem vilties, jo hronikā ziņas par prūšu sabiedrību ir skopas. Tomēr tās ir pietiekamas, lai varētu gūt ieskatu par prūšu sabiedrības augstāko slāni, kura pārstāvjus hronikas autors apzīmē ar terminu *nobiles*, taču reizēm hronikā tiek lietoti arī citi termini – *castellanus*, *capitanus*, *camerario* un *seniorus*. Citas prūšu sabiedrības kārtas hronikā nav pieminētas, bet šajā ziņā hronikas autoram neko nevar pārņemt, jo reta viduslaiku hronika aprakstīja „vienkāršos cilvēkus”. Rakstā tiks apskatīts, kā Dusburgas Pētera darbā „Prūšu zemes hronika” attēlots prūšu sabiedrības augstākais slānis, respektīvi, elite, kā arī salīdzinātas hronikas liecības ar citiem Prūsijas teritorijā 13. un 14. gs. sastādītajiem vēstures avotiem – Kristburgas miera līgumu, Pamedes tiesībām un Elbingas vārdnīcu.

Tā kā par prūšu un Prūsijas vēsturi latviešu valodā ir izdots visai maz pētījumu, tad, pirms pievērsties raksta galvenajam jautājumam par sabiedrības elites un tās lomas attēlojumu „Prūšu zemes hronikā”, raksta sākumā īsumā tiks apskatīti tajā izmantotie vēstures avoti, kā arī aplūkota Prūsas zemes iespējamā administratīvi teritoriālā struktūra 13. gs., lai tādējādi labāk varētu izprast prūšu sabiedrības elites pilnvaras, tiesības un ietekmi prūšu sabiedrībā. Tomēr, ņemot vērā raksta ierobežoto apjomu, autors neapskatīs „Prūšu zemes hronikas” saturu un Prūsijas krusta kara vēsturi, kas būtībā ir atsevišķi pētījumi un nav šī raksta mērķis. Tāpat, lai nebūtu katru reizi tekstā jālieto pilnais Svētās Marijas Jeruzalemes Vācu Nama ordeņa (*Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum*, *Orden der Brüder vom Deutschen Haus St. Mariens in Jerusalem*) nosaukums, autors savā rakstā to apzīmēs par Vācu ordeni (vai vienkārši ordeni), ar to saprotot šī bruņinieku ordeņa atzaru Prūsas zemē.

Nozīmīgākie rakstītie vēstures avoti par Prūsas zemi

Dusburgas Pētera (*Petrus de Dusburg*) darbs *Chronicon terrae Prussiae* jeb „Prūšu zemes hronika” ir sarakstīta prozā viduslaiku latīņu valodā līdz 1326. gadam. Hronika ir sastādīta 14. gs. sākumā, kad pēc prūšu zemju iekarošanas pabeigšanas un Vācu ordeņa nostiprināšanās sākās ordeņa kari ar Lietuvu. Tā apraksta notikumus Prūsas zemē un tās pierobežā no 1190. līdz 1330. gadam un tiek uzskatīta par pirmo un nozīmīgāko šī laika posma notikumu atspoguļotāju Prūsas zemē.

Pirmo reizi oriģinālvalodā hronika tika iespiesta Leipcigā 1679. gadā Kristofa Hartknoha (*Christoph Hartknoch*) vadībā. 19. gs., kad Vācijā aktīvi tika apzināti senie raksti un izdotas senās hronikas, tika sākti darbi arī pie Prūsas zemju vēstures avotu apzināšanas un pētniecības. 1861. gadā Maksa Tepena (*Max Töppen*) vadībā iznāca *Scriptores rerum Prussicarum* pirmais sējums, kas ietvēra senākos vēstures avotus par Prūsas zemi, ieskaitot *Chronicon terrae Prussiae*. 1861. gadā izdotās hronikas izdevums vēsturnieku aprindās tiek uzskatīts par pirmavotu, kas parasti tiek citēts zinātniskajos darbos un ir ticis tulkots vācu (Peter von Dusburg 1984), lietuviešu (Petras Dusburgietis 1985), krievu (Петр из Дусбурга 1997) un poļu (Piotr z Dusburga 2004) valodā. Atsevišķi hronikas fragmenti ir tulkoti arī latviešu

valodā – Aleksandrs Grīns publicēja hronikas III grāmatas 84. nodaļas tulkojumu no latīņu valodas (Grīns 1935, 57–58), savukārt Latvijas prūšu vēstures draugu kopas izdotajā ziņu lapā *Prūsas waistis* publicēti hronikas fragmenti, kas tulkoti no hronikas lietuviešu un krievu tulkojumiem.¹ Rakstā izmantotos hronikas citātus raksta autors tulkojis no hronikas 1861. gada izdevuma (Petri de Dusburg 1861; turpmāk tekstā – Dusburgs²).

Tomēr par „Prūšu zemes hronikas” nosacīti pirmo tulkojumu var uzskatīt 14. gs. Jerošinas Nikolaja sarakstīto *Di Kronike von Pruzinlant* (Nicolaus von Jeroschin 1861; turpmāk tekstā – NJ), kas būtībā ir Dusburgas Pētera hronikas pārcēlums dzejas formā viduslaiku vācu valodā. Līdzīgi kā jebkurš tulkojums, arī Jerošinas Nikolaja *Di Kronike von Pruzinlant* ir tās autora (tulkotāja) interpretācija par oriģinālo darbu, ko no vēsturiskās pētniecības viedokļa vērtīgu padara tas, ka Jerošinas Nikolajs bija Dusburgas Pētera laikabiedrs, kurš dzīvoja un strādāja tajā pašā laikā un vidē. Tādēļ var pieņemt, ka Jerošinas Nikolajs pazina „Prūšu zemes hronikā” aprakstīto vidi un apstākļus un savā tulkojumā ir centies saglabāt hronikas oriģinālvalodā doto terminu jēgu un to nozīmi. Tomēr jāreķinās, ka Jerošinas Nikolajs varētu pieļaut parasto tulkotāju kļūdu un mehāniski tulkot oriģinālo tekstu, īpaši neiedziļinoties tekstā, tādējādi pārnesot oriģināla kļūdas savā tulkojumā.

Starp citiem 13. un 14. gs. sastādītajiem vēstures avotiem, kas aplūko prūšu sabiedrību, vispirms jāmin Kristburgas miera līgums (Christburg 1882; turpmāk tekstā – KML), kurš noslēgts 1249. gada 7. februārī un kurā cita starpā detalizēti ir aprakstītas prūšu tiesības, brīvības un pienākumi. Tāpat miera līgumā ir attēlotas darbības, kas miera līguma izpratnē ir raksturotas kā nevēlamas, respektīvi, kas ir bijušas aktuālas prūšu sabiedrībā līdz kristietības pieņemšanai, bet atmetamas, prūšiem pieņemot kristietību un pieslejšoties Vācu ordenim, piemēram, mirušo apbedīšana pēc pagāniskajiem rītiem.

Tāpat no šī laika vēstures avotiem jāpiemin „Pamedes tiesības” (Текст Помезанской правды 1956; turpmāk tekstā – PT) jeb *Jura Prutenorum*, kas visai plaši apraksta dažādas tiesiskās normas prūšu Pamedes zemes sabiedrībā. „Pamedes tiesības” apskata galvenokārt dažādus civiltiesiskus jautājumus, taču atsevišķas tiesību normas, kā arī netieša informācija citās tiesību normās dod ieskatu prūšu sabiedrības pārvaldes niansēs, piemēram, kādā līmenī un kādā veidā ir tikuši izskatīti dažādi tiesību jautājumi.

¹ Liela daļa no latviski tulkotajiem hronikas fragmentiem ir pārpublicēti Latvijas Prūšu biedrības mājaslapā – *Petri de Dusburg. Chronica terrae Prussiae* otrā daļa „Par Vācu ordeņa brāļu ierašanos Prūsijas zemē”. Pieejams: www.rikoyota.oh.lv/?ct=petr (sk. 23.04.2009.).

² Atsaucēs uz *Chronicon Terrae Prussiae* dots attiecīgās hronikas vietas apzīmējums, ar romiešu cipariem (I, II, III, IV) apzīmējot attiecīgo hronikas daļu, bet ar arābu cipariem – attiecīgo hronikas nodaļu numurus. Zinātniskajā literatūrā bieži izmanto atsauces uz M. Tepena sagatavotā *Scriptores rerum Prussicarum* lappušu numuriem, tomēr, pēc autora domām, būtu nepieciešams paplašināt izmantojamo atsauču shēmu, lai pētnieciskajā darbā varētu lietot arī šīs hronikas krievu, vācu, poļu vai lietuviešu tulkojumus, kas visi ir saglabājuši šajā izdevumā publicētās hronikas iedalījumu daļās un nodaļās.

Atsevišķs vēstures avots ir līdz mūsdienām saglabājies 14. gs. sākuma prūšu valodas piemineklis, kas valodnieku aprindās tiek apzīmēta kā Elbingas vārdnīca. Elbingas³ vārdnīca ir sastādīta 13./14. gs. mijā, un tajā ir ietverti tās autora izpratnē svarīgākie prūšu valodas vārdi (Elbingas vārdnīca, 3). Atšķirībā no mūsdienu divvalodu vārdnīcām šī vārdnīca satur 802 lietvārdus, kurus vārdnīcas sastādītājs ir sagrupējis pēc to nozīmes noteiktā hierarhiskā secībā. Šo vārdnīcu līdz šim pārsvarā ir analizējuši valodnieki, taču kā vēstures avots tā diemžēl ir maz pētīta.

Noslēdzot šo īso rakstīto vēstures avotu apskatu, jāatzīmē, ka plašāki prūšu sabiedrības apraksti tika sastādīti 15.–16. gs., kad savus darbus saraksta Enea Silva Pikolamīni, Erasms Stella un Simons Grūnavs, taču šie avoti „Prūšu zemes hronikā” sniegto ziņu analizē ir jāizmanto visai piesardzīgi, jo tos šķir ne tikai laika barjera, bet arī to ticamība ir visai diskutabla. Minēto iemeslu dēļ raksta autors savā darbā ir izmantojis tikai 13.–14. gs. avotus.

Prūsas zemes politiskais iedalījums

Lai labāk varētu izprast senprūšu sabiedrības un sabiedrības elites atainojumu Dusburgas Pētera darbā „Prūšu zemes hronika”, nepieciešams vispirms dot nelielu ieskatu Prūsas zemes politiskajā iedalījumā jeb telpiskajā struktūrā, cik to var spriest pēc hronikas liecībām.

Sākot rakstīt par Prūsas zemes iekarošanu, Dusburgas Pēteris iepazīstina lasītājus ar šīs zemes politiski teritoriālo iedalījumu un tās iedzīvotājiem: „Prūsas zeme ir sadalīta 11 daļās. Pirmā ir Kulma un Lubava, kas pirms Vācu nama brāļu atnākšanas bija gandrīz pamestas. Otrā – Pamede,⁴ kur [dzīvo] pamedieši. Trešā – Pagude,⁵ kur [dzīvo] pagudieši. Ceturtā – Vārme,⁶ kur [dzīvo] vārmieši. Piektā – Nātanga, kur [dzīvo] nātangi. Sestā – Semba⁷, kur [dzīvo] sembi. Septītā – Nadrava, kur [dzīvo] nadravieši. Astotā – Skalva, kur [dzīvo] skalvj. Devītā – Sudāva, kur [dzīvo] sudāvieši. Desmitā – Galinda, kur [dzīvo] galindi. Vienpadsmitā – Bārta un Tukšā Bārta,⁸ kas tagad tiek sauktas par Lielo un Mazo Bārtu, kur dzīvo bārti jeb bārti ..” (Dusburgs III, 3) Tradicionālajā baltu aizvēstures historiogrāfijā parasti runā par 12 prūšu zemēm, kā divpadsmito prūšu zemi minot Sasnu (vācu *Sassen*) (Sedovs 1992, 141; Hermanowski 2001, 243), tomēr Sasnas zeme „Prūšu zemes hronikā” nav minēta ne reizi.

Šīs Prūsas zemes daļas turpmākā hronikas tekstā tiek apzīmētas kā zemes, *terra*, tomēr hronikas autors tā arī nedod skaidrojumu, ko 13. gs. prūšu sabiedrība sapratusi ar *terra*, tādēļ šodienas lasītājs var tikai mēģināt saprast *terra* nozīmi un būtību pēc hronikas konteksta. Pirmā norāde par *terra* skaidrojumu varētu būt tā, ka, aprakstot militāri politiskos notikumus, hronikas autors visai skaidri norāda, ka

³ Elbinga, Elblonga (vācu *Elbing*, poļu *Elbląg*).

⁴ *Pomesania*, NJ *Pomezēnen*, prūšu *Pameddi*.

⁵ *Pogesania*, NJ *Pogezēnen*, prūšu *Paguddi*.

⁶ *Warmia*, NJ *Ermin*, vācu *Ermland*, prūšu *Wārmī*.

⁷ *Sambia*, NJ *Samīn*, vācu *Samland*, prūšu *Semba*.

⁸ *Plicka Bartha*, NJ *Plicke Bartin*, prūšu *plik* – maza, niecīgs, tukšs.

darbība notikusi kādā konkrētā zemē (*terra*), kur dzīvo noteikta prūšu tautas daļa, kā to rāda, piemēram, hronikas nodaļu nosaukumi *De [...] subjugacione Pomesanorum*, *De bello Pogesanorum [...]*, *De bello fratrum contra Warmienses*, *Barthos et Nattangos [...]* u. tml., tāpat arī hronikā tiek minēti pamedieši, pagudieši, bārti u. tml. Vienlaikus trūkst jebkādu ziņu, ka šīm zemēm, ja tās būtu valstiskas struktūras, būtu kāds administratīvs centrs un/vai centralizēta vadība.

Ja pieņem, ka *terra* ir tikai ģeogrāfiska kategorija kā, piemēram, hronikā minētā Kurzeme (*terra Curonie*), tad Dusburgas Pēteris, aprakstot Lielās Prūšu sacelšanās (1260–1283) sākumu, netieši norāda, ka šo zemju iedzīvotāji tomēr kaut kādā veidā identificē sevi kā noteiktas teritorijas iedzīvotājus: „[...] sembi izvēlēja kādu [vīru] sauktu par Glandi, nātangi – Erku Mantu,⁹ vārmieši – Glappi, pagudieši – Autumi, bet bārti – Dīvanu par savu karaspēku vadoņiem un barvežiem.” (Dusburgs III, 89) Līdzīgi rīkojās arī skalvi: „[...] un sapulcējusies tautas vecāko sapulce kopīgi nolēma, kādā veidā viņi varētu atriebties. Un viņi vienprātīgi izvēlēja 400 atlasītus karavīrus [...]” (Dusburgs III, 184) Minēto karaspēka vadoņu izvēlēšanu autors apskatījis citā šī raksta nodaļā, tomēr jānorāda, ka 1) prūšu zemēs tiek veidoti atsevišķi karaspēki un ka gadījumi, kad vairāku prūšu zemju karaspēku vada viens karavadonis, ir izņēmums,¹⁰ 2) karaspēka vadonis vai izlases karaspēka vienības var tikt izvēlētas *terra* līmenī. Taču hronikā ir minētas arī atsevišķas zemāka līmeņa teritoriālās un/vai dzimtu karadraudzes. Protams, šādu atsevišķu karaspēku veidošana norāda uz prūšu sabiedrības politisko sadrumstalotību, tomēr šajā gadījumā var runāt arī par zināmu varas centralizāciju *terra* līmenī. Kas ir bijušas šīs zemju vecāko padomes – rīkojoti, vāiti vai kāda cita veida koleģiālas pārvaldes institūcijas, par to hronikā nav dotas nekādas citas ziņas kā vien minētā liecība par skalvu vecāko sapulci (par vecāko padomēm plašāk sk. turpmāk).

Zemes (*terra*) sīkāk iedalās pagastos jeb novados, *territorium* (NJ *gebüt*, *gegenôt*). Novads kā administratīvi politiska vai teritoriāla pārvaldes vienība hronikā nav atsevišķi apskatīts, tādēļ, līdzīgi kā gadījumā ar *terra*, to būtību ir jācenšas saprast pēc hronikas konteksta. Iepriekš citētās nodaļas par prūšu zemes iedalījumu 11 daļās turpinājumā ir teikts, ka „katrai no šīm tautām (*gencium*) bija daudzas stipras pils, par kurām katru atsevišķi būtu apnicīgi stāstīt” (Dusburgs III, 3). Hronikā tiek minēti gan prūšu ciemi, gan pils, gan novadi, tomēr šie jēdzieni hronikas kontekstā nav sinonīmi un nevar teikt, ka novads nozīmē kāda valdnieka pārvaldītu teritoriju, kuras pārvaldes centrs ir šī valdnieka pils. Pirmkārt, novadā var būt vairākas apdzīvotas un nocietinātas vietas, tomēr katrā novadā ir viena galvenā nocietinātā apmetne vai pils – to rāda gan hronikas liecības, gan fakts, ka visu senprūšu novadu nosaukumi ir atvasināti no novada galvenās nocietinātās apmetnes/pils nosaukuma, piemēram, hronikā minētā Girmava (Dusburgs III, 68 – *territorium Girmow* un *villa Girmow*, vācu *Germau*, tagad – *Русское*) vai hronikā minētie novadi Valdava, Kvedenava un Vargīna (Dusburgs III, 71) un mūsdienu apdzīvotās vietas Valdava (*Waldau*, *Низовье*), Kvedenava (*Quednau*) un Vargena (*Wargen*, *Котельниково*), kas izveidojušās seno

⁹ Latīniskā versijā – *Henricum Monte*.

¹⁰ Dusburgas Pēteris min gadījumu, kad Lielās Prūšu sacelšanās laikā kāds Pabravs sapulcēja un vadīja vārmiešu un nātangu karaspēku (Dusburgs III, 139).

apmetņu vietā. Otrkārt, hronikā ir atrodamas arī norādes, ka novadi ir veidojušies un pastāvējuši ne tikai kā ģeogrāfiski teritoriāla vienība, bet tiem ir bijušas arī savas karadraudzes – Dusburgas Pēteris raksta, ka Lielās Prūšu sacelšanās laikā Rīnavas (*Rinow*) novada ļaudis uzbruka Fišhauzenas Sembas bīskapa pilij vai ka citā Sembas novadā, Bētenā (*Bethen*), dzīvojuši tik kareivīgi un stipri vīri, ka viens ciemats vien varējis kaujā sūtīt 500 vīrus (Dusburgs III, 110; Dusburgs III, 108).

Prūšu zemju teritoriālā iedalījuma trešais līmenis ir pils, *castrum*, un ciems, *villa*. Hronikā robeža starp *castrum* un *territorium* ne vienmēr ir skaidri izteikta, un nereti šie jēdzieni pārklājas, ar *castrum* saprotot ne tikai konkrētas pils/apmetnes iedzīvotājus, bet arī pilij/apmetnei piegulošās teritorijas, būtībā – novadu. Tāpat arī hronikā nav noteikta robeža starp *castrum* kā prūšu dižciltīgā mītni un kā kopienas apmetni, jo *castrum* hronikā var būt gan vieta, kur dzīvo dižciltīgais ar savu saimi, gan vienkārši apmetne. Ir arī trešais skaidrojums – *castrum* ietver gan pašu pili (respektīvi, pilskalnu), kur atradās nocietināta apmetne, gan nenocietinātu apmetni līdzās pilskalnam, priekšpili, *suburbium* (Dusburgs III, 179).

Par nenocietinātajiem ciemiem, *villa* (NJ *dorf*), „Prūšu zemes hronikā” nav sniegta īpaši plaša informācija, tādēļ ir grūti pateikt, kāda loma prūšu zemju pārvaldes struktūrā bija ciemiem, ja pieņem, ka zemākais pārvaldes līmenis ir *castrum*. Vladimirs Pašuto izvirzījis hipotēzi, ka ciems ir bijis zemākā prūšu zemju administratīvi politiskā vienība un ciemus pārvaldījuši stārsti, kas nav piederējuši pie sabiedrības elites (saskaņā ar „Pamedes tiesībām” stārstis ir jātiesā tāpat kā „... jebkurš cits prūsis” (PT 124)), bet viņi nāca no brīvo prūšu kārtas. Ciems ir brīvu prūšu kopiena, ko apliecina minēto tiesību punkts par sūdzību pret kopienu, kas nosaka, ka atbildētāji šādos gadījumos ir visi kopienas saimnieki (*wirte*) vienādi (PT 122).

Šādu prūšu zemju trīs līmeņu: *terra–territorium–castrum/villa* administratīvi teritoriālo iedalījumu savos pētījumos apliecina arī vēsturnieki V. Pašuto un Vladimirs Kulakovs. V. Pašuto savus pētījumus veicis, rekonstruējot „Pamedes tiesībās” iekļautās tiesību normas, kas skar dažāda līmeņa prūšu amatpersonu tiesības un pienākumus, tādējādi viņš prūšu sabiedrību attēlo, izmantojot trīspakāpju shēmu: kungs (zemes pārvaldnieks) – kāmerers (novada pārvaldnieks) – stārstis (ciema pārvaldnieks) (Пашыто 1956, 73–80). Savukārt V. Kulakovs savus pētījumus balsta gan uz V. Pašuto pētījumiem, gan uz vēstures avotu liecībām un arheoloģiskajos izrakumos atrastajām liecībām. Analizējot Sembas zemes pilskalnu izvietojumu, V. Kulakovs norāda: pilskalnu (*castrum*) koncentrācija noteiktos rajonos liecina, ka šie pilskalni bijuši savstarpēji politiski saistīti un veidojuši novadu, kura centrā atradusies novada pārvaldnieka pils un nocietināta apmetne, kur pulcēties parastai tautai (Кулаков 1984, 99–100). Tomēr ne V. Pašuto, ne V. Kulakovs nedod skaidru atbildi, kādā veidā īstenota *terra* līmeņa pārvalde, kuru saskaņā ar minēto shēmu vajadzētu veikt kungiem un kuru tiesības un pienākumus plaši apraksta „Pamedes tiesības”, bet par kuru esamību savukārt „Prūšu zemes hronika” vai citi 13.–14. gs. dokumenti nesniedz skaidras liecības.

Šāds trīspakāpju zemes pārvaldes modelis *terra–territorium–castrum/villa* ir iespējams tad, ja ir attiecīga trīs pakāpju sabiedrības pārvaldes sistēma vai arī pašā sabiedrībā pastāv noteiktas institūcijas un tiesību vai paražu normas, kas nosaka un

uztur šādu trīspakāpju telpisko pārvaldes modeli. Tādēļ, aplūkojot prūšu sabiedrības augstāko slāni jeb eliti, nepieciešams apskatīt arī šīs elites pārstāvju tiesības un pilnvaras zemes pārvaldē, lai varētu saprast iespējamo varas sadali prūšu sabiedrībā.

Dusburgas Pētera sniegtās liecības par prūšu sabiedrību

Pirms aplūkot Dusburgas Pētera darba „Prūšu zemes hronika” sniegtās liecības par prūšiem un viņu sabiedriski politisko iekārtu, nepieciešams atbildēt uz jautājumu, vai hronikas autora nolūks ir bijis aprakstīt senos prūšus. Uz šo jautājumu diemžēl jāatbild noliedzoši, jo hronikas rakstīšanas mērķis nav bijis aprakstīt Prūsas zemi un/vai tās iedzīvotājus un arī ne tās iekarošanas vēsturi, bet gan parādīt hronikas lasītājiem Vācu ordeņa labos darbus. Raksta autors šai rakstā neiedziļināsies jautājumā par hronikas uzrakstīšanas mērķiem, tomēr tieši vēlme parādīt Vācu ordeņa brāļiem viņu ordeņa dižo vēsturi ir galvenā hronikas vadlīnija, kam ir pakārtots viss hronikas saturs.

Ordeņa kā galvenā hronikas tēla loma ir jāņem vērā, aplūkojot hronikas liecības par senajiem prūšiem, jo viņiem šajā darbā ir atvēlēta tikai otrā plāna loma, un līdz ar to liecības par prūšiem ir skopas un fragmentāras. Atsevišķas hronikas nodaļas ir velītas prūšu zemes un sabiedrības aprakstam, tomēr to varētu izskaidrot ar tālaika hroniku rakstīšanas praksi, kas paredz pāris nodaļas aprakstīt hronikā atainoto notikumu vietu un apstākļus, pirms vēstīt par pašiem notikumiem. Šajā ziņā var vilkt paralēles ar dažām citām hronikām, kas velītas krusta kariem, piemēram, Helmolda darba „Slāvu hronika” pirmās grāmatas pirmās divas nodaļas *De distinctione Slavorum* un *De civitate Vinneta* velītas slāvu tautu un zemju aprakstam (Helmolds I, 1–2), savukārt Pētera no Vō-de-Sernē hronikas „Albiģiešu vēsture” pirmā nodaļa velīta albiģiešu un valdensiešu aprakstam (Peter of les Vaux-de-Cernay 2002, 7–15). Līdzīgi arī Dusburgas Pēteris savas hronikas trešās daļas „Par Vācu Nama brāļu cīņām ar prūšiem” pirmās nodaļas – „Prūsas zemes apraksts”, „Par prūšu dažādību un spēku”, „Par Galindas zemes pamešanu” un „Par prūšu elkdievību, paražām un tikumiem” – velta prūšu sabiedrības aprakstam.

Minētās četras nodaļas, kurās ir aprakstīti senie prūši, tomēr nav uzskatāmas par uzticamāko liecību par senprūšu sabiedrību, jo arī te prūšu aprakstam bija jākalpo hronikas rakstīšanas pamatmērķim – jāmudina ordeņa brāļi uz krietniem darbiem jeb, kā raksta vēsturnieks Stīvens Rouels, prūšu apraksts tika izmantots kā morāls paraugs (Rowell 2004, 38). Prūši tiek aprakstīti kā krietni pagāni, kam ar savu labo piemēru ir jārāda paraugs, kādiem jābūt ordeņa brāļiem – pieticīgiem, viesmīlīgiem, dāsniem pret nabagiem un paklausīgiem saviem priesteriem un dieviem (Dusburgs III, 5). Dusburgas Pēteris šajā gadījumā izmanto to pašu literāro paņēmieni, ko lietoja jau antīkie autori Hērodots un Tacits, aprakstot barbaru tautas (Rowell 2004, 38).

Lai gan Dusburgas Pēterim hronikas rakstīšanas laikā 14. gs. sākumā ir bijuši pieejami daudzi ordeņa dokumenti par notikumiem iepriekšējā gadsimtā un hronikas rakstīšanas brīdī, hronikas autors no visiem šiem avotiem ir paņēmis to, kas bijis vajadzīgs, lai parādītu Vācu ordeni vislabākajā gaismā. Tādēļ pārsteidzoša liekas 1249. gada 7. februārī noslēgtā Kristburgas miera līguma nepieminēšana hronikā, jo saskaņā ar „Prūšu zemes hroniku” miers Prūsas zemē iestājies tikai 1252. gadā – pēc tam, kad 1249. gada 30. novembrī ordenis Nātangas zemē bija piedzīvojis

smagu sakāvi un 1251.–1252. gadā, sapulcinājis jaunu krustnešu armiju, veicis soda ekspedīciju pa dumpīgo prūšu apvidiem (Dusburgs III, 67). Tomēr hronikas teksta analīze ļauj domāt, ka Dusburgas Pēterim ir bijušas labi zināmas Kristburgas miera līgumā iekļautās tiesiskās normas, ja vien hronikā atrodamās paralēles ar Kristburgas miera līgumu patiesībā nav atsaucies uz kādu trešo dokumentu vai laikabiedru liecībām, jo gan prūšu tikumu un paražu, gan arī prūšu sabiedrības aprakstos var redzēt atbilstības starp hronikā minētajām un Kristburgas miera līgumā rakstītajām liecībām.

Nav noliedzams, ka „Prūšu zemes hronika” parāda tās autora izpratni par vēstures notikumiem un šajos notikumos iesaistītajām personām. Kaut arī hronika nav veltīta prūšu sabiedrības aprakstam, taču hronikas ziņas ir pietiekamas, lai varētu gūt ieskatu prūšu sabiedrības dzīvē un spriest par sociālajām attiecībām prūšu sabiedrībā.

***Nobiles un castellani* Dusburgas Pētera darbā „Prūšu zemes hronika”**

Runājot par prūšiem un prūšu sabiedrību, visbiežāk „Prūšu zemes hronikā” tiek minēti *nobiles* (NJ *edil*), ko latviski varētu tulkot kā labiešus. Nav vienprātīgas atbildes, kāds bijis un vai vispār bijis attiecīgs termins prūšu valodā. Diemžēl te jānorāda arī uz specifisko medievistisko terminu trūkumu latviešu valodā un visai vājo senprūšu vēstures pētniecību Latvijā, tādēļ Latvijas historiogrāfijā nav izstrādāta noteikta sistēma, kā latviski varētu tulkot viduslaiku latīņu terminu *nobiles*, jo īpaši runājot par prūšiem. Viens no kvalitatīvākiem prūšu vēstures atainojumiem Latvijas historiogrāfijā ir senprūšiem veltītie šķirkļi Latviešu konversācijas vārdnīcā. Šo šķirkļu sagatavošanai (savā būtībā tie ir atsevišķas zinātniskas publikācijas) ir izmantots plašs literatūras klāsts (literatūras saraksts norādīts šķirkļu noslēgumā), ietverot arī sava laika (20. gs. 20.–30. gadu) jaunākās publikācijas. Šo šķirkļu autors, runājot par prūšu dižciltīgajiem, visai konsekventi lieto apzīmējumu „labieši” (Senprūšu kultūra 1939, 38184). Citi varianti, kas saistīti ar latīņu *nobiles* vai viduslaiku vācu *edil* atveidojumu latviešu valodā, būtu „augstmanis” vai „dižciltis”, taču raksta autors neredz nepieciešamību ieviest jaunu terminu (piemēram, Vera Matuzova „Prūšu zemes hronikas” krievu tulkojumā lieto terminu *нобилы*), bet uzskata, ka var izmantot jau esošu un savulaik jau izmantotu terminu „labietis”, kas visai labi ataino šī termina saturu – persona, kas ir „labāka”, respektīvi, sociāli dižāka nekā pārējie.

Jau tika minēts par hronikā sastopamo sava veida selektīvismu, kad pieminēti tiek tikai sabiedrības elites pārstāvji, taču tam ir pavisam racionāls skaidrojums – hronikā ir tikai svarīgākie vēstures notikumi un svarīgākās šajos notikumos iesaistītās personas, kas ar savu darbību spējušas ietekmēt šos notikumus. Labiešu vara, tiesības un pienākumi hronikā nav sīkāk aprakstīti, tādēļ nav ziņu, kādām kvalitatīvām īpašībām bija jāpiemīt labietim un kādas bija viņa funkcijas prūšu sabiedrībā. Tomēr šo ziņu trūkums var nozīmēt arī to, ka hronikas autoram prūšu *nobiles* esamība un būtība ir bijusi tik pašsaprotama, ka hronikas lasītājiem nekādu papildu informāciju nav nepieciešams sniegt, jo viņi tāpat sapratīs, kas un kādi ir *nobiles*, pat ja šie *nobiles* ir piederīgi citai tautai un kultūrai. No šī viedokļa

patiešām mēs hronikā attiecībā uz *nobiles* neredzam neko jaunu, kas būtu atšķirīgs no vadoņiem vai augstdzimušajiem agrajos viduslaikos, jo senprūšu *nobiles* piemīt „standarta” vadoņa atribūtu komplekts – politiskā, ekonomiskā un militārā vara, lai gan neskaidrs ir jautājums par viņu ideoloģisko varu.

Šī pašsaprotamība par *nobiles* statusu parādās Kristburgas miera līgumā, kurš noslēgts jau 1249. gadā un kurā ordenis piekrīt, ka kristītie prūši „... kuri ir vai būs cēlušies no augstas dzimtas (*ex nobili*), var apjozt karavīra jostu”, t. i., prūšu labieši jeb *nobiles* ranga ziņā ir pielīdzināti bruņiniekiem un var nēsāt zobenu (Tonopob 1984, 281).

Runājot par labieša politisko lomu sabiedrībā, hronika vairākkārt norāda, ka labieši ar savu rīcību vai lēmumu ietekmēja ne tikai savas dzimtas un saimes ļaužu rīcību (kā tas būtu patriarhālās dzimtās), bet arī viņiem pietuvināto un/vai atkarīgo ļaužu rīcību vai lēmumu. Īpaši tas redzams epizodēs, kad labieši padodas ordenim: „Tā pēc tam, kad Tīrskā, Māudeļa tēvs, Vilavas vietvaldis (*castellanus*) [...] kopā ar visiem, kas viņam bija pieslēkušies, pakļāvās ticībai un brāļiem, ar laiku daudzi varenī un dižciltīgi Nadravas vīri ar savām saimēm atnāca pie brāļiem.” (Dusburgs III, 175) Vai arī: „Tā pēc tam, kad šīs zemes [Skalvas] labākie [vīri], proti, kungi (*domini*) Sūrbans, Svīsdeta un Surdeta, redzēja, ka Dievs uz viņiem ir ļoti dusmīgs, bet pret brāļiem neparasti labvēlīgs, [...] pametot senču mantojumu, pamazām ar visu savu namu un saimēm aizgāja pie kristiešiem. Parastā tauta, padzirdējusi, ka viņu karaspēka vadoņi, kas veda karus, ir padevušies, arī pakļāvās kristīgajai ticībai.” (Dusburgs III, 188) Līdzīga liecība ir atrodamā arī par sudāvu labieti un karavadoni Jedetu, kurš padevās ordenim ar visu savu saimi un 1500 citiem cilvēkiem. Turpat hronikas autors min vēl vienu liecību par pretēja rakstura, bet līdzīgas būtības notikumu – cits sudāvu labietis nav vēlējies padoties ordenim un ar visu savu saimi devies uz Lietuvu (Dusburgs III, 219).

Liela nozīme prūšu sabiedrībā ir bijusi arī dzimtas saitēm, jo labietis un viņa dzimta/saime parasti tiek uzlūkoti kā viena vienība – jau tika minēts, ka ordenim parasti pakļaujas labietis ar visu savu saimi. Kopā labieša saime dodas arī karā (Dusburgas Pēteris min, ka kopā ar Glapi viņa karaspēkā bijis arī viņa radnieks Dabors vai ka Besleidas pili aizstāvēja Pasdrauputa mātes Namedas dēli un citi pils iemītnieki (Dusburgs III, 144, 174)), un visi kopā tiek sodīti par labieša grēkiem, piemēram, stāstā par Nālubi, Sklāda dēlu, kurš dumpojās un pretēji savu radu ieteikumam atteicās pakļauties ordenim, pēdējā brīdī izbēga no ordeņa soda ekspedīcijas un „... vienīgais izglābās, bet visu viņa saimi un mantību iznīcināja brāļi” (Dusburgs III, 101).

Hronikas *nobiles* acīmredzot pārstāv turīgāko prūšu sabiedrības daļu, un to apliecina gan hronikas liecības par labiešiem piederošo mantu (piemēram, jau minētā hronikas rakstu vieta par Nālubi un viņa zaudēto mantu), gan labieša bērnu apraksts, kas dots hronikas nodaļā „Par prūšu elkdievību, paražām un tikumiem”. Hronikas autors raksta: „Prūši ticēja miesas augšāmcelšanai, tomēr ne tā, kā vajadzēja. Jo viņi ticēja, ka, ja kāds šajā dzīvē ir labietis vai zemas kārtas, bagāts vai nabags, varens vai beztiesīgs, tāds arī būs pēc augšāmcelšanās nākamajā dzīvē. Tādēļ tā arī notika, ka kopā ar mirušo labieti tika sadedzināti viņa ieroči, zirgi, kalpi un kalpones, drānas, medību suņi un putni un [viss] pārējais, kas saistīts ar karošanu. Kopā ar

zemas kārtas [ļaudīm] tika sadedzināts tas, kas attiecās uz viņu nodarbošanos. Viņi ticēja, ka sadedzinātās lietas atdzims kopā ar viņiem un kalpos tāpat kā pirms tam.” (Dusburgs III, 5) Minētais par labiešu apbedīšanu sakrīt ar Kristburgas miera līgumā teikto, ka prūši apņemas turpmāk „... mirušos vairs nesadedzināt vai neaprakt kopā ar zirgiem vai ļaudīm, ieročiem, drānām un citām vērtslietām” un neklausīties savos priesteros, kuri bērēs „... melīgi apgalvo, ka debesīs redzot priekšā guļošo mirušo lidojam zirgā, rotātu mirdzošiem ieročiem, nesot rokā vanagu un ar lielu svītu, kas dodas uz citu pasauli” (KML).

Labieša dzīvesvieta (*castrum*) parasti ir novada centrs un galvenā novada apmetne. Vulfstans jau 9. gadsimtā rakstīja, ka Prūsā (Vulfstana hronikā – *Eastland*) ir daudz pilsētu, kurās valda valdnieki: „... *and on aelcere byrig bið cyninge*.” (Wulfstan § 20) Labieši tajās dzīvoja kopā ar savām saimēm un ļaudīm kā, piemēram, Girdavs, kam „Bārtas zemē bija pils, nosaukta viņa vārdā par Gerdavu”¹¹ (Dusburgs III, 113). Ja *nobiles* hronikā tiek minēti kontekstā ar kādu ģeogrāfisku vietu, viņi parasti tiek saistīti ar *territorium* vai *castrum*, nevis ar lēmumu pieņemšanu *terra* līmenī. Kaut arī hronikā labieši ir minēti saistībā ar zemēm (piemēram, „daudzi vareni un dižciltīgi Nadravas vīri” vai „Skalvas labākie vīri”), taču visos šajos gadījumos *nobiles* darbojas individuāli un attiecīgās zemes nosaukums tiek izmantots, lai parādītu, no kādas zemes šie labieši ir nākuši, nevis to zemi, ko viņi pārstāv.

Runājot par labiešiem un *castrum*, hronikā tiek minēts vēl viens termins – kastelāni, *castellanus* (NJ *burcgrêve*), kas latviski tulkoti kā pils kungi (Senprūšu kultūra 1939, 38188). Nekādi skaidrojumi vai papildu informācija par to, ar ko un vai *castellanus* atšķiras no *nobiles*, tekstā nav dota. Iespējams, ka atšķirības nav nekādas un *nobiles* ir universāls apzīmējums cilvēkam, kuram pieder kaut kāda vara un kurš pārstāv sabiedrības eliti – tos, kas „Pamedes tiesībās” raksturoti kā „labi/krietni”, „godbijīgi”, „godīgi” ļaudis (Пашуто 1956, 75), savukārt *castellanus* ir apzīmējums noteiktam *nobiles* veidam vai sociālās hierarhijas pakāpienam, kas ir zemāks par novada, *territorium* pārvaldes līmeni un aptver pili un pilij pieguļošās teritorijas. Cits skaidrojums varētu būt dažādu avotu izmantošana „Prūšu zemes hronikas” sastādīšanā, un tādēļ *castellanus* būtu jāuzlūko nevis kā īpaša sociāla institūcija, bet gan kā kāda cita autora apzīmējums labiešiem – *nobiles*.

Ļoti strīdīgs ir jautājums par to, vai prūšu *nobiles* ir pārstāvējuši ideoloģisko varu un kādas ir bijušas viņu attiecības ar šīs varas institūcijām – priesteriem. Ja neskaita Dusburgas Pētera rakstīto par krīviem un Rāmavu, kas tiek pieminēti hronikas nodaļā „Par prūšu elkdievību, paražām un tikumiem”, tad citas informācijas par krīviem vai citiem priesteriem hronikā nav. Trūkst pat ziņu, ka ordeņa bruņiniekiem būtu izdevies izpostīt Rāmavu – atšķirībā, piemēram, no Helmolda, kurš darbā „Slāvu hronika” apraksta rujāniešu Sventovita svētnīcas izpostīšanu (Helmolds II, 108), vai no Livonijas Indriķa hronikas (IH 1993), kurā minēta svētnīcas nopostīšana Viru apkaimē (IH XXIV, 5). Šīs informācijas trūkums ir mudinājis izteikt dažādas hipotēzes par priesteru lomu prūšu sabiedrībā – no krīvu institūcijas noliegšanas (Rowell 2004, 126) līdz uzskatam par vadoņiem, kuri vienlaikus pildījuši arī priestera funkcijas (Марузова 1997, 276). V. Kulakovs, analizējot prūšu sabiedrību,

¹¹ Gerdauen, Железнодорожный.

piedāvā citu *nobiles* un priesteru attiecību modeli, uzskatot, ka 12.–13. gs. Prūsa bijusi teokrātiska priesteru pārvaldīta valsts, kas nav pieļāvusi *nobiles* iesaistīšanos konkurencē par varu (Кулаков 2003, 220).

Tāpat diskutējams ir jautājums par labieša militāro lomu. Labiešiem bija savas karadraudzes, ko veidoja viņa dzimtas un saimes vīrieši un kas reizēm darbojās jau kā patstāvīgs militārpolitiskais spēks – tā Dusburgas Pēteris apraksta Gabatina karadraudzi: „Vārmes zemē bija kādi īpaši vareni vīri, saukti par gabatīņiem (*dicti Gobotini*), ļoti naidīgi pret brāļiem”, kas sapulcēja karaspēku, uzcēla Partegālas cietoksni un regulāri vajāja ordeņa brāļus Balgas pils apkaimē (Dusburgs III, 23). Citā epizodē šis labieša un karadraudzes attiecības iegūst dramatisku raksturu – Sarīkas pils kastelāns (*castellanus*) Sarīks nevar sapulcināt karadraudzi, lai cīnītos pret ordeni atklātā kaujā, tādēļ viņš nolemj ar viltu atvilināt uz savu pili Mēmelburgas komturu, pretī solot kristīties kopā ar visu savu saimi un mājiniekiem. Iecerētais plāns izjūk, Sarīks tiek sagūstīts, bet viņš atbrīvojas no saitēm, cīņā nogalina vienu ordeņa brāli un trīs ieroču nesējus, vienu ieroču nesēju smagi ievaino, bet pats šajā cīņā tiek nogalināts (Dusburgs III, 186).

Jāsecina, ka labieši jeb *nobiles* „Prūšu zemes hronikā” ir uzlūkojami kā universāls apzīmējums cilvēkam, kuram pieder kaut kāda vara un kurš pieder pie sabiedrības elites, taču tas neapzīmē noteiktu funkciju vai tiesību kopumu. „Prūšu zemes hronikā” nav minētas situācijas, kas parādītu attiecības starp labiešiem un prūšiem, kas nav labieši un nav saistīti ar labieša dzimtu, tādēļ ir visai grūti spriest par labieša varas un ietekmes tālākām robežām, piemēram, par labiešu attiecībām ar brīvajiem zemniekiem. Tāpat jānorāda uz labieša ietekmes ierobežojumu novada un/vai pils līmenī, jo hronika nemin gadījumus, kad kāds *nobiles* būtu pieņēmis lēmumus zemes (*terra*) līmenī.

***Capitanus, camerario un seniorus* Dusburgas Pētera darbā „Prūšu zemes hronikā”**

Labieša loma savas personīgās karadraudzes vadīšanā nav apstrīdama, bet visai neskaidra ir labieša loma sava novada karadraudzes vadīšanā. Iepriekšējā nodaļā jau tika minēts, ka prūšu novadi varēja sapulcēt savus karaspēkus, kas tika izmantoti dažādiem militāriem mērķiem. Šādu karaspēku vadība nav detalizēti aprakstīta, taču Dusburgas Pēteris vairākkārt norāda, ka karaspēkus vadījuši karavadoņi jeb *capitanus* (NJ *houbtman*). Jau tika minēts, ka karavadoņi tika vēlēti tautas vai vecāko sapulcē. Iespējams, ka karavadoņu uzdevums bija vadīt kopienas vai brīvprātīgo karaspēku militārajās operācijās. Nav ziņu par karavadoņu sociālo statusu, tomēr var spriest, ka tika izvēlēti zināmi, t. i., ranga ziņā augstākie, sabiedrības locekļi. Piemēram, Erkus Mants bija savulaik kā ķīlnieks aizvests uz Magdeburgu, bet ķīlniekos parasti tika ņemti vietējo kopienu līderu bērni. Hronika min arī gadījumu, kad par karavadoni tiek izvēlēts cilvēks, kurš nepieder prūšu kopienai, proti, pirmās prūšu sacelšanās laikā 1242. gadā par prūšu karavadoni tika izvēlēts pomoriešu valdnieks Sventopolks II („Sapulcējās visi prūši kā viens, bet Sventopolks kļuva par viņu vadoni un karavadoni...” (Dusburgs III, 34)).

Karavadonis ne tikai vadīja karaspēku, bet tika uzlūkots arī kā persona, no kuras darbības ir atkarīgs viņa vadītā karaspēka turpmākais liktenis, tādēļ karavadoņa nāve nereti radīja paniku parējos karotājos: „... kāds prūsis Pjāpss, vārmiešu karavado- nis [...] kā karapulka vadonis vēlējās pirmais doties kaujā un, pienācis pie pils, kāda brāļa šķēpa ķerts, zemē nokritis, nobeidzās. Notikušā pārbiedēti, pārējie, neko ne- guvuši, atkāpās.” (Dusburgs III, 20)

Aprakstot trešo prūšu sacelšanos 1277. gadā, hronikā tiek jau pieminēta ordeņa laiku Prūsas zemes pārvaldes institūcija – kāmerers jeb *camerario* (NJ *kamerér*) („... kāds sembs, saukts Būnss, Pabētu novada kāmerers..”). Par kāmereriem hronikā nekas vairāk nav teikts, bet samērā plaši viņa funkcijas ir aprakstītas „Pamedes tiesības” – kāmerers ir novada pārvaldnieks, kam ir gan novada pārvaldes, gan soģa funkcijas (Matuzova 1997, 310).

Hronikā vairākkārt ir pieminēti arī vecākie jeb *seniorus* (NJ *eldstin*), kuriem ir bijusi svarīga nozīme prūšu sabiedrībā. Pirmkārt, viņi veikuši sava veida diplomātu funkcijas. Hronikas autors min divus šādus gadījumus, kad krustneši ir tikušies ar prūšu vecākajiem. Tā sembi vienreiz nosūtījuši vienu savu vecāko pie brāļiem uz Balgas pili, lai viņš tuvāk iepazītu svešzemniekus un viņu tikumus (Dusburgs III, 70). Citā gadījumā Čehijas karalis Otokārs II¹² savā karaģājienā uz Sembas zemi sastapis kādu „vecu vīru” Gedūni, kurš, izrādās, ir „... Medenavas Vissegāuda tēvs no tās dzimtas, kas saukti par Kandeimiem..” un kurš ļoti labi pārzina Sembas zemes militārpolitisko situāciju. Tomēr šī tikšanās nav bijusi nejauša, jo Otokārs Gedūni satiek Balgas pilī, kur šo tikšanos ir sarīkojuši ordeņa brāļi. Atlīdzībā par sniegto informāciju Čehijas valdnieks apsola neaiztikt Gedūni un viņa īpašumus, tomēr traģiskas nejaušības dēļ krustneši noposta Gedūna un viņa ļaužu mājas un nogalina gan viņa radus, gan saimi, gan ļaudis (Dusburgs III, 71). Epizode ar Gedūni parāda arī to, ka šis „vecais vīrs” ir baudījis tādu pašu statusu un ietekmi prūšu sabiedrībā kā *nobiles*.

Abi šie stāsti, iespējams, ir ņemti no viena avota, jo hronikā nav ziņu par vecāko vizītēm citās ordeņa pilīs, tomēr līdzīgas tikšanās, jādodomā, ir notikušas arī citur. Šie abi īsie stāsti gan nepaskaidro, ko šajās tikšanās reizēs bija pārstāvējuši vecākie – *terra*, kā varētu spriest pēc pirmā piemēra, *territorium* vai paši sevi, kā tas redzams otrajā gadījumā.

Par labu vecākajiem kā *terra* pārstāvjiem liecina gan Dusburgas Pēteris, gan „Pamedes tiesības”. Jau tika minēts, ka vecāko sapulces lēma par militārām aktivitātēm un karavadoņa izvēlēšanu. Pētnieki norāda uz līdzīgām vecāko sapulču funkcijām arī citās baltu tautās, kur vecāko sapulces lēmums par kopīgām militārām akcijām (Asaris 2008, 140; Apals 2001, 369). „Pamedes tiesības” sniedz plašāku informāciju par prūšu vecākajiem un vecāko padomi – vāitu:¹³ vāits nosaka un pieņem

¹² Čehijas valdnieks Otokārs II 1254. gadā devies krusta karā uz Sembas zemi Prūsijā. Pēc Sembas zemes pakļaušanas viņš licis tagadējās Kaļiņingradas (Kēnigsbergas) vietā uzcelt pili savu iekarojumu nostiprināšanai. 1255. g. pils tika uzcelta un saskaņā ar leģendu nosaukta par godu minētajam valdniekam par Karaļa pili (Königsburg), vēlāk tās nosaukums pārveidojies uz Königsberg.

¹³ *Wayden*, pr. *wāitin*; V. Pašuto to krievu valodā tulko kā „veči” (PT 115).

tiesību normas („*Diss sint rechte die in der Pomezenischen wayden getailet*”, „*Die Pomezen haben fundenn [..]*”) (PT 114, 138, 140), kā arī darbojas kā augstākā tiesu instance, piemēram, ja kāds neierodas uz tiesu („... *vor die Pomezen zu komen..*”) un nepaziņo tai savu attaisnojumu apsūdzībā, viņš zaudē lietu (PT 142).

V. Kulakovs min vēl vienu padomes nosaukumu – rīkojots, ar to apzīmējot varas institūciju, kas atrodas virs zemes, *terra* pārvaldes līmeņa (Кулаков 1984, 100). Šāda līmeņa padomes esamība ir visai diskutabla, ņemot vērā esošās avotu liecības. Pirmās liecības par rīkojotu (*Rickoyto*) parādās 16. gs. iznākušajā Simona Grūnava *Preussische Chronik*, kur ar šo vārdu ir apzīmēta augstākā priesteru padome, kas pārvalda prūšu zemes (Grunau 1875, 62). M. Perlbahs hronikas komentāros norāda, ka termins *Rickoyto* ir Simona Grūnava iztēles auglis un radies, atvasinot prūšu vārdu *rikīs*, kungs (turpat), taču tas neizslēdz iespēju, ka šāds termins ir pastāvējis S. Grūnava dzīves laikā, tikai ar to nav apzīmēta priesteru padome, bet kungu, *rikīs* padome.

Runājot par augstāko varas hierarhijas līmeni, kas atbilstu zemes, *terra*, vai visas prūšu tautas valdnieka vai karaļa rangam, jāsecina, ka hronikā netiek lietoti apzīmējumi *rex* vai *dux*, kā arī netiek minētas personas, kas atbilstu šim statusam. *Reges* ‘karaļi’ ir minēti tikai vienreiz prūšu paražu aprakstā – rakstot par krīva jeb galvenā priestera nozīmi prūšu sabiedrībā. Dusburgas Pēteris raksta: „Viņam bija tāda vara, ka ne tikai viņš pats vai kāds no viņa radniekiem, bet pat sūtnis ar viņa zizli¹⁴ vai kādu citu zīmi, iedams cauri minēto neticīgo zemēm, saņēma lielu godināšanu pie karaļiem, labiešiem un parastās tautas.” (Dusburgs III, 5) Tā kā nekur citur hronikā nav atrodamas nekādas liecības par karaļiem vai viņu varu, tad jāpieņem, ka 13. gs. prūšu sabiedrība nav pazinusi karaļa institūciju un atsauce uz *reges* minētajā hronikas vietā ir vairāk stilistiska nekā faktiska.

Iepriekšējā nodaļā jau tika aplūkotas hronikas ziņas par labiešiem jeb *nobiles*. Nozīmīga loma prūšu sabiedrībā ir bijusi arī vecākajiem (*seniores*) un karavadoņiem (*capitanus*). Pilnībā iespējams, ka *seniores* un *capitanus* nāk no labiešu vidus, taču atšķirībā no labiešiem viņu funkcijas un pilnvaras sniedzas jau pāri labieša pilij un/vai novadam, taču šīs pilnvaras nav universālas, bet aptver tikai noteiktas jomas – militāro jomu un augstāko lēmumu pieņemšanu. „Prūšu zemes hronika” liecina, ka karavadoņi ir tikuši ievēlēti, taču par vecākajiem hronikā nav ziņu, kā prūšu sabiedrībā ir veidojusies vecāko institūcija.

Prūšu sabiedrības elites atainojums citos 13.–14. gs. avotos

Netiešu ieskatu senprūšu sabiedrības sociālajā struktūrā dod vēl viens Dusburgas Pētera dzīves laikā sastādītais dokuments, ko prūšu valodas pētnieki sauc par Elbingas vārdnīcu – tā ir divvalodīga vācu-prūšu valodas vārdnīca, kur noteiktā

¹⁴ *Baculo* – atsevišķi pētnieki uzskata, ka ar to ir domāta krivule – īpaši ieliekta koka nūja, kas tikusi izmantota kā priesteru zizlis un atšķirības zīme (Maryzova 1997, 277; Топопов 1984, 202–203).

secībā ir fiksēti 802 prūšu termini, kas raksturo sadzīvi.¹⁵ Valoda ir viens no ikdienas notikumu lieciniekiem, jo valoda tiek izmantota, lai aprakstītu ikdienas dzīves reālijas, un noteiktu vārdu esamība vai neesamība ļauj saprast to vai citu lietu/ notikumu nozīmi sabiedrības dzīvē. Protams, jāņem vērā arī vārdnīcas sastādītājs, jo tieši no viņa ir atkarīgs, kādi vārdi iekļauti vārdnīcā.

Vārdnīcas struktūra un tajā iekļautie termini kā 13.–14. gs. prūšu sabiedrību raksturojošs fenomens ir atsevišķa pētījuma vērti. Raksta autors neiedziļināsies vārdnīcas sastādīšanas apstākļu un vārdnīcā iekļauto terminu analīzē, bet apskatīs tikai to vārdnīcas daļu, kurā iekļauti termini, kas apraksta senprūšu sabiedrību, iespējams, vārdnīcas sastādīšanas laikā. Elbingas vārdnīcā visi termini ir sakārtoti nosacītās grupās, kas savukārt sadalītas apakšgrupās, un attiecīgajai grupai piederīgie termini šai grupā savukārt ir sakārtoti hierarhiskā secībā – sākot ar augstāko un beidzot ar zemāko rangū. Nosacīto „varas” terminu grupu veido trīs terminu apakšgrupas: sabiedrības sociālo slāņu pārstāvju apzīmējumi, militārie termini un ieroču nosaukumi.

Senprūšu sabiedrību apraksta seši termini

Nr. p. k. vārdnīcā	Oriģinālais vācu termins	Oriģinālais prūšu termins	Rekonstruētais prūšu termins ¹⁶	Termins latviski
404	Herre	Rikis	Rikīs	Kungs
405	König	Konagis	Kunnegs	Valdnieks
406	Ritter	Waldwico	Wāldwika	Jātnieks, bruņinieks
407	Leman	Laukinikis	Laukinīks	Zemturis, leimanis
408	Vrier	Tallokinkis	Talkinīks	Brīvais zemnieks
409	Gebuer	Kumetis	Kummetis	Zemnieks

Sabiedrības eliti šajā vārdnīcā apzīmē četri šķirķļi – kungs, valdnieks, bruņinieks un leimanis, no kuriem kungs ir augstākais rangs, kam seko valdnieks, bruņinieks un leimanis. Ja pieņem, ka šie šķirķļi patiešām ir doti hierarhiskā secībā un tos savietojam ar prūšu zemju politiskās pārvaldes struktūru *terra–territorium–castrum*, tad kungs (*rikīs*) atbilstu augstākā līmeņa jeb zemes valdniekam, bet valdnieks (*kunnegs*) būtu vidējā līmeņa (*territorium*) pārvaldnieks (kas atbilstu Vulfstana rakstītajam, ka Prūšu zemes pilsētās valda valdnieki jeb *cyninge*). Bruņinieki un leimaņi tad aizpildītu varas telpu starp novada pārvaldi un brīvo prūšu kopienām jeb ciemiem, piemēram, pārvaldot atsevišķas pils (*castrum*). Līdzīgu sešu līmeņu varas vertikāli (valdnieks–vecākie–dižciltīgie–bagātie–brīvie zemnieki–nebrīvie ļaudis) vēsturnieki zīmē arī senajās kuršu zemēs (Asaris 2008, 139–141), tomēr daudz izplatītāks ir viedoklis

¹⁵ Elbingas vārdnīcas gadījumā var runāt par termiņiem, jo vārdnīcā ir iekļauti tikai lietvārdi, kas apraksta kādu noteiktu ikdienas dzīves aspektu.

¹⁶ Prūšu valodas vārdi un to latviskās formas ir ņemti no Miķeļa Kluša rekonstruētās prūšu (jaunprūšu) valodas.

par četriem varas līmeņiem: valdnieks, vecākais–karadraudžu loceklis, labieši–brīvie zemnieki–nebrīvie zemnieki (Apals 2001, 369).

V. Pašuto, analizējot „Pamedes tiesības”, atsevišķi nošķir kungus (*herschafft*), kas saskaņā ar šīm tiesībām bija augstākais prūšu sabiedrības hierarhijas līmenis un atbilstu zemes (*terra*) pārvaldnieka līmenim – to var secināt pēc tiesību normām, kur norādīts, ka kāmerers, t. i., novada (*territorium*) līmeņa pārvaldnieks, ir bijis pakļauts kungiem. Savukārt Dusburgas Pēteris neraksta ne vārda par labiešiem vai citiem valdniekiem, kas valdītu un pieņemtu lēmumus *terra* līmenī, tomēr hronikā doti neskaidri mājiieni, ka šāda institūcija ir pastāvējusi (piemēram, sapulces, kurās tiek izvēlēti karavadoņi). Likumsakarīgi vai nejauši, bet „Pamedes tiesībās” tiesību normās, kas aplūko augstāko lēmējinstanci (*herschafft*), šis vārds vienmēr ir norādīts daudzskaitlī (arī V. Pašuto savā krievu tulkojumā lieto daudzskaitļa formu *zocnóda*), piemēram, „*Wenn die herrschafft yren kemerer oder yren Boten sendet...*” (PT 150)

V. Toporovs, analizējot prūšu vārda *konagis* izcelsmi, nespēj dot skaidru atbildi uz jautājumu, kādas īsti ir bijušas *kunnega* funkcijas, jo dažādos dokumentos, kas sastādīti 13.–14. gs. Prūsijas teritorijā, prūšu dižciltīgo apzīmēšanai ir lietoti dažādi apzīmējumi, bet kaimiņtautu (poļu, kašūbu, lietuviešu, žemaišu, krievu) valodā ar līdzīgu vārdu apzīmē dažādu funkciju izpildītāju – sākot ar „kungs” latviešu izpratnē un beidzot ar krievu *князь*.¹⁷ Šai gadījumā jāpiekrīt V. Toporovam par neskaidrajām *kunnega* funkcijām, jo 14. gs. sākumā vairs nebija novadu, ko pārvaldītu šādi valdnieki, bet bija kāmerijas, ko pārvaldīja kāmereri, kaut gan nav izslēgts, ka prūšu apziņā kāmereri, kas arī bija prūši, tika uzlūkoti kā sava novada valdnieki jeb *kunnegi*.

Apzīmējumus *Wāldwika* (bruņinieks) un *laukinīks* (leimanis) var uzskatīt par dažāda veida lēņu vīriem, kas varētu atšķirties ar lēņa veidu (bruņinieku lēnis vai gaitas lēnis),¹⁸ bruņojuma veidu, dodoties karā (zirgā vai kājām jeb, kā teikts Kristburgas miera līgumā, „visos viņu (ordeņa) karagājienos dosies pienācīgi sagatavoti un apbruņoti saskaņā ar savām iespējām”), vai arī ar sociālo izcelsmi (labieša karadraudzes dalībnieks, kurš saņēmis lēni, vai „civilists”, kurš saņēmis lēni¹⁹). Vārds *wāldwika* ir atvasināts no darbības vārda *waldtūn* ‘valdīt’, bet *laukinīks* ir atvasināts no vārda prūšu vārda *lauks* ‘lauks’, tātad vārdu *laukinīks* varētu tulkot kā zemturi, zemes īpašnieku, kurš tomēr nav tas pats, kas brīvais zemnieks.

Ārpus „Prūšu zemes hronikas”, „Pamedes tiesībām” un Elbingas vārdnīcas ir vēl viens prūšu termins, kas apzīmē prūšu elites pārstāvjus un kas ticis pārņemts ordeņa lietvedībā – vītīngs (*witingis*). Tā saukti gan tikai tie labieši, kuru tiesības atzina ordenis (Toporov 1984, 282). Johans Foigts min vītīngus kā vienu (augstāko)

¹⁷ „Kopumā *konagis*, kas ir nozīmīgs vēstures, kultūras un sociāls termins, [...] slēpj sevī diezgan daudz nezināmā.” (Toporov 1984, 128)

¹⁸ Marjans Digo, analizējot Vācu ordeņa attiecības ar tā pakļautajiem Prūsas zemes iedzīvotājiem, arī norāda, ka prūšu gadījumā ordeņa lietvedībā lietotie termini, kas apzīmē prūšu lēņus – *servitium* un *dinst* –, nav attiecināmi tikai uz karadienestu, bet ietver arī cita veida sadarbību starp prūšu lēņiem un ordeni (Dygo 2007, 107).

¹⁹ V. Kulakovs izvirzīja hipotēzi, ka 13. gs. prūšu *nobiles* slāni veidojuši turīgi zemes īpašnieki un bijušo karadraudžu locekļu pēcteči (Кулаков 2003, 214).

no prūšu kārtām, un šo viedokli vēlāk pārņem daudzi citi pētnieki (piemēram, Töppen 1861, 254), tomēr J. Foigta piedāvātajai labiešu gradācijas shēmai vītings–leimaņi–„kulmieši” (t. i., labieši, kuri saņēmuši savu mantu no ordeņa saskaņā ar Kulmas tiesībām) – zemnieki jeb cilvēki, kuri manto un var atstāt mantojumā savu mantu, ir grūti atrast paralēles „Pamedes tiesībās”. Saskaņā ar citu versiju vītings ir ģermanizēts *wāitīnīks* – vāita jeb prūšu padomes dalībnieks (Кулаков 2003, 214). Valodnieki gan norāda, ka pats termins „vītings” ir prūšu aizgūvums no skandināvu *vikīngr*, kas apliecina visai ciešos prūšu un skandināvu kontaktus Prūsas zemē (Палмайгис s. a.). Skandināvu klātbūtni Prūsā apliecina arī arheologu liecības un atsevišķi vietvārdi, tomēr ordeņa atnākšanas brīdī skandināvu klātbūtnē prūšu sabiedrībā jau bija zudusi.

V. Toporova piezīme par neskaidro vārda *konagis* nozīmi lieliski parāda šo līdz galam neatrisināto diskusiju par prūšu sabiedrības struktūru un prūšu sabiedrības elīti 13.–14. gs. Daudzie un dažādie termini, kas sastopami vēstures avotos un raksturo sabiedrības struktūru, kopējo ainu padara nevis skaidrāku, bet komplicētāku, kas, no vienas puses, apgrūtina šī jautājuma izpēti ar, iespējams, lieku informāciju, kad vienai un tai pašai sociālai institūcijai dažādos avotos lietoti dažādi apzīmējumi. No otras puses, tas varētu liecināt par komplicētas prūšu sabiedrības struktūras pastāvēšanu, kuras pierādīšanu apgrūtina nepietiekamais vēstures avotu materiālu daudzums.

Prūšu *nobiles* Vācu ordeņa valstī

Noslēdzot apskatu par prūšu elites atainojumu „Prūšu zemes hronikā”, nepieciešams pieminēt arī prūšu *nobiles* sadarbību ar Vācu ordeni, kā to attēlojis Dusburgas Pēteris un kā to apliecina citi avoti. Raksta sākumā jau tika minēts, ka Dusburgas Pēteris ir noklusējis Kristburgas miera līguma noslēgšanu, tomēr hronikā ir sastopamas atsauces uz šajā miera līgumā iekļautajām normām. Cita starpā šis līgums paredz to, ka tajā minētās prūšu brīvības, tiesības un pienākumi, kā arī tiesības nēsāt zobenu ir spēkā tikmēr, kamēr prūši „... sekos katoļu [baznīcas] mācībai un paliks Romas baznīcas pakļautībā un paklausībā, kā arī būs uzticīgi pret viņiem – mestru, brāļiem un viņu namu (ordeni). Šie paši jauniesvētītie (kristītie prūši) piekrīt, ka, ja kāda kopiena vai cilvēks atkritīs, viņi pilnībā zaudēs minētās brīvības” (KML). Noslēdzot Prūsas zemes iekarošanas aprakstu, Dusburgas Pēteris dod arī nelielu ieskatu prūšu *nobiles* liktenī ordeņa valstī: „Lūk, kādēļ Prūsas zemē ir daudzi jaunkristītie, kuru priekšteči bija cēlušies no labiešu dzimtām, bet savu jauno darbu dēļ, ko viņi bija pastrādājuši pret ticību un Kristus ticīgajiem, netika atzīti par labiešiem.” (Dusburgs III, 220) Turpat Dusburgas Pēteris piemin, ka tie, kas Lielās Prūšu sacelšanās laikā bija saglabājuši uzticību ordenim, saglabāja saņemtās brīvības un tiesības, bet citi, kuru vecāki nebija labieši un kuri bija krietni kalpojuši ordenim, saņēma brīvību.

V. Matuzova ir mēģinājusi izsekot „Prūšu zemes hronikā” minēto *nobiles* gaitām vēstures avotos pēc viņu pakļaušanās ordenim. Hronikā ir minēts, ka Lielās Prūšu sacelšanās laikā sadumpojušies prūši nogalinājuši ordenim lojālo Trapu („... pašu augstsirdību un ticības sekotāju..”), bet ordenis, atriebjoties par Trapa nogalināšanu, nogalinājis 30 prūšu ķīlniekus (Dusburgs III, 119). Traps ir bijis reāla personība un 1262. gadā no ordeņa saņēmis divus laukus ar visām saimniecībām, kā arī divus

ciemus Medenavas novadā ar visiem ceļiem un soģa tiesībām (Maryzova 1989, 284–285). Traps ar saviem īpašumiem atbilstu kādai no *kunnegs*, *wāldwika* vai *laukinīks* kategorijām, jo novadu viņš nepārvalda, bet viņa valdījumā ir vairāk par ciemu. Tiesa, ja V. Matuzovas minētās Trapam piešķirtās lielās un mazās tiesas tiesības ietver arī tiesu nodevu iekasēšanu, tad tas ir zināmā pretrunā ar „Pamedes tiesībām”, kas paredz, ka tiesu nodevas iekasē kungs, kam padoti novadu pārvaldnieki un ciemu stārsti.

Cits piemērs būtu Sklādu jeb Vindekāimu dzimta no Kvedenavas – tās pašas, kuras pārstāvis Nālubis jau tika pieminēts šajā rakstā. Īsi pēc Sembas pakļaušanas 1255. gadā Sklādam Sembas bīskaps piešķirta privilēģijas. Piecus gadus vēlāk Sklāds kopā ar saviem radiem un draugiem cīnījās ordeņa pusē Durbes kaujā, kurā, iespējams, kritis. Dusburgas Pēteris, aprakstot šo kauju, ieliek Sklāda mutē vārdus, kas visai labi parāda ordeņa un prūšu labiešu attiecības – uzrunājot savus vīrus, Sklāds saka: „Šodien jūs augšāmcelsities, pieminot tās skaistās drānas, ko jums ne reizi vien dāvināja brāļi. Un lai, atceroties to krāsu, jūsu miesas krāsojas tagad ar asins krāsu. Bet, atceroties medus jeb medalus saldumu, ko jūs ne reizi vien baudījāt no brāļu rokām, dzeriet tagad rūgtās nāves kausu...” (Dusburgs III, 84) Tomēr viņa dēli (izņemot Nālubi, kurš gan vēlāk „pakļāvās ticībai un kļuva par uzslavas cienīgu cilvēku ticībā un kristībā” (Dusburgs III, 101)) saglabāja uzticību ordenim arī Lielās Prūšu sacelšanās laikā. 1261. gadā Sklāda dzimta saņēma jaunas privilēģijas, ieskaitot arī tiesības spriest tiesu. Vindekāimu dzimta saglabāja uzticību ordenim arī turpmākos gadsimtus un atbilstoši tika apbalvota ar dažādiem zemes īpašumiem. 15. gs. dzimtas vārds tika nomainīts uz Perbandtiem, un šī dzimta vēlāk kļuva par vienu no vēlākās Austrumprūsijas ievērojamām aristokrātu dzimtām (Феркамп s. a.).

Šādu piemēru par prūšu *nobiles* tālākām gaitām Vācu ordeņa Prūsijā ir visai daudz, un, protams, var rasties jautājums, kāpēc gan viņi novērsās no savas tautas. Nav noliedzami tīri savtīgie nolūki vai gadījumi, kad pakļaušanās ordenim tika uzlūkota kā mazākais iespējamais ļaunums, tomēr uz šo problēmu var lūkoties arī plašāk – kontekstā ar prūšu un citu baltu sabiedrības attīstības 12.–13. gs. tendencēm. V. Kulakovs, akcentējot priesteru un *nobiles* konkurenci par varu, norāda, ka pēdējo visai aktīvo pieslēšanos ordenim var skaidrot kā mēģinājumu ar, tēlaini izsakoties, ordeņa rokām pārņemt varu. Uz līdzīgām tendencēm Latvijas teritorijā norāda arī Andris Šnē, kurš uzskata, ka atsevišķi vietējie vadoņi apzināti sadarbojušies ar krustnešiem, lai tādā veidā lauztu pastāvošo sabiedrības pārvaldes sistēmu un nostiprinātu savu politisko ietekmi (Šnē 2009, 39).

Secinājumi

Dusburgas Pēteris prūšus iedalīja divās grupās – *nobiles* jeb labieši un visi pārējie. Kaut arī hronikā ir minēti daudzu prūšu labiešu vārdi, viņi visi darbojas tikai epizodiskās lomās, lai izdarītu kādu labu vai sliktu darbu vai pateiktu kādu pamācošu frāzi. Arī Kristburgas miera līgums parāda tikai prūšus, kas piedalījušies līguma slēgšanā, t. i., labiešus, un visus pārējos, nesniedzot nekādas ziņas par to, vai kāda no šīm prūšu tautas daļām ir iedalīta sīkāk. Plašāku ieskatu prūšu sabiedrībā dod „Pamedes tiesības”, turklāt šo tiesību lietojums un tiesībās minētā prūšu

sabiedrības sociālā hierarhija 14. gs. Vācu ordeņa valstī liek apšaubīt populāros uzskatus par pilnīgo prūšu apspiestību un beztiesību ordeņa valstī. Arī 14. gs. prūšu valodas piemineklis – Elbingas vārdnīca – liecina, ka tālaika prūšu sabiedrībai bija priekšstats par vairāku līmeņu sabiedrības pārvaldi, kas vai nu bija saglabājusies prūšu valodā kā liecība no senākiem laikiem, vai arī bija aktuāla vēl vārdnīcas sarakstīšanas brīdī.

„Prūšu zemes hronika” nedod skaidru atbildi par prūšu sabiedrību, un tāds nav bijis arī hronikas autora mērķis, tādēļ Dusburgas Pētera sniegtās ziņas nevar izmantot par pamatu 13.–14. gs. prūšu sabiedrības struktūras rekonstruēšanai. Tomēr hronikas ziņas ir pietiekamas, lai saskatītu vispārējas iezīmes, kas norāda uz dažādām vadonības institūcijas attīstības tendencēm prūšu sabiedrībā. Visai droši var runāt par prūšu sabiedrības organizāciju novados, kurus vada attiecīgo novadu vadoņi, kas hronikā ir vienkārši apzīmēti kā labieši jeb *nobiles*. Tomēr labietis ir nevis atsevišķs indivīds, bet savas dzimts un saimes loceklis, tādēļ 13.–14. gs. prūšu sabiedrībā var drīzāk runāt par vadošajām dzimtām, ko reprezentē attiecīgais labietis. Iespējams, ka lielākos novados ir vērojama jau varas dalīšana starp vairākām vadošajām dzimtām, kad viena novada teritorijā ir vairāki varas centri (pilis jeb *castrum*), ko pārvalda dažādas labiešu dzimtas.

Otra vadonības institūcijas attīstības tendence 13.–14. gs. prūšu sabiedrībā ir pārnovadu līmeņa varas struktūru pastāvēšana vai šādu institūciju aizmetņi, ko parāda vēlēto karavadoņu (*capitanes*) un vecāko (*seniores*) darbība. Kā karavadoņi, tā vecākie nāca no labiešu kārtas, tādēļ var runāt par atsevišķu labiešu ietekmi un popularitāti ārpus labieša pārvaldīto zemju robežām. Nostiprinoties Vācu ordenim, *capitanes* institūcija izzūd, taču vecāko padomes (ko varētu saistīt ar „Pamedes tiesībās” minētajiem kungiem (*herrschaft*) un/vai vāitu (*wayd*)) nozīme vēl kādu laiku saglabājas.

„Pamedes tiesības”, Elbingas vārdnīca, kā arī citi 13.–14. gs. dokumenti lieliski parāda prūšu sabiedrības sociālo neviendabību, taču neļauj skaidri identificēt Dusburgas Pētera „Prūšu zemes hronikā” minētos labiešus jeb *nobiles* un viņu funkcijas. Par augstākajiem rangiem – kungiem, kunnegiem/kāmereriem – nav šaubu, ka viņi piederējuši pie labiešiem, bet neskaidra ir labiešu jeb *nobiles* slāņa apakšējā robeža, kas nodala viņus no brīvajiem zemniekiem, – vai ir bijis kāds starpslānis (piemēram, karadraudzes dalībnieki) un kāda ir bijusi šī starpslāņa nozīme un loma prūšu sabiedrībā. Dusburgas Pētera „Prūšu zemes hronika” pagaidām ir visai maz pētīts viduslaiku vēstures avots, tādēļ vēsturniekiem vēl būtu jāiegulda daudz darba, lai apskatītu visus šīs hronikas aspektus. Latvijā sistemātiska šīs hronikas pētniecība nav tikusi veikta, taču prūšu vēstures pētniecība palīdzētu rast atbildes uz daudziem jautājumiem, kas saistīti arī ar Latvijas vēsturi.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Apals J., Atgāzis M., Graudonis J. u.c. 2001. *Latvijas senākā vēsture. 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.* Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Asaris J., Muižnieks V., Radiņš A. u.c. 2008. *Kurši senatnē.* Rīga : Latvijas Nacionālais vēstures muzejs.

- Christburg 1882. [Kristburgas miera līgums]. In: K. Philippi, C. P. Wölky, Hg. *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung*. Bd. 1. Königsberg in Preußen : Hartungsche Verlagsdruckerei, 158–166 (Nr. 218); [Kristburgas miera līguma noraksts. In: M. Perlbach, Hg. *Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts*. Königsberg in Preußen : Ferd. Beyer vormals Th. Theile's Buchhandlung, 1876, 95–98 (Nr. 316)].
- Dygo M. 2007. Zur Herrschaftssprache des Deutschen Ordens in Preußen im 13. Jahrhundert. In: Z. H. Nowak, Hg. *Die Ritterorden als Träger der Herrschaft: Territorien, Grundbesitz un Kirche* (Ordines militares. Colloquia Torunensis Historica XIV). Torun : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 226–233.
- Elbingas vārdnīca = P. Holcwesscher and L. Palmaitis. *Old Prussian Elbing Vocabulary*. Pieejams: <http://donelaitis.vdu.lt/prussian/Elbin.pdf> (sk. 20.09.2009.).
- Grīns A., sast. 1935. *Varoņu grāmata*. Rīga : Varavīksna. Pieejams: www.historia.lv/alfabets/P/pr/prusijas_zemes_hronika/fragm/durbe_latv.htm (sk. 29.03.2009.).
- Grunau S. 1875. = M. Perlbach, Hg. *Simon Grunau's Preussische Chronik*. Leipzig : Verlag von Duncker & Humblot.
- Helmolds = *Incipiunt cronica Slavorum edita a venerabili Helmoldo Presbitero*. Pieejams: <http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/helmold.htm> (sk. 20.09.2009.).
- Hermanowski G. 2001. *Ostpreussen Lexikon*. Würzburg : Georg, A. Kraft Verlag
- IH 1993 = *Heinrici Chronicon. Indriķa hronika*. Red. Ē. Mugarēvičs. Rīga : Zinātne.
- Nicolaus von Jeroschin. 1861. Di Kronike von Pruzinlant. In: T. Hirsch, M. Töppen, und E. Strehlke, Hg. *Scriptores rerum Prussicarum*. Bd. 1. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 303–623.
- Peter of les Vaux-de-Cernay. 1998. *The History of the Albigensian Crusade*. Woodbridge : The Boydell Press.
- Peter von Dusburg. 1984. *Chronik des Preußenlandes*. Deutsche Übersetzung mit Erläuterungen von K. Scholz und D. Wojteck. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Petras Dusburgietis. 1985. *Prūsijos žemės kronika*. Vilnius : Vaga (atkārtots izdevums: 2005. Vilnius : Versus aureus).
- Petri de Dusburg. 1861. Chronicon terrae Prussiae. In: T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke, Hg. *Scriptores rerum Prussicarum*. Bd. 1. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 21–219.
- Piotr z Dusburga. 2004. *Kronika ziemi pruskiej*. Torun : Wyd. Uniwersytetu im. M. Kopernik.
- Rowell S. C. 2004. *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe 1295–1345*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Sedovs V. 1992. *Balti senatnē*. Rīga : Zinātne.
- Senprūšu kultūra. 1939. Grām.: A. Švābe, A. Būmanis un K. Dišlers, galv. red. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 150. burtn.: Senoni–Serviti. Rīga : Grāmatu apgādniecība A. Gulbis, 38155–38195.
- Šnē A. 2009. Ticība, vara un tirdzniecība: kristietības loma vietējo iedzīvotāju sabiedrībā Latvijas teritorijā 11.–13. gadsimtā. Grām.: A. Šnē, red. *Zeme, vara un reliģija viduslaikos un jaunajos laikos Baltijas jūras reģionā* (LU Raksti, 725: Vēsture). Rīga : Latvijas Universitāte, 29–44.
- Töppen M. 1861. Excurs über die Verschreibungen des Ordens für Stammpreussen im 13. Jahrhundert. In: T. Hirsch, M. Töppen, und E. Strehlke, Hg. *Scriptores rerum Prussicarum*. Bd. 1. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 254–269.

- Wulfstan 1861 = Wulfstan's Reisebericht über Preussen. In: T. Hirsch, M. Töppen, und E. Strehlke, Hg. *Scriptores rerum Prussicarum*. Bd. 1. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 732–735.
- Кулаков В. И. 1984. *Земля пруссов и „прусские земли“*. В кн.: В. Т. Пашуто, ред. *Древнейшие государства на территории СССР, 1982*. Москва : Академия наук СССР, Институт истории СССР, 95–101.
- Кулаков В. И. 2003. *История Пруссии до 1283 года*. Москва : Индрик.
- Магузова В. И. 1989. Прусские нобили и Тевтонский орден. В кн.: А. П. Новосельцев, ред. *Древнейшие государства на территории СССР, 1987*. Москва : Наука, 281–287.
- Магузова В. И. 1997. „Хроника земли Прусской” Петра из Дусбурга как памятник истории и культуры Тевтонского ордена в Пруссии XIV века. В кн.: Петр из Дусбурга. *Хроника земли Прусской*. Москва : Научно-издательский центр „Ладомир”, 218–252.
- Палмайтис Л. [s. a.] *О происхождении этнонима русь: западнобалтийская (скаловская) гипотеза* (nepublicēts materiāls).
- Пашуто В. Т. 1956. *Помезания. „Помезанская правда” как исторический источник изучения общественного строя Помезании XIII–XIV веков*. Москва : Изд-во АН СССР.
- Петр из Дусбурга. 1997. *Хроника земли Прусской*. Москва : Научно-издательский центр „Ладомир”.
- Текст Помезанской правды (Ранняя редакция). 1956. В кн.: В. Т. Пашуто. *Помезания: „Помезанская правда” как исторический источник изучения общественного строя Помезании XIII–XIV веков*. Москва : Изд-во АН СССР, 114–161. Pieejams: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ordena/Deutsche_Orden/XIII/Pomezan_pravda/text.phml?id=2964 (sk. 10.10.2009.).
- Топоров В. Н. 1984. *Прусский язык. Словарь: К–Л*. Москва : Наука, 1984.
- Феркамер Г. [s. a.] Комтурство Кенигсберг и формирование восточнопрусского дворянства (на примере рода Пербандт). В: *Калининградские архивы*. Выпуск 7. Pieejams: www.gako.name/index.php?publ=187&razd=212 (sk. 19.09.2009.).

Summary

The article provides an insight into the depiction of the local aristocracy (nobiles) in Chronicon terrae Prussiae by Peter of Dusburg, a chronicle which is one of the oldest written sources of information on the Prussian society of the 13–14th centuries. The article discusses the evidence on nobles (which the chronicle calls castellanus, capitanus, camerario, seniorus) and their probable political roles in the Prussian society as revealed by the author of the chronicle. In order to demonstrate the problems in the historical research of this subject, the text of the chronicle has been compared with other historical documents of the 13–14th centuries. The chronicle provides a very general view on the matter under discussion whereas such sources as Jura Prutenorum and the Elbing Vocabulary testify to the multi-layered hierarchy of the Prussian society in the 13–14th centuries. Such hierarchy had existed either before the invasion of Prussian lands by the Teutonic Order or was current at the moment these historical sources were written.

**Pilsētas kā varas un saimnieciskās dzīves centri un
to sakari Livonijā 13. un 14. gadsimtā**
*Cities as the Centres of Power and Economy and Their
Networks in Livonia in the 13th and 14th Century*

Ilgvars Misāns

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
E-pasts: *Ilgvars.Misans@lu.lv*

Līdzīgi kā citās latīņu kristīgās pasaules zemēs, pilsētas viduslaiku Livonijā 13. un 14. gadsimtā veidojās un attīstījās gan kā zemeskungu pārvaldīto teritoriju varas centri, gan kā tirdzniecības un ekonomiskās dzīves centri. Pilsētas kļuva par zemeskungu varas sistēmas sastāvdaļu un bija piederīgas dažādu zemeskungu pārvaldītajām teritoriālajām struktūrām – Rīgas arhibīskapijai, Vācu ordeņa zemes valdījumam, Tērbatas bīskapijai u.c. Vienlaikus neatkarīgi no teritoriālās piederības Livonijas pilsētas, iekļaujoties tāltirdzniecības sistēmā un piesaistot atsevišķas mazpilsētas un miestus, veidoja savas ekonomiskās ietekmes telpas.*

Atslēgvārdi: Livonija, pilsētas, zemes kundzība, tirdzniecība, sakaru tīkli.

Ievads

Pēdējos aptuveni 30 gados Rietumeiropas un jo īpaši Vācijas historiogrāfijā arvien vairāk pieaug interese par centra un perifērijas problemātiku un ar to saistīto pilsētu sakaru tīklu izpēti. Pirmoreiz šī tēma tika plašāk teorētiski pamatota Minsteres Universitātes Pilsētu salīdzinošās vēstures institūta 1975. gadā rīkotajā konferencē ar nosaukumu „Centralitāte kā viduslaiku pilsētu pētniecības problēma” (Meyen 1979, īpaši VII–XII, 1–14). Sākotnēji gan šis pieteikums pastiprinātu pētnieku interesi neizraisīja. Viens no pašlaik aktuālajiem pētniecības virzieniem nodarbojas ar pilsētu vietu vēsturiskajā telpā, mēģinot izprast dažāda līmeņa varas un saimnieciskās dzīves centru hierarhiju un izpētīt to savstarpējās saites visdažādākajos aspektos.¹

* Par šo tēmu jau ir iznākusi mana publikācija ar līdzīgu nosaukumu vācu valodā (Misāns 2009). Šis raksts ir nedaudz pārveidots un papildināts tās versija latviešu valodā. *Autora piez.*

¹ Kā sevišķi nozīmīgs veikums šajā sakarā minams rakstu krājums, kurš veltīts attīstīto un vēlo viduslaiku pilsētai un centralitātei (Escher, Haverkamp, Hirschmann 2000; īpaši sk. sastādītāju ievadu 9–53) un kurā aplūkotas pilsētu telpu veidošanās un attīstība dažādos vēsturiskos reģionos – no Augšvācijas līdz Elzasai, Overņai, Šampaņai, Flandrijai, Brabantei und Bohēmijai/Morāvijai.

Viduslaiku Livonijas pilsētas līdz šim ir maz aplūkotas kā viendabīgai vēsturiskai teritorijai piederīgs komplekss. Saimnieciskie un tirdznieciski politiskie sakari starp atsevišķām apdzīvotām vietām nav speciāli pētīti, un nav arī uzdoti jautājumi, cik tālu stiepās tās vai citas pilsētas ietekmes zona, cik stipri un kādā veidā lielākās pilsētas ietekmēja mazāk nozīmīgos centrus – mazpilsētas un miestus. Šis raksts ir iecerēts kā mēģinājums, pārnestā nozīmē runājot, „uzmērīt pētniecības lauku”, t. i., ieskicēt šī pētnieciskā virziena iespējas Livonijas vēsturē.

Tēmas „Pilsēta un vēsturiskā telpa” izpētē pastāv divas galvenās pieejas. Viena vēsturnieku daļa priekšplānā izvirza pilsētu nozīmi teritorijas pārvaldē un aizsardzībā. Tādējādi pilsētas tiek pirmām kārtām aplūkotas kā svarīgi atbalsta punkti, uz kuriem balstoties zemeskungi pārvaldīja un organizēja viņiem piederošo teritoriju, ietekmējot tās attīstību. Citi autori cenšas izvērtēt pilsētu vietu telpā, kas veidojusies saimniecisku un vēsturisku faktoru ietekmē (Kieβling 1999, 244–245). Šajā gadījumā runa ir par padziļinātu pilsētu komunikācijas tīklu, saimniecisko centru hierarhijas un to savstarpējo sakaru izpēti. Minētajā kontekstā svarīgas ir arī attiecības starp pilsētu un tās tuvāko lauku apkārtni, kā arī pilsētu un tās saimniecisko aizmuguri. Pirmās pieejas piekritēju uzmanības lokā ir politiskās varas mehānismu un politisko struktūru analīze, bet otra pētnieku grupa vispirms interesējas par pilsētu saimniecisko kooperāciju un tikai pēc tam aplūko pilsētu vietu zemeskungu organizētajā vēsturiskajā telpā, kas tiek skatīta un vērtēta no pilsētu ekonomisko interešu viedokļa. Šajā rakstā mēģināsim noskaidrot, kāda nozīme Livonijā pilsētu rašanās un attīstības procesā bija zemeskungu administratīvām vajadzībām un kāda – saimnieciskiem faktoriem. Izsekojot politisko struktūru un saimniecisko telpu veidošanās un attīstības gaitai, ir jāizvērtē, no vienas puses, pilsētu vieta zemeskungu valdījumos, bet, no otras puses, – pilsētu kā saimniecisko centru nozīme.

Zemes kundzības sistēmas veidošanās Livonijā

Līdz ar latīņu kristīgās pasaules ekspansiju 13. gadsimtā Baltijas jūras reģiona austrumu piekraste piedzīvoja kardinālu sociālo attiecību un politiskā iedalījuma maiņu. 1206. gadā krusta karotāji no Ziemeļvācijas zemēm pakļāva un pievērsa kristīgajai ticībai Daugavas lībiešus, 13. gadsimta pirmajās trīs desmitgadēs tika kristīti latgaļi un igauņi. Pēc kuršu un zemgaļu pakļaušanas 13. gadsimta otrajā pusē nostabilizējās jaunā zemes teritoriālā organizācija. To veidoja jauno zemeskungu valdījumi – Rīgas bīskapija (kopš 1252. gada Rīgas arhibīskapija), Tērbatas, Sāmsalas–Vīkas un Kurzemes bīskapijas, kā arī Vācu ordeņa teritoriālais veidojums Livonijā un Dānijas īpašumi Ziemeļigaunijā.

Pēc iekarošanas, veidojot savus pārvaldes mehānismus, Livonijas zemeskungi – bīskapi un Zobenbrāļu ordenis (kopš 1237. gada iekļauts Vācu ordenī) – sastapās ar vietējo cilšu teritoriālo organizāciju, kuras pamatu veidoja pilskalni. Pētnieki uzskata, ka dažiem no šiem centriem piemita agrīno pilsētu iezīmes (Hellmann 1982, 15–16; Žulkus 1995, 193–195; Šnē 2002, 175–177; Šnē 2008, 46), lai gan jāņem vērā, ka norādes, kas ļautu spriest par tirdzniecības un amatniecības attīstības līmeni, arheoloģiskajos izrakumos nav konstatētas, un tādējādi par pilsētām 12.–13. gadsimta latīņu kristīgās Eiropas (piemēram, Vācijas) izpratnē var runāt tikai pēc vācu un dāņu iekarojumiem (Tarvel 1999, 294–295, 300; Селарт 2009, 84–86, 91–92). Pirms

tam varas un bagātību apjoms, kas koncentrējās vietējo augšslāņu rokās, visdrīzāk vēl nebija pietiekams pilnvērtīgu pilsētu izveidei (Селпрт 2009, 93; Valk, 2008, 74).

Rakstīto avotu trūkuma dēļ ir grūti noskaidrot, cik lielā mērā pirms krusta karotāju ekspansijas atsevišķi vietējo cilšu pilskalni ir uzlūkojami kā centri attiecībā pret apkārtējo lauku novadu un citiem pilskalniem. Andrim Šnē, pētot sociālpolitiskajā kontekstā latgaļu pilskalnus mūsdienu Latvijas dienvidaustrumos, nav izdevies konstatēt, ka tie būtu pildījuši plašākas politisku un administratīvu centru funkcijas. Pēc viņa domām, sociālajām un politiskajām saitēm tolaik bija personīgs raksturs un šie centri ir aplūkojami kā atsevišķo cilšu vadoņu un viņu karadraudžu locekļu dzīvesvietas (Šnē 2000, 49). Pie līdzīgiem secinājumiem, analizējot Igaunijas materiālu, ir nonākuši arī Ens Tarvels (Tarvel 1998, 194) un Heiki Valks (Valk 2008, 72).

Šāda interpretācija apšaubā sazarotas pārvaldes sistēmas pastāvēšanu vietējās sabiedrībās pirms vācu bruņinieku iebrukuma un iespēju, ka tā varētu tikt izmantota kā jaunās zemes kundzības sistēmas „būvelements”. Tomēr hipotētiski var pieļaut, ka pirms vācu iebrucēju nostiprināšanās atsevišķu vietējo iedzīvotāju centru starpā pastāvēja zināma hierarhija (saskaņā ar modeli centrs–perifērija) (Šnē 2000, 47–49; Valk 2008, 71–73). Pēc visa spriežot, Jersikas valdnieka Visvalža vara krietni pārsniedza viņa tiešā pilsnovada robežas un viņam bija noteikšana pār salīdzinoši plašām teritorijām. 1209. gada dokumentā, kas pierāda Jersikas valdnieka zemju dāvinājumu Romas katoļu baznīcai un konkrēti tās galvai Livonijā bīskapam Albertam, minēts, ka Visvaldim piederošā Jersikas pilsēta jaunajam zemeskungam tiek nodota kopā ar tai piesaistīto zemi un visiem labumiem (*cum terra et universis bonis eidem urbi attinentibus*), turklāt Autīne un Cesvaine palika bīskapa rokās, bet trīs citi nenosaukti novadi tika izlēnoti Visvaldim kā Alberta vasalim (LGU 1, 1908, Nr. 2; IH XIII, IV). Līdz ar to var pieņemt, ka atsevišķi vietējās pārvaldes hierarhijas elementi tika integrēti jaunajā, vācu iekarotāju izveidotajā administratīvajā sistēmā. Indriķis Šterns gan uzskata, ka jaunie zemeskungi no agrākajām administratīvajām struktūrām saglabājuši tikai zemāko – ciema – līmeni, kas bija piemērots nodevu un kļaušu noteikšanai un militārajai mobilizācijai (Šterns 2002, 619).

Lai kā tas arī būtu, bīskapi un ordenis bija ieinteresēti izveidot jaunu pārvaldes sistēmu un agrāko teritoriālo iedalījumu īpaši nerespektēja (Simiński 2007, 94–95, 98–99). Pēc atsevišķo cilšu apdzīvoto teritoriju pakļaušanas tās tika sadalītas iekarotāju starpā un nonāca dažādu zemeskungu pārvaldībā. Viduslaiku Livonijā zemeskungu valdījumi nesakrita ar atsevišķu cilšu apdzīvoto zemju robežām. 13. gadsimta pirmajos gadu desmitos kundzību pār ⅔ neofītu – lībiešu, latgaļu un igauņu – apdzīvotajām zemēm ieguva bīskapi, bet ⅓ zemju nonāca Zobenbrāļu ordeņa rīcībā. Citāda bija zemju sadalījuma proporcija Kurzemē un Zemgalē. Izšķiroša nozīme to pakļaušanā bija Vācu ordenim, kas kopš 1237. gada stājās Zobenbrāļu ordeņa vietā. Kurzemē un Zemgalē pakļautās teritorijas tika dalītas pēc Prūsijas parauga – ⅔ zemju ordenim un ⅓ bīskapam (Zeids 1951, 69; Jähnig 2011, 78–79).

Pilsētas kā zemeskungu varas un pārvaldes centri

Kopš 13. gadsimta jaunie zemeskungi ar importētu varas struktūru un kultūras sistēmas palīdzību uzsāka varas un sociālo attiecību pārstrukturizāciju (Sne 2002, 262–264). Svarīga nozīme šajā procesā bija pilsētām. Par jaundibināto pilsētu

tiešiem priekštečiem tikai retos gadījumos kļuva agrākie vietējo iedzīvotāju centri (Radiņš 2002, 149). Jānis Asaris secinājis, ka viņa pētītajā Kurzemē vācu mūra pils visbiežāk tika celtas vietējo iedzīvotāju apmetņu tuvumā, bet citā vietā, tātad ar telpisku distanci. Sabilē, Talsos un Kuldīgā vismaz līdz pat 14. gadsimta otrai pusei – 15. gadsimtam paralēli jauno zemeskungu izveidotajiem apdzīvotības centriem saglabājās vietējo iedzīvotāju apmetnes (Asaris 2002, 122–123).

Sākotnēji Livonijas pilsētu veidošanos daudzējādā ziņā noteica militārstratēģiski apsvērumi. Latvijas teritorijā visas pilsētas apskatāmajā periodā izveidojās blakus vācu pilīm, kas bija jauno zemeskungu militārie atbalsta punkti (izņēmums ir Rīga, kur pils tika celta iepriekš apdzīvotā vietā). Pilsēta kopā ar pili veidoja vienotu kompleksu (Ose 1999, 218). Ja pilsētām bija mūris, tad nereti tas sakļāvās ar pils nocietinājumiem, veidojot pili ar paplašinātu priekšpili (turpat, 229). Ceļš uz šādu pili veda cauri pilsētai, kuru pils tādējādi pilnībā aptvēra. Pauls Johansens šādus apdzīvotus kompleksus sauc par priekšpils pilsētām (*die „Vorbürgstädte” oder Stadtsiedlungen „auf dem Schilde” der Burg*) un, atsaucoties uz pilsētu plāniem, min, ka pie šī tipa pilsētām pieder Vīlande, Valmiera, Pērnavā, Koknese, Ventspils, Narva un, iespējams, Straupe (Johansen 1940/1941, 32–33). Citos gadījumos, piemēram, Cēsīs un Limbažos, pilsēta nebija pavērsta pret pils galvenajiem vārtiem, bet aptvēra to puslokā vai atradās blakus pilij (Ose 1999, 222–225).

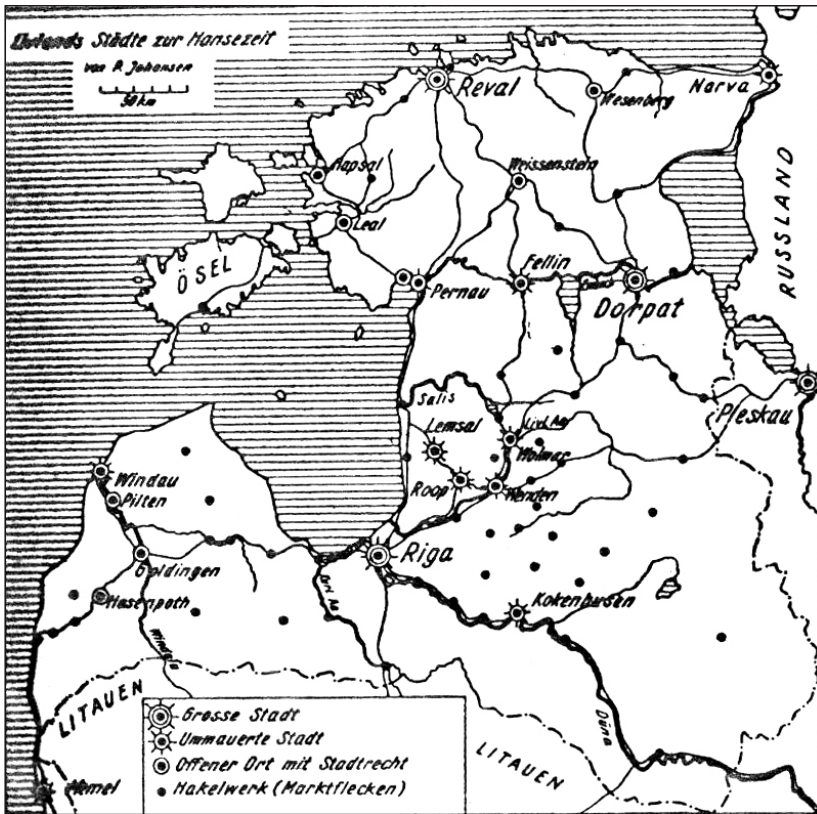
Pirmās pilsētas vispirmām kārtām bija labi nocietināti atbalsta punkti, kur koncentrējās ieceļotāji no Vācijas, kā arī kristīgās ticības izplatīšanas centri. Bīskapu rezidenču pilsētās Rīgā, Tērbatā un Tallinā jau 13. gadsimtā tika uzceltas ne tikai pilis, bet arī katedrāles, kas vietējiem iedzīvotājiem demonstrēja jaunās reliģijas spēku un bija sava veida simboliski vārti uz Dieva valstību. Bīskapu rezidenču pilsētas bija ne tikai administratīvās pārvaldes centri, bet tās kļuva arī par reliģiskās dzīves un dvēseļu aprūpes centriem gan ieceļotājiem no rietumiem, gan jaunkristītajiem. Šai ziņā jāpiemin ne tikai draudžu baznīcu, bet arī ubagotājmūku jeb sludinātāju ordeņu ieguldījums. Fanciskāņi un dominikāņi savus konventus lielākajās Livonijas pilsētās ierīkoja jau 13. gadsimtā.

Iekarošanas un misionēšanas periodā zemeskungi veidoja savas ietekmes zonas, un pilsētas kļuva par šo jauno teritoriālo valdījumu centriem. Kamēr jaunā vara pilnībā nekontrolēja norises laukos un bija spiesta rēķināties ar pakļauto vietējo iedzīvotāju pretošanās iespēju, pilsētas bija vācu ieceļotāju un viņu vietējo sabiedroto patvēruma vietas. Piemēram, hronists Indriķis min, ka Rīgā, uz kurieni 1201. gadā Alberts pārcēla savu bīskapa sēdekli, krustneši 1207. gadā, „priešādamies par mieru baznīcā, pilsētas mūri paaugstināja tiktāl, ka turpmāk vairs nebija jābaidās par pagānu uzbrukumiem” (IH XI, 1). Sākotnēji pilsētas radās blakus pilīm un to paēnā, piedaloties jauno zemeskungu varas bāzes veidošanā. Tikai ar laiku tapa patstāvīgas pilsoņu kopienas, kas vairāk vai mazāk distancējās no politiskās varas. Pilsētu novietojums jau no ģeogrāfisko un saimniecisko apsvērumu viedokļa atbilda arī pilsoņu augšslāņa – tālirtgotāju – prasībām, jo tās parasti izveidojās vietās, kas bija stratēģiski nozīmīgas arī tirdzniecībai – pie ostām un svarīgākajiem sauszemes ceļiem un upēm.

Neatkarīgi no tā, kādas bija pilsētu kopienu un tajās dzīvojošo lejasvācu tirgotāju un amatnieku intereses, kas bija galvenokārt saistītas ar ekonomikas jomu, pilsētu komūnas kā iedzīvotāju koncentrēšanās vietas jau ar savu pastāvēšanu vien

stiprināja bīskapu, Dānijas karaļa un Vācu ordeņa varas bāzi Livonijā (Kattinger 2001, 62). Kā pirmās pilsētas, kas izveidojās 13. gadsimtā iekarošanas, misionēšanas un kolonizācijas gaitā vai drīz pēc šī procesa noslēguma, bez jau pieminētās Rīgas ir jānosauc Tērbata (pilsētu tiesības iegūtas pirms 1248. gada) un Tallina (pilsētas tiesības piešķirtas 1248. gadā). Tās ātri izauga par nozīmīgiem tālirtudzniecības centriem.

Tā kā par mazpilsētu vēstures sākumposmu ir saglabājies ļoti maz rakstīto avotu, ir grūti precīzi konstatēt, no kura laika tās var uzskatīt par struktūrām ar urbānām iezīmēm, un formālais pilsētas tiesību piešķiršanas gads šai ziņā var būt tikai aptuvenš pieturas punkts. Pašu tiesību piešķiršanas faktu var vērtēt divējādi. No vienas puses, tā varēja būt reakcija uz to, ka konkrētajā vietā jau eksistēja samērā daudzskaitlīga iedzīvotāju kopiena, kuras iztikas avots bija neagrāra ekonomika un kurai bija pietiekams potenciāls sociālai pašorganizācijai, kā arī nepieciešamā rocība, lai segtu administratīvos izdevumus, kas bija saistīti ar pārvaldi. No otras puses, tiesību piešķiršanu var interpretēt arī kā rīcību ar skatu nākotnē – tās deva papildu drošības garantijas tirgotājiem un amatniekiem un tādējādi kalpoja to piesaistei un topošās pilsētas izaugsmei.

1. att. Pilsētas un miesti viduslaiku Livonijā
(Avots: Johansen 1940/1941, 31)

Cities, towns and villages in medieval Livonia

Parasti mazpilsētas tapšanas process par pilntiesīgu komūnu izrādījās ļoti ilgstošs un varēja paiet vairāki gadu desmiti un pat vairāk nekā simts gadu, kamēr tirgotāju un amatnieku apmetne ieguva reālu ekonomisku patstāvību un autonomiju no tai blakus esošās pils. Kā tipisku šādas attīstības piemēru aplūkosim Vīlandi. Vācu tirgotāju apmetne Zobenbrāļu ordeņa celtās pils tuvumā izveidojās, domājams, jau 13. gadsimta otrajā ceturksnī (Valk 2005, 106). Par pilsētu Vīlande pirmo reizi avotos nosaukta 1283. gadā, kad saskaņā ar Vartbergas Hermaņa Livonijas hronikā atrodamo informāciju Vācu ordeņa Livonijas mestrs Villekins no Nidorfās tās pilsoņiem deva dažas privilēģijas (VHLH 2005, 60–61). Savukārt arheoloģisko izrakumu rezultāti ļauj izvirzīt pieņēmumu: kā patstāvīgs ekonomisks un sociāls veidojums Vīlande sāka reāli funkcionēt ne ātrāk kā 14. gadsimta pirmajā pusē. Uz to, pēc Heiki Valka domām, norāda tirgus laukuma pārcelšana uz jaunu vietu (Valk 2005, 106–107). Rakstītie vēstures avoti, kas nepārprotami liecina par Vīlandi kā par patstāvīgu pilsētu, ir saglabājušies, tikai sākot ar 14. gadsimta otro pusi. 1365. gadā Tērbatas rāte ne tikai savā, bet arī Pērnavas un Vīlandes vārdā pievienojās Hanzas pamiera līgumam ar Dānijas karali (LECUB 2, 1855, Nr. 1014), bet 1369. gadā Vīlandes rātskungs piedalījās Pērnavā notikušajā Livonijas pilsētu sanāksmē (LECUB 6, 1873, Nr. 2895).

Ja par kritēriju apdzīvotas vietas ierindošanai pilsētas statusā tiek izraudzīts pilsētu tiesību piešķiršanas fakts, tad 13. gadsimtā pilsētu kategorijā vēl būtu ierindojamas tādas mazpilsētas kā Vecpērnavas, kas pilsētas tiesības bija ieguvusi 1251. gadā, Koknese – 1277. gadā, Hāpsala – 1279. gadā un Paide – 1291. gadā. Avotos atrodamās ziņas liecina, ka 14. gadsimta gaitā pilnvērtīgu pilsētu statusu (t. i., pilsoņu kopienas ar pašpārvaldes tiesībām) bija ieguvušas arī Rakvere, Jaunpērnavas, Narva, Valmiera, Cēsis, Kuldīga, Aizpute, Ventspils, Limbaži un Straupe (Pārn 1997, 329–330; Ligers 1948, 114–115, 127, 132, 146–147, 197–198, 207, 212).

Visas ar pilsētu tiesībām apveltītās vietas bija tiesiski autonomas komūnas, taču to reālā nozīmība un patstāvība atkarībā no pilsētas iedzīvotāju skaita, saimnieciskā potenciāla un saistības ar tāltirdzniecību varēja ievērojami atšķirties. No tiesību viedokļa Livonijas pilsētu hierarhijā izcēlās Rīga un Tallina, kas kļuva par tiesību mātes pilsētām un apelācijas instancēm mazākajām komūnām. Ziemeļģaunijā Rakvere un Narva no Tallinas saņēma Lībekas tiesības, bet Rīgas tiesības veidoja pārējo Livonijas pilsētu tiesisko bāzi (Johansen 1940/1941, 29–30; Angermann 1995, 116).

Aplūkojot iekarošanas un kristīgās ticības izplatības laikmetā – respektīvi, 13. gadsimtā – dibinātās pilsētas no centra un perifērijas modeļa viedokļa, paveras šāda aina. Rīgas arhibīskapijā pilsēta ar tādu pašu nosaukumu jau no sākta gala attīstījās gan kā tāltirdzniecības centrs, gan kā bīskapa un kopš 13. gadsimta vidus arhibīskapa rezidence, tātad kā šī garīgās un laicīgās amatpersonas teritoriālā valdījuma centrs Livonijā. Rīgas izaugsmes pamatā bija bīskapa Alberta lēmums pārcelt rezidenci no Ikšķiles uz pussalu Daugavas lejtecē pie Rīdzenes. Rezultātā pēc 1201. gada vietā, kur atradās maznozīmīga lībiešu apmetne, izveidojās pārreģionālas nozīmes pilsēta. Divas pārējās nozīmīgākās Rīgas bīskapa pilis atradās no Rīgas aptuveni 100 un 50 km attālumā – Koknese pie Daugavas un Turaida pie Gaujas.

Koknesē, kas atradās tirdzniecībai izdevīgā vietā pie Daugavas, domājams, 13. gadsimta pēdējā ceturtdaļā bija izveidojusies pilsoņu kopiena, respektīvi, pilsēta,

kas dzīvoja, pamatojoties uz Rīgas tiesībām (Blese 1998, 17). Turpretī Turaidā pilsētas iezīmes nav konstatējamas. Arī tur pils iedzīvotāju apgādē savā nozīme bija tirdzniecībai un amatniecībai – Rīgas parādnieku grāmatā laika posmā no 1286. līdz 1352. gadam pieminēti pieci darījumi ar turaidiešu piedalīšanos (Hildebrand 1872, 148), taču kaut cik ievērojams tirdzniecības centrs Turaidā neizveidojās. Kontrole pār pārējo arhibīskapijas teritoriju pēc iekarojumiem tika īstenota ar vasaļiem izlēnoto vai viņu pašu spēkiem uzcelto piļu palīdzību, to skaitā minama Ikšķile, Lielvārde, Augstroze un Straupe. Turklāt daļa piļu Rīgas arhibīskapijā piederēja domkapitulam.

Rīga bija nozīmīgs varas centrs Livonijā arī Vācu ordenim, kurš 1237. gadā nomainīja iepriekšējā gadā Saules kaujā sakauto un iznīcināto Zobenbrāļu ordeni. Pilsētā pie Daugavas tika izveidota Livonijas zemes mestra rezidence. Citas nozīmīgas agrīnās pilsētas, kas palielināja ordeņa piļu kā centru nozīmi, pakāpeniski izveidojās Vilandē un Cēsīs. Runājot par Cēsīm, ir grūti konstatēt, vai tās jau 13. gadsimtā bija sasniegušas urbānu kvalitāti. Pieņemts uzskatīt, ka Cēsīs kā viduslaiku pilsēta ir noformējusies 14. gadsimta sākumā (Caune 2007, 155). Katrā ziņā tādi centri kā Vilande un Cēsīs, kur koncentrējās tirdzniecība un amatniecība un apvienojās pils un tirgus funkcija, vietējā līmenī pacēlās pāri citām apkārtējām apdzīvotām vietām. Kopumā ordeņa teritorijā militārās un administratīvās funkcijas pildīja komtur un fogtu pils – Sigulda, Dinaburga, Kuldīga, Ventspils, Valmiera u. c. – un tām pakļautās sīkākās pils (Milicers 2009, 121–123; Jähnig 2011, 62–75). Parasti pie tām veidojās arī miestī, daļa no tiem ar laiku ieguva pilsētas statusu, piemēram, Ventspils, Jaunpērnavā, Kuldīga, Valmiera un citi. Līdzīgi kā Rīgas arhibīskapijā, arī ordeņa teritorijā ir vērojama apdzīvotu vietu hierarhija. Tās augšgalā atradās Rīga – ordeņa zemes mestra rezidence.

Par Ziemeļigaunijas galveno centru izveidojās Tallina, kas no 1238. līdz 1346. gadam piederēja Dānijai. Līdzīgi kā citur, arī šeit pilsēta izauga pie Zobenbrāļu ordeņa celtās pilsētas Doma kalnā. Izšķiroša nozīme Tallinas kļūšanā par tirdzniecības pilsētu bija pēc Zobenbrāļu ordeņa iniciatīvas 1230. gadā notikušajai 200 lejasvācu tirgotāju ataicināšanai no Visbijas (Johansen 1951, 87). Domājams, ka ar šo soli ordenis gribēja nostiprināt savas varas pozīcijas Ziemeļigaunijā, tātad tam bija teritoriālpolitiski mērķi. Kad pēc Zobenbrāļu ordeņa likvidācijas Ziemeļigaunijā nostiprinājās dāņi, pils kļuva par Dānijas karaļa vietvalža sēdekli. Pils kopā ar pilsētu kalna piekāpē 13. gadsimta otrajā pusē tika izveidota par vienotu un labi nocietinātu kompleksu (Johansen/von zur Mühlen 1973, 42; Пуллат 1983, 144; Sarnowsky 1998, 404). Divas citas nozīmīgas dāņu pils tika uzceltas Rakverē un Narvā. Arī ap tām radās tirgotāju un amatnieku apmetnes, kas laika gaitā kļuva par pilsētām.

Tērbata pēc tāda paša nosaukuma bīskapijas izveidošanas 1224. gadā drīz pēc tam pārsteidzoši ātri izauga par bagātu un ievērojamu tirdzniecības pilsētu (Māsalu 1997, 343). Pils, Doma baznīca un pilsēta kopā veidoja lielāko politisko, reliģisko un saimniecisko centru Livonijas austrumos. Atskaitot cisterciešu lauku klosteri Kerknā, šīs bīskapijas teritorijā nebija neviena cita svarīga centra un nevienas pilsētas.

Sāmsalas–Vīkas bīskapijai jau 13. gadsimtā raksturīga plānveidīga pilsētu tīkla veidošanās. Pēc pirmās bīskapa rezidences ierīkošanas 13. gadsimta pirmajā pusē Lihulā tika izraudzīti nākamie bīskapijas atbalsta punkti Vecpērnavā un Hāpsalā. Gadsimta otrajā pusē šo bīskapa piļu pakāpē izveidojās divas mazpilsētas – Vecpērnavā un Hāpsala. Arī šajā teritorijā urbanizācijas procesa izvēršanās bija

saistīta ar zemeskunga vēlmi kontrolēt pārvaldāmo teritoriju ar administratīvo un militāro struktūru palīdzību, vienlaikus domājot arī par bīskapijas pilsētu kā ekonomisku centru izaugsmes potenciālu (Pärn 1998, 119–120). Tas pats sakāms arī par Kurzemes bīskapiju, kur gan pilnvērtīgas pilsētas Aizputē un Piltenē izveidojās salīdzinoši vēlu – attiecīgi 14. gadsimta otrajā pusē un 15. gadsimtā (Šterns 1997, 150–151).

Apkopojot līdz šim izklāstīto, iespējams konstatēt šādu tendenci. Pirmo pilsētu dibināšana Livonijā 13. gadsimta gaitā notika ciešā saistībā ar iekarošanas un jaunu varas attiecību veidošanās procesu, un to rašanās pamatā bija zemeskungu militārstratēģiskās un pārvaldes, kā arī kristīgās ticības izplatīšanas intereses. Līdz ar teritoriālās kundzības pilnveidošanos 14. gadsimtā Livonijā attīstījās ciešāks pilsētu tīkls. Līdzīgi kā daudzās vācu zemēs, arī Livonijā zemeskungi dibināja pilsētas kā savas varas balstus. Tās kļuva par vienu no instrumentiem, ar kura palīdzību valdnieks kontrolēja pārvaldāmo telpu līdztekus tiesu varai, piļu celtniecībai un iekšējai kolonizācijai (Johanek 1994, 18–22; Johanek 2006, 520–521; Johanek 2008, 296, 513). Būdamas varas un misionēšanas centri, pilsētas tika iekļautas attiecīgā zemeskunga valdniecības koncepcijā un piesaistītas viņa izveidotajām politiskajām struktūrām. Vienlaikus pilsētu dibināšana un privilēģiju piešķiršana ir vērtējama kā valdnieka atbalsts vietām, kam viņa izpratnē piemita saimnieciskās attīstības potenciāls. Pilsētas ieguva nosaukumu no pils, un zemeskungi tās izmantoja savu pārvaldāmo teritoriju aptveršanai un strukturēšanai pēc saimnieciskām pazīmēm (Schich 2006, 123). Tādējādi līdzās pilsētām novietotās zemeskungu (vai retos gadījumos lielo vasaļu – tādi bija Rozeni Straupē) pilis deva tirdzniecībai un tirgiem, respektīvi, saimnieciskajai darbībai, papildu drošību.

Grūti pateikt, kurām no pilsētu funkcijām – administratīvām, saimnieciskām vai militārām (Johanek 1994, 21) – zemeskungu valdīšanas koncepcijā Livonijā bija salīdzinoši lielāka nozīme. Avoti uz šo jautājumu neļauj atbildēt. Zemes kundzība Livonijā kā visaptveroša sistēma speciāli tikpat kā nav pētīta (izpēti apgrūtina avotu fragmentārais raksturs). Nesen iznākušajā Bernharta Jēniga monogrāfijā, kur aplūkota Vācu ordeņa teritoriālā veidojuma Livonijā tiesiskais pamats un pārvaldes struktūra, jautājums par pilsētu vietu zemes kundzības īstenošanā tiek skatīts tikai garāmejot. Autors norāda, ka sākotnēji pilsētu dibināšanai pie pilīm vairāk bija militāri stratēģiska nozīme, bet vēlāk zemes kundzības politikas priekšplānā izvirzījās pilsētu kā ekonomisku centru loma (Jähnig 2011, 48, 75, 164–165). Kopumā nez vai būs nepareizs pieņēmums, ka pēc iekarojumu beigām pilsētu izbūvi un attīstību Livonijā pirmām kārtām noteica ekonomiskie faktori. Apkopojot pētījumus par Angliju un Vāciju liecina, ka tur galvenā nozīme zemeskungu pilsētu dibināšanas politikā bija tieši saimnieciskajiem aspektiem (Johanek 1994, 22–25). Arī Livonijā ekonomiskie ieguvumi varēja kļūt par galveno zemeskungu motīvu, jo ar pilsētu palīdzību viņi centās padarīt intensīvāku savu valdīšanas sistēmu 14. un 15. gadsimtā.

Pār mazajām, saimnieciski vājākajām pilsētām zemeskungi ieguva pilnīgu kontroli. Tā, piemēram, pat vēl 16. gadsimta vidū Sāmsalas–Vītkas bīskapijas mazpilsētas Vecpērnavas un Hāpsalas atradās pilnīgā bīskapa un viņa dienestlaužu varā (Kivimäe 1998, 132–133). Līdzīgi kā citās Viduseiropas zemēs, arī Livonijas mazpilsētas bija vājas, to pilsoņu slānis nepietiekami attīstīts un tā iespējas izrādīt politisku aktivitāti ļoti pieticīgas (Samsonowicz 1999, 217). Toties Livonijas lielās

komūnas, īpaši Rīga un Tallina, ieguva salīdzinoši lielu autonomiju un kļuva par vērā nemamu faktoru gan Livonijas ekonomiskajā, gan politiskajā dzīvē. Trīs lielākās Livonijas tālirdzniecības pilsētas Rīga, Tērbata un Tallina gan vietējos landtāgos, gan Hanzas mērogā uzstājās visu Livonijas pilsētu vārdā. Tās uzturēja intensīvus sakarus arī ārpus teritoriālajiem veidojumiem, kuriem tās bija piederīgas, veidojot sakaru tīklus ar citām pilsētām un savas ietekmes telpas. Šo sakaru pamatā vispirms bija tirdzniecības saites un Livonijas pilsētu iesaistīšanās tālirdzniecības sistēmā.

Pilsētas kā saimnieciskās dzīves centri, to tirdzniecības virzieni un sakaru tīkli

Pēc Ena Tarvela domām, sakari starp 13. gadsimtā dibinātajām Livonijas pilsētām kopš to pirmsākumiem balstījās uz sakaru tīkliem, kas pastāvēja starp vietējiem pilskalniem pirms vācu un dāņu iebrukuma (Tarvel 1999, 301), lai arī konkrēta apstiprinājuma vēstures avotos šādam pieņēmumam nav. Rīga, Tērbata un Tallina jau drīz pēc dibināšanas pildīja centru funkcijas ne tikai teritoriāli politiskā līmenī, bet kļuva arī par nozīmīgiem tālirdzniecības atbalsta punktiem. Tur koncentrējās tirdzniecība starp Austrumiem un Rietumiem – virzienā no Novgorodas/Pleskavas un Smoļenskas/Polockas uz Brigi Flandrijā. Vienlaikus lielākās pilsētas savā starpā sadalīja vietējo Livonijas tirgu. Šādā nozīmē Rīga, Tērbata un Tallina pildīja centru funkcijas, un katra no tām veidoja savas saimnieciskās ietekmes zonas, kas tālu pārsniedza to politisko veidojumu robežas, pie kurām katra minētā pilsēta bija piederīga (Niitemaa 1952, 50–51).

Par nozīmīgākajiem vārtiem lejasvācu tirgotājiem Livonijā, kuri no Lībekas caur Gotlandi nodibināja tirdznieciskos sakarus ar Daugavas lejteces iedzīvotājiem, vēlākais, kopš 12. gadsimta 80. gadiem kļuva **Rīga**. Sākotnēji bīskapam Albertam 1201. gadā, veidojot Rīgu, par savas varas atbalsta punktu noteicošie bija teritoriālās kundzības un militārie apsvērumi (Zühlke 2005, 80, 83-84; Benninghoven 1961, 50), bet drīz vien šajā vietā izveidojās arī spēcīga pilsoņu kopiena. Tirgotāji, kas apmetās uz dzīvi Rīgā, kopā ar tirgotājiem viesiem no sāka gala darīja visu, lai radītu apstākļus drošai tirdzniecības norisei. Sākotnējā iekarošanas posmā rīdzinieki līdztekus bīskapam un ordenim uzstājās kā patstāvīgs militārs spēks. Pēc tam, kad pāvesta legāts Guljelmo no Modenas 1225./1226. gadā pilsētai apstiprināja autonomijas tiesības un apsoltīja tās pilsoņiem trešo daļu no iekarojumiem nākotnē, tirgotāji arvien aktīvāk sāka piedalīties karagājienos, lai nostiprinātu pozīcijas tirdzniecībai stratēģiski nozīmīgos punktos un panāktu, ka zemes dalīšanā tiek ņemtas vērā tirgotāju intereses (Johansen 1951, 13; Niitemaa 1952, 31, 35).

Iekarojumu procesā tirgotāji ieguva lielas zemes platības Ventas lejtecē Kurzemē un Lielupes baseinā Zemgalē, kā arī Sāmsalā un Ziemeļigaunijā – vietās, kur varas un zemes kundzības jautājumi nebija līdz galam skaidri. Līdz pilsētu dibināšanai, kā liecina Tallinas piemērs, nonāca tad, ja iniciatīvu pārņēma kāds no zemeskungiem. Tirgotāji paši nevarēja kļūt un nekļuva par pilsētu dibinātājiem. Iekarojumu gaitā Rīgas tirgotāji nonāca līdz pat Dienvidigaunijai, Vīkai un Tērbatas apvidum. Tikai līdz ar Tallinas, Tērbatas, Vecpērnavas un Hāpsalas izaugsmi rīdzinieki tika izspiesti no šiem tirgiem (Niitemaa 1952, 61–62).

2. att. Tirgotāju teritoriālie ieguvumi no 1226. līdz 1236. gadam
(Avots: Johansen 1940/1941, 14)

Territorial gains of merchants from 1226 to 1236

Tirdzniecības aizsardzībai kalpoja līgumi. Rīgai, kas bija preču pārkraušanas vieta precēm, kas tika transportētas pa Baltijas jūru un Daugavu, izdevīgs bija līgums, kas 1229. gadā tika noslēgts starp Smoļenskas kņazu un Rīgas bīskapu. Kopā ar tirgotājiem no gotu krasta, Lībekas, Groningenas, Brēmenes un Vestfālenes tā noslēgšanā piedalījās arī četri rīdzinieki (Ivanovs, Kuzņecovs 2009, 397). Līgums veidoja pamatu, lai nodrošinātu netraucētu tirdzniecību un satiksmi pa Daugavu, kas bija Rīgas tirdzniecības galvenā artērija. Vienlaikus tas iezīmēja arī Rīgas tirgotāju ietekmes sfēru un darbības virzienu – Smoļenskas, Polockas un Lietuvas tirgu.

Vispirms vācu tirgotāji apmetās Smoļenskā, kur jau 1229. gadā bija latīņu, t. i., Romas, katoļu baznīca (Angermann 1990, 103). Kopš 14. gadsimta par galveno Hanzas tirdzniecības centru šajā reģionā kļuva Polocka. Tur esošais Hanzas kantoris atradās Rīgas rātes pārraudzībā, un kopš 14. gadsimta Rīga viena pati, bez citu pilsētu līdzdalības slēdza tirdzniecības līgumus ar partneriem austrumos (turpat, 104). Ieraksti Rīgas Parādnieku grāmatā no 13. gadsimta beigām līdz 14. gadsimta vidum liecina, ka uz Rīgu orientējās visas tirgus vietas pie Daugavas posmā no Polockas līdz Rīgai. No tām pilsētas statusu gan ieguva vienīgi Koknese. Rīgas Parādnieku grāmata ļauj arī secināt, ka ap 1300. gadu Rīgas iekšzemes tirdzniecības reģions

aptvēra ne tikai Daugavu un Lielupi, bet stiepās arī austrumu virzienā uz Straupi, Cēsīm, Pērnavu, Vīlandi, Valku, Hāpsalu, Tērbatu, Otepē, Tallinu un Rakveri (Niitemaa 1952, 53). Turklāt Rīgas uzmanības lokā atradās arī tālāk uz austrumiem esošās krievu pilsētas Pleskava un Novgoroda.

Tallinas specializācijas virziens bija tirdzniecība ar Novgorodu. Jau kopš dibināšanas šī pilsēta veica centra funkcijas veselam tirdzniecības reģionam Livonijas ziemeļos. Pauls Johansens 1933. gadā publicētajā darbā *Liber Census Daniae* (tas ir 1240. gadā sastādīts Harjumā un Virumā apdzīvotu vietu uzskaitījums) norādījis, ka ciemu secība sarakstā veidota, soli pa solim attālinoties no Tallinas, un Tallina ir izejas punkts P. Johansena konstatētajiem ceļu maršrutiem (Johansen 1933, 11–40). Saraksta sastādīšanas laikā Tallina bija izvirzījusies priekšplānā kā vācu un dāņu iekarotāju militārais, administratīvais un reliģiskais centrs. Taču nav noliedzams, ka Tallinas stāvokļa izdevīgumu noteica arī ekonomiskie aspekti. Pēc tam, kad 1230. gadā uz Tallinu pārcēlās 200 tirgotāji no Gotlandes un 1248. gadā Dānijas karalis pilsētai piešķīra Lībekas tiesības, Tallina kļuva par vienu no nozīmīgākajiem Hanzas tāltirdzniecības centriem Baltijas jūras reģiona austrumdaļā. Pilsēta spēja iekļauties zemeskungu izveidotajos savienojumu tīklos, tos intensificējot un izvēršot sev vēlamā virzienā. Ziemeļgaunija kļuva par dabisku Tallinas saimniecisko aizmuguri. Turklāt viduslaiku gaitā Tallina pildīja centra funkcijas arī apdzīvotajām vietām gar Somijas piekrasti (Angermann 2007, 24). Tallina bija preču pārkraušanas vieta no lielākiem uz mazākiem kuģiem ceļā uz Novgorodu, un otrādi. Tas bija pamats ne tikai Tallinas uzplaukumam, bet visa reģiona attīstībai.

Svarīgākais **Tērbatas** tirdzniecības partneris līdztekus Novgorodai bija bagātā Pleskava, kas ģeogrāfiski atradās iepretī Tērbatai (Angermann 1991, 80). Diemžēl avotu trūkuma dēļ nav iespējams gūt kaut cik konkrētu priekšstatu par Tērbatas tirdzniecības organizāciju viduslaikos. Pilsēta, kas atradās dziļi iekšzemē, caur Vīlandi un Pērnavu bija saistīta ar Baltijas jūru. Tomēr viduslaikos arvien pieauga Tallinas kā Tērbatas eksporta un importa ostas nozīme, un tāpēc Tērbatas–Pērnavas ceļš panīka (Laakmann 1956, 169–170).

Livonijas pilsētu ekonomisko sakaru kopaina nebūtu pilnīga, ja bez ievērtības tiktu atstāti mazpilsētas un miesti – tirgus vietas ar aptuveni 20–30 mājām un noteiktām tiesiskām brīvībām, respektīvi, privilēģijām. Pauls Johansens Livonijā ir saskaitījis 52 miestus. Lielākā daļa no tiem atradās pie zemeskungu vai lielo vasaļu pilīm, un deviņi miesti bija izveidojušies lielāko tirdzniecības ceļu krustpunktos (Johansen 1940/1941, 34–36).

Livonijas rakstītie vēstures avoti neļauj detalizētāk izsekot sakaru organizācijai starp mazpilsētām, miestiem un lielākiem tirdzniecības centriem, taču var pieņemt, ka mazāko centru nozīme aprobežojās galvenokārt ar tirdzniecības sistēmas apakšējā līmeņa veidošanu. Pētījumi par mazpilsētām Viduseiropas zemēs liecina, ka tajās koncentrējās lokālā līmeņa tirdzniecība, tur bija nopērkama lauksaimniecības produkcija, lopi, kurināmais, reizēm arī vietējie ražojumi (Samsonowicz 1991, 212). Pēc visa spriežot, arī Livonijā mazpilsētas un miesti savienoja lokālā un pārreģionālā līmeņa tirdzniecības lokus, kā arī acīmredzot veidoja sava veida atbalsta punktus preču plūsmām starp lielākajiem tirdzniecības centriem. Vērtējot pēc formālām pazīmēm (pilsētu tiesības, pašpārvalde, mūra nocietinājumi) (Šterns 1997, 134–137;

Ose 1999, 213), rodas iespaids, ka mazpilsētas bija nozīmīgākas par miestiem, taču ekonomiskā ziņā, kā liecina Hāpsalas piemērs, reizēm starpība starp Livonijas mazpilsētu un miestu nebija liela (Kattinger 2001, 61). Konkrēta informācija par iedzīvotāju skaita ziņā mazāko apdzīvoto vietu nozīmi lielāko pilsētu tirdzniecības politikā un tirdzniecisko sakaru sistēmā avotos tikpat kā nav atrodamā, tomēr nav noliedzams, ka, piesaistot sev atsevišķu mazpilsētu un miestu grupas, lielākas kapacitātes centri varēja aptvert un ekonomiski kontrolēt noteiktu Livonijas daļu.

Šāds modelis atbilda Rīgas, Tērbatas un Tallinas interesēm, jo viduslaiku gaitā lielāko Livonijas tāltirdzniecības centru starpā pakāpeniski izveidojās un stabilizējās zināma specializācija. Vairākas netiešas norādes ļauj izteikt pieņēmumu, ka 13. gadsimtā un 14. gadsimta pirmajā pusē tirdznieciski politiskie kontakti Livonijas pilsētu starpā vēl bija samērā vāji. Rīgai, Tērbatai un Tallinai, kuras uzplauka kā Hanzas tāltirdzniecības centri, prioritāras nebija saites ar savu zemi un tuvākajām pilsētām, bet gan sakari ar Lībeku, Visbiju un citām attālām pilsētām. Ciešāka sadarbība ar Hanzu saistīto jautājumu koordinācijā Rīgas, Tērbatas un Tallinas starpā konstatējama, sākot ar 14. gadsimta vidu, kad Livonijas pilsētu vadošās amatpersonas vairāk vai mazāk regulāri sāka rīkot oficiālas pilsētu sanāksmes (Misāns 1996, 89–98). 14. gadsimta otrajā pusē trīs lielākās Livonijas pilsētas bija savā starpā sadalījušas Livonijas saimniecisko telpu atbilstoši katras pilsētas tāltirdzniecības interesēm. Šo procesu pamatā bija gan politiski, gan ekonomiski cēloņi. Pēc ieilgušā un neveiksmīgā kara ar Vācu ordeni (1297–1330) Rīga bija spiesta atkāpties no tirgiem Sāmsalā un Igaunijā, kur, kā jau tika minēts, rīdzinieki bija ieguvuši atbalsta punktus zemes iekarošanas gaitā 13. gadsimtā. Rīgas novājināšanos izmantoja Igaunijas pilsētas, pirmām kārtām Tērbata un Tallina, kuras nostiprināja savas pozīcijas Hanzas tirdzniecībā starp Austrumiem un Rietumiem, palielinot ietekmi Hanzas kantorī Novgorodā un tirdzniecībā ar Pleskavu. 14. gadsimta 60. gados Rīga mēģināja iegūt Lībekai un Visbijai līdzvērtīgu ietekmi Novgorodā, un 1373. gadā Rīga centās panākt tiesības Hanzas kantorī – Sv. Pētera sētā – līdztekus Lībekai un Visbijai iecelt trešo eltermani. Zīmīgi, ka Tērbata un Tallina šos Rīgas centienus nesteidzās atbalstīt. Kooperējoties ar Lībeku, abas Igaunijas pilsētas centās distancēties no Rīgas un pašas nostiprināties Novgorodā, panākot, ka Hanzas tirdzniecība ar Novgorodu norit caur Tallinu un Tērbatu. Līdz ar to Rīga bija spiesta atkāpties un koncentrēties uz tirdzniecību pa Daugavu (Groth 1999, 70–73, 77–78; Misāns 2005, 174–176).

Livonijas pilsētu prioritārie tirdzniecības virzieni saglabāja nozīmi arī turpmākajos gadsimtos. Rīgas rokās atradās Daugavas tirdzniecība, respektīvi, tirdzniecība ar Polocku un Lietuvu. Tallina kļuva par galveno preču pārkraušanas vietu Hanzas tirdzniecībā ar Novgorodu un kontrolēja Ziemeļigaunijas, Somijas un Ziemeļzviedrijas tirdzniecību. Savukārt Tērbata, izmantojot ģeogrāfiskā stāvokļa priekšrocības, orientējās uz tirdzniecību ar Pleskavu un tālāk uz Novgorodu, kā arī dominēja Dienvidigaunijas saimnieciskajā telpā (Misāns 2005, 174–175).

Livonijas ekonomiskās telpas sadalījums trīs lielāko pilsētu starpā atspoguļojās šo pilsētu attiecībās ar mazpilsētām. Tallinas aizbildniecībā atradās Ziemeļigaunijas pilsētas Rakvere un Narva, Tērbatas – Dienvidigaunijas pilsētas Vīlande un Pērnavā, bet Rīgai bija noteikšana pār daļu pilsētu (vai pat visām pilsētām), kas atradās mūsdienu Latvijas teritorijā. Neatkarīgi no Livonijas bīskapu un Vācu ordeņu teritoriālo valdījumu robežām Rīga, Tērbata un Tallina veidoja savas saimnieciskās

telpas, piesaistot sev mazpilsētas un miestus, kas atradās to ekonomiskās ietekmes zonā (Misāns 2005, 175–176).

15. gadsimta rakstītajos vēstures avotos ir atrodami daži piemēri, kas liecina par lielāko Livonijas pilsētu sava veida patronāžu pār mazpilsētām. Atsevišķās Livonijas pilsētu sanāksmēs (1437. gadā Pērnāvā, 1444. gadā Valkā) Vīlande bija pilnvarojusi sevi pārstāvēt Tērbatai, bet 1444. gada sanāksmē Valkā tādu pašu pilnvarojumu Rīgai bija devušas Kuldīga un Ventspils (LECUB 9, 1889, Nr. 178; AR 1, 1907–1933, Nr. 471). Tiesa, četrus gadus iepriekš Valmierā notiekošajā Livonijas pilsētu sanāksmē, kurā Ventspils rātes sūtnis piedalījās personīgi, Kuldīga sevi pārstāvēt uzticēja nevis Rīgai, bet Ventspilij (LECUB 9, 1889, Nr. 562). Tātad ir pamats domāt, ka telpiski determinētās tirdznieciski politiskās saites pastāvēja ne tikai starp Livonijas lielpilsētām, bet arī starp mazpilsētām, taču šis jautājums vēl būtu speciāli pētāms. Vīlnis Pāvulāns savulaik izteica pieņēmumu, ka Kurzeme ir aplūkojama kā atsevišķs tirdzniecības apgabals, kura pilsētas orientējās uz tiešu tirdzniecību ar ārzemēm, un par Rīgas tirdzniecības apakšcentriem tās nebūtu uzskatāmas (Pāvulāns 1971, 123).

Secinājumi

Apkopojot iepriekš rakstīto, varam secināt, ka līdzīgi kā Hanzas reģiona rietumdaļā, arī Livonijas pilsētu pilsoņiem bija raksturīgi divi pašidentifikācijas un telpiskās identitātes līmeņi (Henn 2009, 225, 231). No vienas puses, katra pilsēta un tās iedzīvotāji bija saistīti ar tās zemeskunga izveidoto un pārvaldīto teritoriālo valdījumu tā politikajās robežās. No otras puses, būdamas nozīmīgi saimnieciski centri, Rīga, Tērbata un Tallina veidoja savas ietekmes zonas, kas stiepās pāri zemeskunga pārvaldīto teritoriālo struktūru robežām, iekļaujot tajās attiecīgajai pilsētai piesaistītās mazpilsētas un tirgus vietas. Pateicoties šiem sakariem Livonijas iekšienē, pilsētu iedzīvotājiem bija raksturīga piesaiste ne tikai sava zemeskunga teritoriālajam veidojumam, bet arī piederības sajūta plašākai telpiskai struktūrai, kuras vienojošais elements bija tajā esošo pilsētu un miestu kopīgās saimnieciskās intereses.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Angermann N. 1990. Die Bedeutung Livlands für die Hanse. In: N. Angermann, Hg. *Die Hanse und der deutsche Osten*. Lüneburg : Nordostdeutsches Kulturwerk, 97–115.
- Angermann N. 1991. Deutsche Kaufleute im mittelalterlichen Novgorod und Pleskau. In: H. Rothe, Hg. *Deutsche im Nordosten Europas* (Studien zum Deutschtum im Osten 22). Köln, Wien : Böhlau, 59–86.
- Angermann N. 1995. Die Stellung der livländischen Städte in der hansischen Gemeinschaft. In: *Hansische Geschichtsblätter*, 113: 109–125.
- Angermann N. 2007. Die Hanse und der finnische Meerbusen im Mittelalter. In: K. Brüggemann, Hg. *Europa der Regionen: Der Finnische Meerbusen. Esten, Deutsche und ihre Nachbarn* (Colloquia Baltica 11). München : Martin Meidenbauer, 13–24.

- AR 1, 1907–1933 = O. Stavenhagen und L. Arbusow jun., Bearb. *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage*. Bd. 1 (1304–1459). Riga : Deubner, Jonck & Poliewsky, Kommissionsverlag von E. Bruhns Buchhandlung.
- Asaris J. 2002. Pilskalnu loma Kurzemes viduslaiku centru izveidē. *Ventspils muzeja raksti, II*: 119–125.
- Benninghoven F. 1961. *Rīgas Entstehung und der frühhansische Kaufmann* (Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien 3). Hamburg : A. F. Velmede.
- Blese J. 1998. *Koknese: ar atskatu tālā pagātnē*. Rīga : Atēna.
- Caune M. 2007. Cēsis 14.–18. gadsimtā: plānojums, apbūve un iedzīvotāji. Grām.: *Cēsīm 800. Quo vadis, Cēsis? Starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Cēsis, 2006. gada 6.–7. aprīlis*. Cēsis : Cēsu pašvaldības aģentūra „Vidzemes Vēstures un tūrisma centrs”, 155–166.
- Escher M., Haverkamp A. Und Hirschmann F. G., Hg. 2000. *Städtelandschaft – Städtenez – zentralörtliches Gefüge : Ansätze und Befunde zur Geschichte der Städte im hohen und späten Mittelalter* (Trierer historische Forschungen, 43). Mainz : von Zabern.
- Groth E. 1999. *Das Verhältnis der livländischen Städte zum Novgoroder Hansekontor im 14. Jahrhundert* (Die Baltische Reihe 4). Hamburg : Baltische Gesellschaft.
- Hellmann M. 1982. Die Anfänge des Städtewesens im Baltikum. In: F. B. Kaiser und B. Stasiewski, Hg. *Stadt und Land im Deutschen Osten und Ostmitteleuropa*. Köln, Wien : Böhlau, 1–21.
- Henn V. 2009. Städtebünde und regionale Identitäten im hansischen Raum. In: V. Henn. *Aus rheinischer, westfälischer und hansischer Geschichte*. Trier : Porta Alba, 212–232.
- Hildebrand H., Hg. 1872. *Das Rigische Schuldbuch*. St. Petersburg : Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- IH 1993 = *Heinrici chronicon. Indriķa hronika*. Red. Ē. Mugarēvičs. Rīga : Zinātne.
- Ivanovs A., Kuzņecovs A. 2009. *Smoļenskas – Rīgas aktis 13. gs. – 14. gs. pirmā puse. Kompleksa Moscowitica-Ruthenica dokumenti par Smoļenskas un Rīgas attiecībām* (Vēstures avoti VI). Rīga : Latvijas Valsts vēstures arhīvs; Daugavpils : Daugavpils Universitātes Latgales pētniecības institūts.
- Jähnig B. 2011. *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 16). Berlin : LIT.
- Johanek P. 1994. Landesherrliche Städte – kleine Städte. Umriss eines europäischen Phänomens. In: J. Treffeisen und K. Andermann, Hg. *Landesherrliche Städte in Südwestdeutschland* (Oberrheinische Studien 12). Sigmaringen : Thorbecke, 9–25.
- Johanek P. 2006. Frühe Zentren – werdende Städte. In: J. Jarnut und M. Wemhoff, Hg. *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. und beginnende 12. Jahrhundert – Positionen der Forschung. Historischer Begleitband zur Ausstellung „Canossa 1077, Erschütterung der Welt. Geschichte, Kunst und Kultur am Aufgang der Romanik“*. München : Wilhelm Fink, 512–538.
- Johanek P. 2008. Die Entstehung der südböhmischen Städtelandschaft. In: D. Bulach und M. Hardt, Hg. *Zentrum und Peripherie in der Germania Slavica. Beiträge zu Ehren von Winfried Schick*. Stuttgart : Franz Steiner, 295–316.
- Johansen P. 1933. *Estlandliste des Liber Censur Daniae*. Kopenhagen und Reval : H. Hagerup und P. Wassermann.
- Johansen P. 1940/1941. Die Bedeutung der Hanse für Livland. In: *Hansische Geschichtsblätter*, 65/66: 1–55.

- Johansen P. 1951. *Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm : Wahlström & Widstrand.
- Johansen P. Und von zur Mühlen H. 1973. *Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15). Köln [u. A.] : Böhlau.
- Kattinger D. 2001. Stadtentstehung und -entwicklung in Schweden und Livland am Beispiel der Kalmarsundregion, Gotlands sowie des Bistums Ösel-Wieck 1100-1400. In: M. Auns, ed. *Lübeck style? Novgorod style? Baltic Rim central places as arenas for cultural encounters and urbanisation 1100-1400 AD: transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21, 1998* (CCC papers 5). Riga : Nordik.
- Kießling R. 1999. Kleinstädte und Märkte als regionalpolitische Instrumente. Ostschwaben vom 14. bis 16. Jahrhundert. In: H. Flachenecker und R. Kießling, Hg. *Städtelandschaften in Altbayern, Franken und Schwaben. Studien zum Phänomen der Kleinstädte während des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit* (Zeitschrift für Bayerischen Landesgeschichte, Beiheft 15 (Reihe B)). München : Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 243–288.
- Kivimäe J. 1998. Iuravit iuxta formam prescriptam. Zur Rechtslage der Kleinstädte des Bistums Ösel-Wiek am Ausgang des Mittelalters. In: E. Küng und H. Tamman, Hg. *Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes*. Tartu : Eesti Ajalooarhiiv, 119–135.
- Laakmann H. 1956. *Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558)* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 23). Marburg : Johann Gottfried Herder-Institut.
- LECUB 2, 1855 = F. G. Bunge, Hg. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, Bd. 2 (1301–1367). Reval : Kluge und Ström.
- LECUB 6, 1873 = F. G. Bunge, Hg. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, Bd. 6. Riga : Nikolai Kymmel.
- LECUB 9, 1889 = H. Hildebrand, Hg. *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*, Bd. 9 (1436–1443). Riga, Moskau : J. Deubner.
- LGU 1, 1908 = H. Bruining und N. Busch, Hg. *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*, Bd. I. Riga : Jonck & Poliewsky.
- Ligers Z. 1948. *Geschichte der baltischen Städte*. Bern : Paul Haupt.
- Mäesalu A. 1997. Über den Stand der archäologischen Forschungsarbeit in Dorpat (Tartu). In: M. Gläser, Hg. *Lübecker Kolloquium zur Städtearchäologie im Hanseraum: I: Stand, Aufgaben und Perspektiven*. Lübeck : Schmidt-Römhild, 343–350.
- Meynen E., Hg. 1979. *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Städteforschung* (Städteforschung : Reihe A, Darstellungen, 8). Köln, Wien : Böhlau.
- Milicers K. 2009. *Vācu ordeņa vēsture*. Rīga : Zvaigzne ABC.
- Misāns I. 1996. Die späten Anfänge der städtischen Zusammenarbeit in Alt-Livland. In: O. Pelc und G. Pickhan, Hg. *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag*. Lüneburg : Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 89–98.
- Misāns I. 2005. Riga – ein Vorort der livländischen Städte im Mittelalter? In: I. Misāns und H. Wernicke, Hg. *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit* (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 22). Marburg : Herder-Institut, 169–179.

- Misāns I. 2009. Die Städte als zentrale Orte im mittelalterlichen Livland und die Anfänge ihrer Vernetzung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. In: R. Czaja und K. Jahnke, Hg. *Städtelandschaften im Ostseeraum im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Torun : Wydawnictwo Naukowe UMK, 87–102.
- Niitemaa V. 1952. *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter* (Suomalisen Tiedeakatemia Toimituksia Annales Academie Scientiarum Fennice B 76,2). Helsinki : Suomalainen Tiedeakatemia.
- Ose I. 1999. Burg und Stadt im mittelalterlichen Lettland während des 13.–15. Jahrhunderts. In: *Castrum Bene* 6: 213–231.
- Pāvulāns V. 1971. *Satiksmes ceļi Latvijā XII–XVII gs.* Rīga : Zinātne.
- Pärn A. 1997. Die Lage der Stadtarchäologie in Estland: Der Stand der Forschungen und die bisherigen Ergebnisse. In: M. Gläser, Hg. *Lübecker Kolloquium zur Städtearchäologie im Hanseraum: I: Stand, Aufgaben und Perspektiven*. Lübeck : Schmidt-Römhild, 329–341.
- Pärn A. 1998. Über den Urbanisierungsprozess in Westestland, im ehemaligen Bistum Ösel-Wiek. In: N. Blomkvist, ed. *Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100–1400 AD: Papers of the XIth Visby symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996*. Visby : Gotland Centre of Baltic Studies, Gotland University College, 109–123.
- Radiņš A. 2002. Pirmo pilsētu veidošanās problēma Latvijā. Grām.: I. Virse, sast. *Latvijas arheoloģija. Pētījumi un problēmas*. Rīga : N.I.M.S., 143–151.
- Samsonowicz H. 1991. Die kleinen Städte im Zentraleuropa des Spätmittelalters. Versuch eines Modells. In: A. Maćzak und Ch. Smouth, Hg. *Gründung und Bedeutung kleinerer Städte im nördlichen Europa der frühen Neuzeit* (Wolfenbütteler Forschungen 47). Wiesbaden : Otto Harrasowitz, 205–217.
- Sarnowsky J. 1998. Reval und Dorpat. In: J. Bracker, V. Henn und R. Postel, Hg. *Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos: Textband zur Hamburger Hanse-Ausstellung von 1989*, 2. Verb. Aufl. Lübeck : Schmidt-Römhild, 403–407.
- Schich W. 2006. Klöster und Städte als neuartige zentrale Orte des hohen Mittelalters im Raum östlich der mittleren Elbe. In: K.-H. Spieß, Hg. *Landschaften im Mittelalter*. Stuttgart : Franz Steiner, 113–133.
- Simiński R. 2007. Die lokalen Grenzen in Livland im 13. und 14. Jahrhundert. Entstehung und Funktion. In: U. Knefelkamp und K. Bosselmann-Cyran, Hg. *Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter. Akten des 11. Symposiums des Mediävistenverbandes (Frankfurt an der Oder, 14.–17. März 2005)*. Berlin : Akademie Verlag, 93–106.
- Sne A. 2002. Castles, towns and villages – different landscapes of power in territory of Latvia from the 11th to 16th century. In: G. Helming, B. Scholkmann and M. Untermann, eds. *Medieval Europe. 3rd Conference of Medieval and Later Archaeology Basel (Switzerland) 10.–15. September 2002. Preprinted Papers*. Vol. 2. Hertingen, 261–265.
- Šnē A. 2000. Agrās pilsētas, rezidences, nocietinājumi... Dienvidaustrumlatvijas dzelzs laikmeta pilskalni sociālpolitiskā kontekstā. Grām.: A. Šnē und J. Urtāns, red. *Arheoloģiskie pieminekļi, arheoloģiskās vietas*. Rīga : Mantojums, 40–49.
- Šnē A. 2002. *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga : Intelekts.
- Šnē A. 2008. Stammesfürstentum und Egalität: Die sozialen Beziehungen auf dem Territorium Lettlands am Ende der prähistorischen Zeit (10.–12. Jahrhundert). In: *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 3: 33–56.
- Šterns I. 1997. *Latvijas vēsture 1290–1500*. Rīga : Daugava.

- Šterns I. 2002. *Latvijas vēsture 1180–1290. Krustakari*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Tarvel E. 1998. Die Gauinstitution in Estland am Anfang des 13. Jahrhunderts. In: N. Blomkvist, ed. *Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100–1400 AD: Papers of the XIth Visby symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th-9th, 1996*. Visby : Gotland Centre of Baltic Studies, Gotland University College, 192–199.
- Tarvel E. 1999. Genesis of the Livonian town in the 13th century. In: A. Radziemiński and J. Tandecki, red. *Prusy–Polska–Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Zbiór prac ofiarowanych Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. Torun : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 287–301.
- Valk H. 2005. The Genesis of Viljandi (Fellin): Archeological Data. In: I. Misāns and H. Wernicke, Hg. *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit* (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 22). Marburg : Herder-Institut, 192–199.
- Valk H. 2008. Estland im 11.–13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus der Sicht der Archäologie. In: *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 3: 57–86.
- VHLH 2005 = *Vartbergas Hermana Livonijas hronika*. Tulk. Ē. Mugarēvičs. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Zeids T. 1951. *Feodālisms Livonijā*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
- Zühlke R. 2005. Rīgas früheste Entwicklung – Der Einfluß von Personen und Personenverbänden bei der Entstehung der deutschen Siedlung am *campus rigae*. In: I. Misāns and H. Wernicke, Hg. *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit* (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 22). Marburg : Herder-Institut, 76–86.
- Žulkus V. 1995. Zur Frühgeschichte der baltischen Stadt. In: H. Brachmann, Hg. *Zur Genese der mittelalterlichen nichtagrarischen Zentren in Ostmitteleuropa* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa). Berlin : Akademie Verlag, 190–206.
- Пуллат Р., сост. 1983. *История Таллина (до 60-х годов XIX века)*. Таллин : Ээсти раамат.
- Селарт А. 2009. Начало городской жизни в средневековой Ливонии и Руси. В кн.: Е. Л. Назарова, отв. Ред. *Балтия в контексте Северного пространства. От Средневековья до 40-х годов XX века*. Москва : ИВИ РАН, 84–102.

Summary

Similarly to other countries of Latin Christendom, the cities in medieval Livonia evolved both as sovereign-ruled centres of power and centres of commerce and economy in the 13th and 14th centuries. The cities became part of sovereign power structures and belonged to different administrative territories like the Archbishopric of Riga, State of the Order of Teutonic Knights, Bishopric of Tartu and others. At the same time, irrespective of the territorial division, the Livonian cities were involved in long-distance trade that allowed forming their own areas of economic impact, involving some smaller towns and villages.

Mēklenburgas Kristofs hercogistes un arhibīskapijas interēšu krustpunktā

Christoph of Mecklenburg in-between the Interests of the Duchy and the Archbishopric

Valda Kļava

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
E-pasts: *Valda.Klava@lu.lv*

Mēklenburgas Kristofa virzīšana Rīgas arhibīskapa koadjutora amatam bija process, kas atspoguļoja un raksturoja spēku samēru 16. gadsimta vidus Baltijas jūras reģiona politiskajā sistēmā. Stefana Hartmana izdotie Prūsijas hercoga arhīva dokumentu regesti paver daudzšķautņainu ieskatu šajā jautājumā, kas vēstures literatūrā parasti atspoguļots virspusēji un vienpusīgi. Dokumentu regestos rodams priekšstats par Kristofa virzīšanā iesaistīto politisko spēku savstarpējām attiecībām, rīcības motīviem un mērķa sasniegšanai lietotajiem paņēmieniem.

Atslēgvārdi: Baltijas jūras reģions, Livonija, Mēklenburga, 16. gadsimts, politiskā vēsture.

Ievads

Neilgi pirms Livonijas iziršanas 1561. gadā, bet jau neizbēgamā tās sabrukuma fāzē, starp daudziem vētraiņiem notikumiem, kas pavadīja Livonijas pašsaglabāšanās mēģinājumus vienlaikus ar jaunu politisko perspektīvu pielāgošanu vietējo varas nesēju interesēm, uz Baltijas jūras reģiona „politiskā teātra skatuves” izvērās kāda spraiga sīzētiskā līnija ar visai tālejošām sekām, proti, valdošā Mēklenburgas hercoga Johana Albrehta I¹ jaunākā brāļa Kristofa² uzaicināšana uz Livoniju. Viņam bija

¹ Johans Albrehts I (*Johann Albrecht I*, 1525–1563) – hercogs kopš 1547. gada: līdz 1552. g. kopīgi ar tēvabrāli Heinrihu V, 1552.–1555. g. kā vienīgais Mēklenburgas valdnieks, 1555.–1563. g. kopīgi ar brāli Ulrihu III. Atšķirībā no tēva Albrehta VII piekopa politiku, kas bija izteikti orientēta uz hercogistes patstāvību un ko raksturoja opozīcija Hābsburgiem, stingrs atbalsts reformācijai un centieni Mēklenburgu iesaistīt Eiropas starpvalstu attiecībās kā lielajām monarhijām līdzvērtīgu partneri (Pettke 1995, 134–137).

² Kristofs (*Christoph*, 1537–1592) – kopš 1554. g. Raceburgas bīskapijas administrators; 1555.–1558. g., 1559.–1561. g. un 1562.–1563. g. Livonijā cīnās par koadjutora statusu un tiesībām perspektīvā mantot arhibīskapa krēslu; 1563.–1569. g. poļu gūstā; kopš 1569. g. aktīvs reformācijas ieviesējs Raceburgas bīskapijā (Pettke 1995, 48–51).

jāklūst par Rīgas arhibīskapa Vilhelma³ koadjutoru, kas no idejas autoru puses bija iecerēts kā nopietns solis ceļā uz spēku līdzsvara maiņu gan Livonijā, gan reģionā kopumā un noveda pie notikuma, kurš būtiski ietekmēja Livonijas sabrukumu – pie Koadjutoru kara.⁴

16. gs. 50. gadu pirmajā pusē Brandenburgas–Prūsijas Hoencollernu un viņu politiskie sabiedrotie pastiprināti centās nostiprināties Baltijas jūras austrumu piekrastē. Šīs aktivitātes bija daļa no Baltijas jūras reģiona monarhiju iesaistīšanās jauno laiku sākumam raksturīgajā sāncensībā par ekonomisko un politisko virsvaru reģionā. Savukārt Livonijai kā acīmredzami vājam un smagu iekšēju pretrunu mocītam politiskam organismam, kas bija imūns pret laikmeta garam atbilstošām politiskās modernizācijas tendencēm, monarhiju plānos bija paredzēta upura loma, respektīvi, aktīvi tika domāts par paņēmienu, ar kuru palīdzību paredzamā Livonijas sabrukuma gadījumā iegūt kontroli pār tai piederošajām zemēm. Kā līdzeklis cerētā rezultāta sasniegšanai tika izraudzītas darbības, kas palīdzētu ieinteresēto monarhiju pārstāvi iedabūt Rīgas arhibīskapijas koadjutora krēslā, lai ar laiku arhibīskapijā pārņemtu varu un Livonijas politiskos notikumus ietekmētu sev vēlamajā virzienā. Minētie centieni 16. gs. vidū nebūt nebija jaunums – ar līdzīgiem nolūkiem Brandenburgas Vilhelms savulaik bija sācis karjeru kā Rīgas arhibīskapa Tomasa Šēninga koadjutors, un arī Mēklenburga ne jau pirmo reizi izrādīja pastiprinātu interesi par iespējām iegūt atbalsta punktu Livonijā.⁵ Līdzšinējās aktivitātes minētajā virzienā nebija nesušas vēlamos panākumus. Turklāt situācija, raugoties no Prūsijas hercogistes un tās sabiedroto viedokļa, bija kļuvusi aktuāla arhibīskapa Vilhelma vecuma dēļ un sakarā ar Krievijas un Zviedrijas pieaugošo interesi par Livoniju. Tāpēc Prūsija un Mēklenburga ar saviem sabiedrotajiem izšķīrās par aktīvu rīcību, lai gan tā draudēja ar nopietniem konfliktiem, ņemot vērā

³ Vilhelms (*Wilhelm*, 1498–1563) – Brandenburgas Ansbahas markgrāfs, Rīgas arhibīskapijas koadjutors 1529.–1539. g., Rīgas arhibīskaps 1539.–1561. g. (Müller 1996, 7)

⁴ Karš norisinājās no 1557. gada 6. jūnija līdz 5. septembrim: Vācu ordenis Livonijā, sava koadjutora Vilhelma fon Firstenberga personā noslēdzis savienību ar Livonijas bīskapiem, pasludināja arhibīskapu Vilhelmu par zemes ienaidnieku un saņēma viņu kopā ar Mēklenburgas Kristofu gūstā. Saskaņā ar tā paša gada 5. septembrī noslēgto Pasvāles līgumu abi tika atjaunoti statusā, pateicoties Polijas–Lietuvas spiedienam. Ar Koadjutoru karu saistītās pārmaiņas reģiona spēku izkārtojumā veicināja Livonijas kara sākšanos un Livonijas iziršanu (Arbusow 1918, 173–181; Spekke, Dunsdorfs 1964, 115–116).

⁵ Lai ietekmētu Livonijas politiskos likteņus un ar laiku sekularizētu Rīgas arhibīskapiju, Prūsijas hercogs, izmantojot Livonijas kārtu savstarpējās nesaskaņas un ieinteresētu kaimiņu monarhiju atbalstu, panāca sava brāļa Vilhelma ievēlēšanu par arhibīskapijas koadjutoru (Arbusow 1918, 162–168; Arbusow 1921, 733–785). Kristofa un Johana Albrehta I tēvs – hercogs Albrehts VII, kopš viņš 16. gs. 20. gados bija kļuvis par Livonijas bīskapiju aizbildni („konservatoru”), izrādīja gatavību pārņemt varu Livonijā, centās ar diplomātiskiem un pat militāriem līdzekļiem iedabūt dēlu Johanu Albrehtu Ordeņa koadjutora krēslā (Bergengrün 1898, 25–27; Gundermann 1966, 42–43) un arī turpmāk izmantoja visas izdevības, lai izrādītu savu gatavību pat ar militāru spēku ietekmēt norises Livonijā (Hartmann 2002, Nr. 1303, 1305, 1305/1, 1315, 1315/1). Kā Mēklenburgas ārpolitikas Livonijas virziena turpinājums ir vērtējama arī Johana Albrehta I un Kristofa māsas Annas izprecināšana 1566. gadā Kurzemes hercogam Gothardam Ketleram.

1546. gadā Livonijas landtāga pieņemtos ierobežojumus valdošo monarhu dzimtu pārstāvju iecelšanai koadjutora amatā Livonijā, proti, amata kandidātu nedrīkstēja uzaicināt bez citu Livonijas kārtu piekrišanas.

No vēstures pētnieka viedokļa Mēklenburgas Kristofa virzīšana uz Livoniju ir ļoti intriģējošs process, jo tajā iesaistītas praktiski visas Baltijas jūras reģiona politiskās varas, bet galvenie spēlētāji bija Prūsijas hercogiste, Livonijas kārtas, Mēklenburgas hercogiste un Polija–Lietuva. Reģiona politisko subjektu rīcības stratēģiju un taktiku īpaši uzskatāmi izgaismot palīdz apstākļi, ka pats Kristofs bija absolūti pasīvs šajās norisēs un spēlēja tīru statista lomu – ar viņu tika manipulēts atbilstoši ieinteresēto pušu apsvērumiem.

Kristofa ierašanās Livonijā un ar to saistītie politiskie samezģojumi diezgan bieži pieminēti Livonijas vēsturei veltītajā vēstures literatūrā. Tomēr šī tēma parasti aplūkota visai šauri, vienveidīgi un pārsvarā vienpusīgi. Tradicionāli Latvijas historiogrāfijā Kristofa uzaicināšanas plāns kontekstā ar iesaistīto politisko spēku dziļāku vai virspusīgāku raksturojumu tiek kopumā pasniegts kā arhibīskapa Vilhelma iecere un iniciatīva (Arbusow 1908, 149; Spekke, Dunsdorfs 1962, 115–116; Mettig 1897, 235; Richter 1838, 311; Wittram 1956, 51; Mühlen 1994, 157). Vairumā gadījumu koadjutora iecelšanas centieni tuvāk netiek raksturoti un tā arī paliek vien interesanta epizode Livonijas vēsturē. Daži autori tomēr norāda, ka 16. gs. vidus notikumiem bija sava priekšvēsture un plašāks konteksts, bet dara to no kāda atsevišķa skata punkta. Tā, piemēram, E. Dunsdorfs īsumā skaidro notikuma kopsakarību ar dinastiskajām attiecībām reģionā (Dunsdorfs 1962, 29, 115–116). Faktu, ka koadjutora lieta bija Eiropas mēroga likumsakarību rezultāts, pasvītro R. Vitrams (Wittram 1994, 65–66). Citiem apstākļiem, kas vairāk saistīti ar Mēklenburgas valdošā nama interesēm, uzmanību pievērš A. Bergengrīns (sk. 5. atsauci). Tēvs un dēls Arbusovi diezgan sīki raksturo Rīgas arhibīskapa koadjutora iecelšanas tradīciju, respektīvi, paša Vilhelma kļūšanu par Tomasa Šeninga koadjutoru 1530. gadā, šajā sakarībā nedaudz pievēršoties arī starptautisko attiecību un Livonijas iekšējo politisko kolīziju kontekstam (Arbusow 1908, 162–167; Arbusow 1919–1921, 742, 751–753, 774–775). Kopumā vēsturiskajā literatūrā Mēklenburgas Kristofa tēma nav guvusi plašu atspoguļojumu. Tā parasti aplūkota caur lokālās vēstures prizmu, turklāt ļoti īsi. Vienīgais plašākais darbs, kas ietver sevī samērā daudz uz koadjutora lietu attiecināmu detaļu, ir 19. gadsimta beigās tapušais A. Bergengrīna biogrāfiskais pētījums (Bergengrūn 1898). Prūsijas vēsturei veltītos pētījumos Kristofa iecelšanas centieni parādās kā hercoga Albrehta plāns (Quednau 1939, 196). Savukārt Mēklenburgas vēsturē Kristofa nonākšana Livonijā parasti tiek aplūkota hercogistes ārējās attiecībās kā hercoga Johana Albrehta I politikas sastāvdaļa (Bergengrūn 1898; Lützow 1835, 62; Vittense 1920, 164–167). Vienīgais izņēmums ir I. Gundermanes raksts par Prūsijas un Mēklenburgas politiku Livonijā, taču tas tēmu raksturo tikai lielos vilcienos (Gundermann 1966).

Kopumā redzams, ka vēstures literatūrā, lai arī epizodiski, tomēr ir atrodamas norādes, ka koadjutora jautājums būtu saprotams un analizējams kontekstā ar starptautiskajām attiecībām reģionā un iekšējo politisko spēku samēru Livonijā, taču speciāli šīm kopsakarībām neviens pētnieks līdz šim nav pievērsies. Jaunais daudzsējumu Prūsijas hercoga arhīva dokumentu regestu izdevums piedāvā iespēju detalizēti izsekot norisēm, kas saistītas ar Kristofa lietu. Izdevuma redaktors

Stefans Hartmans jau priekšvārdā galvenos vilcienos norāda uz koadjutora tēmas ciešo kopsakarību ar reģiona politiskajiem procesiem (Hartmann 2005b, XI–XIII). Savukārt paši avotu regesti piedāvā kompaktu, daudzšķautņainu un niansēm bagātu ieskatu darbībās, kas saistītas ar Rīgas arhibīskapa koadjutora iecelšanu, atklājot izteiksmīgu, brīžiem pat kriminālromāna cienīgu sižetu buķeti (Hartmann 2005a).

Šā raksta mērķis ir pievērst uzmanību regestos atrodamajām koadjutora plāna detaļām, lai precizētu priekšstatus par ieceres autoru nolūkiem, izvēlētajām rīcības metodēm un attieksmi pret risināmo problēmu. Lai loģiski izprastu Kristofa nokļūšanu koadjutora krēslā, šai rakstā mērķtiecīgi ir vispirms pievērsties laika posmam no 1553. gada, kad rodas plāns Kristofa izvirzīšanai Rīgas arhibīskapa koadjutora amatam, līdz 1555. gada 27. novembrim, kad viņš ierodas Livonijā (amatā ievēlēts 1556. gada 28. janvārī; Bergengrün 1898, 47). Šajā pasākuma stadijā tika izlolota iecere, aprēķināti tās īstenošanas paņēmieni, izstrādāti argumenti savas rīcības un nostājas pamatojumam un uzsākta praktiska plāna realizācija. Kristofs šajā laikā ir ceļā no Mēklenburgas uz Livoniju (sākumā teorētiski – kā plāna īstenošanas līdzeklis, vēlāk fiziskā nozīmē), lai risinātu „svešus uzdevumus svešā zemē svešos apstākļos” (Bergengrün 1898, 36). Viņa kā politiskā tirgus „maiņas monētas” likteni lemj tie spēki, kas vada šo procesu, kuru aprēķinos Livonija figurē kā visa Baltijas jūras reģiona politikas sastāvdaļa. Tādēļ iedziļināšanās minēto notikumu kopsakarībās var ienest kādu svaigu niansi līdz šim pārsvarā uz lokālām izpausmēm centrētajās šā perioda Latvijas vēstures interpretācijās. Gan privāta, gan oficiāla iesaistīto pušu sarakste paver ieskatu agro jauno laiku mūsdienu pētniecībā tik populārajā politikajā komunikācijā (Kugler, Sepp 2006, 19–20). Tā demonstrē 16. gs. politikas veidotāju izpratni par norišu likumsakarībām, satur norādes uz dažādām parādībām, kas ietekmē notikumus, un, kas īpaši interesanti, ļauj noprast dokumentu sastādītāju subjektīvo attieksmi pret notiekošo.

Kandidatūras izvēle koadjutora amatam

Kristofa kandidatūra Rīgas arhibīskapa koadjutora amatam kā daļa no ieceres ar jaunu sparpu pievērsties ietekmes nostiprināšanai Austrumbaltijā, domājams, bija radusies Mēklenburgas un Prūsijas hercogu pārrunās 16. gs. 50. gadu sākumā (Bergengrün 1898, 28). Pati doma par Vilhelma vēlmi redzēt sev blakus koadjutoru un tēmas iztirzāšana kontaktos ar Prūsiju droši konstatējama 1541. gadā (Hartmann 2002, Nr. 1135). Katrā ziņā jau 1553. gada oktobrī Vilhelms vēstulē Albrehtam vēsta, ka Johans Albrehts I vaicājis par brāļa iespējām tikt koadjutora krēslā. No tā var pieņemt, ka vismaz tobrīd iniciatīva nāca no Mēklenburgas puses (Hartmann 2005a, Nr. 1590). Tas arī saprotams, jo Mēklenburgas hercogs bija norūpējies par gandrīz pilngadīgā brāļa nodrošināšanu ar pienācīgiem iztikas līdzekļiem ārpus Mēklenburgas pamatteritorijas, lai izvairītos no zemes un varas dalīšanas (Pettke 1995, 48). Turklāt Livonija jau kopš gadsimta sākuma bija kļuvusi par visai populāru Mēklenburgas ārpolitisko centienu mērķi (sk. 5. atsauci). Koadjutora jautājums Mēklenburgai nozīmēja ko vairāk par šauras īstermiņa dinastiskās problēmas risinājumu. To apliecina Johana Albrehta atkārtotās pateicības partneriem par „visa Mēklenburgas nama” atbalstīšanu (Hartmann 2005a, Nr. 1704, 1718).

Tā kā Kristofs pretendēja uz iecerēto statusu, viņa personība ir viena no daiļrunīgākajām tēmām šo notikumu kontekstā. Tā palīdz aptvert 16. gs. vidus reālpolitikas būtību un rosina izdarīt intriģējošus secinājumus par iesaistīto pušu patiesajiem nolūkiem un vēsturiskās situācijas piedāvātajiem līdzekļiem to piepildīšanai. Tajā brīdī, kad savērpās intriga ap Kristofa virzīšanu uz Livoniju, viņam bija vien 16 gadu un viņš nekādā ziņā nebija valstiski domājošs un politikā ieinteresēts (Bergengrün 1898, 13–14; Pettke 1995, 50). Neiedziļinoties plāna būtībā, Kristofs bija gatavs darīt visu, ko aizbildņi liks, un izrādīja prieku par iespēju apskatīt tālas zemes, bet reizē tikai ar grūtībām bija spējīgs atraisīties no mātes paspārnēs (Hartmann 2005a, Nr. 1668, 1681; Bergengrün 1898, 3–5, 35). Arī Johans Albrehts, pēc visa spriežot, ne bez pamata bažījās par jaunākā brāļa gatavību patstāvīgām gaitām reģiona politikā un centās gādāt, lai Kristofs svešajā zemē tālu no ģimenes būtu labi pieskatīts (Hartmann 2005a, Nr. 1702, 1704, 1718).

Tomēr bažām par to, vai Kristofa kandidatūra gūs atbalstu arhibīskapijas kapitulā, Livonijas kārtās un politiskajās aprindās ārpus Livonijas, bija daudz nopietnāki iemesli nekā kandidāta jaunība un politiskās pieredzes trūkums. Viena nopietna problēma slēpās Kristofa piederībā luteriskajai ticībai, kas viņa gadījumā bija ne tikai personiskās pārliecības jautājums, bet arī saistīts ar oficiālu reformācijas pieņemšanu Mēklenburgas hercogistē 1549. gadā (Schrader 1990; Wolgast 2004). Johans Albrehts arī skaidri norāda saviem padomniekiem, kas norīkoti par brāļa pavadoniem, ka Kristofs jātur pie „Augsburgas konfesijas tīrās ticības” (Hartmann 2005a, Nr. 1704). Līdz ar to problemātiskai būtu jāizrādās viņa pretendēšanai uz katoļu arhibīskapijas amatu, jo īpaši ticības šķelšanās laikmeta konfesionālo pretilšķību gaisotnē. Taču atklājās, ka Baltijas reģiona monarhi renesanses politiskā pragmatisma garā bija gatavi valsts interešu vārdā ticības jautājumus nobīdīt otrajā plānā. Tā Brandenburgas kūrfirsts Joahims II, izmantodams savu autoritāti Kristofa atbalstam, vēstulēs Rīgas arhibīskapam un arhibīskapijas kapitulam un bruņniecībai atļāvās apgalvot, ka nezina citu koadjutora amatam piemērotāku kandidatūru par Kristofu, kurš izrādot „tieksmi uz garīgu kārtu” (turpat, Nr. 1735, 1736). Ja vēl var saprast luteriskās Brandenburgas valdnieka toleranto attieksmi pret ticības jautājumiem, kas gan šajā gadījumā tomēr nozīmē arī Livonijas politiskās organizācijas būtības un pastāvēšanas jēgas ignoranci, tad katoliskās Polijas karaļa Sigismunda II Augusta atziņa par to, ka Kristofa sakarā viss notiek kristīgi un kandidāts atzīstams par piemērotu un doktrīnā pietiekami pieredzējušu, tiešām raisa izbrīnu (turpat, Nr. 1638, 1729). Tas viss ļauj nojaust, cik tāl tobrīd politiskās intereses iesaistīto pušu acīs bija prioritāras salīdzinājumā ar visiem citiem apsvērumiem, ieskaitot pat konfesionālos, un savā ziņā šī tēma var ienest jaunas nianšes mūsu priekšstatos par reformācijas gadsimta norisēm un laikmeta garu.

Cita problēma saistījās ar Kristofa morālo stāju un rakstura īpašībām. Jaunais cilvēks bijis liels uzdzīvotājs un negribīgi pakļāvis brāļa centieniem sniegt Kristofam tādu izglītību, kas atbilstu viņa statusam un laikmeta prasībām (Bergengrün 1898, 10–11, 13–14, 36). Šajā jautājumā ieinteresēto reģiona varas vīru nostāja bija tāda pati kā iepriekšējā. Johans Albrehts, kas vislabāk apzinājās brāļa problēmas, oficiālajā saziņā vēstīja, ka Kristofs audzināts dievbijībā un tikumībā un saņēmis labu izglītību, taisnības labad gan piebilstams, ka brāļa labās īpašības parādīšoties, viņam sasniedzot pilngadību (Hartmann 2005a, Nr. 1704). Līdzīgi arhibīskaps

Vilhelms norāda, ka Kristofs audzināts „*in studiis*” un dievbijībā un uzturas mācītu vīru sabiedrībā. Viņš arī ar nožēlu atzīmē, ka Livonijā nebūs iespējams atrast pietiekami kvalificētus latīņu, grieķu, ebreju un haldiešu valodas skolotājus. Taču uz to, cik „auglīga” bijusi Kristofa skološana humānisma laikmeta stilā, norāda Vilhelma filozofiskās atziņas „cilvēks nav eņģelis un neuzturas debesīs” pavadītā tālākā piebilde par to, ka jaunajam līdžvaldītājam svarīgākais būtu atturēties no žūpošanas, azartspēlēm un izlaidības, kā arī mierinošā ziņa, ka arhibīskapijas administratīvās lietas varēs palikt vecā arhibīskapa pārziņā (turpat, Nr. 1664, 1665). Jāsecina, ka politisko interešu vārdā tika izveidots pozitīvs koadjutora kandidāta tēls. Polijas karaļa instrukcijā sūtņiem uz Livoniju atzīmēts: jāuzskata, ka Kristofs ir labi audzināts, ar valdnieka cienīgiem tikumiem apveltīts un godājams (turpat, Nr. 1638/1). To pašu karaļa vārdā apgalvo viņa interešu pārstāvis Johans Lomillers (turpat, Nr. 1724). Brandenburgas kūrfirsts ir vēl daiļrunīgāks, norādot, ka talantīgais, spējīgais un tikumīgais cilvēks savā jaunajā amatā mierā un cieņā pārvaldīs pavalstniekus un savstarpējā palīdzībā vienos abas zemes (turpat, Nr. 1735, 1736).

Tādējādi diezgan skaidri redzams, ka Kristofa kandidatūras izvēle Rīgas arhibīskapa koadjutora amatam bija Baltijas jūras reģiona monarhu grupas saskaņota plāna sastāvdaļa. Rezultātu noteica politiskā ieinteresētība, kuras priekšā kā nenozīmīgi tika vērtēti pat konfesionālie apsvērumi. Paša Kristofa iniciatīva šajā procesā nav novērojama – viņš spēlē pasīva politikas īstenošanas instrumenta lomu, ko apliecina arī ieceres īstenošanu nerēķināšanās ar to, ka tīri personisku iemeslu dēļ viņa kandidatūra varēja izraisīt nopietnu kritiku.

Darbības plāni Kristofa nogādāšanai Livonijā un viņa uzturēšanai jaunajā mītnes vietā

Vienlaikus ar atbalsta meklējumiem koadjutora amata kandidātam un viņa tēla spodrināšanu sākās gatavošanās praktiskai ieceres īstenošanai. Par veiksmes priekšnosacījumu tika uzskatīta Kristofa ierašanās Livonijā jau pirms viņa oficiālās izvirzīšanas un ievēlēšanas. Tad arhibīskapijas kārtas, bet, galvenais, – sāncensi Livonijas ordeni varētu nostādīt fakta priekšā un skaidrot, ka Kristofa darbības ir vērstas uz Livonijas „zemes un visas kristietības” interešu aizstāvību, un iegūt iespēju apelēt pie kaimiņu monarhiju prestiža un interesēm (Hartmann 2005a, Nr. 1630, 1717). Taču šī iecere nozīmēja rūpes par slepenības saglabāšanu, līdz Kristofs ieradīsies Livonijā, un nopietnu risku viņa personiskajai drošībai.

Plāni tika kaldināti kopš 1554. gada janvāra (turpat, Nr. 1599). To konkrētā saturā pārmaiņus signalizē par svārstībām arhibīskapa un ordeņa spēku samērā un par politisko klimatu reģionā. Jau no paša sākuma redzams, ka pasākuma īstenošanai apzinās nepieciešamību slēpt savas darbības (turpat, Nr. 1599/1). Tika paredzēts, ka Kristofam ar nelielu, bet reprezentablu svītu vispirms jāierodas Kēnigsbergā pie Albrehta, kur viņš tiks apgādāts ar pavadoni un norādījumiem tālākajam ceļam (turpat, Nr. 1630, 1655). Ceļojumam no Kēnigsbergas uz Livoniju bija jābūt ātram un drošam. Tā maršruti vairākkārt tika mainīti atbilstoši Livonijas iekšpolitiskai situācijai. Galvenais plānotājs bija Vilhelms, bet praktiskais organizators – Albrehts. 1554. gada vasarā vēl pastāvēja cerība, ka Kristofs varētu ierasties pa īsāko zemesceļu – caur

Kurzemi. Tam tika izstrādāts detalizēts plāns, kas paredzēja konkrētus dienā veicamos attālumus, naktsmītnu un maltīšu ieturēšanas vietas un iespējas izvairīties no bīstamām pilīm, kas piederēja dumpīgiem muižniekiem (turpat, Nr. 1630, 1630/1). Attiecībā ar ordeni saasinoties, ceļojums caur ordeņa kontrolētajām teritorijām varēja izrādīties pārlieku nedrošs. Tad tika paredzēts garāks, bet drošāks apkārtceļš caur Lietuvu (turpat, Nr. 1679, 1693, 1697, 1709). Notikumiem ievirzoties izšķirošajā fāzē (1555. gada oktobrī, kad Kristofs reāli devās ceļā), Mēklenburga pat pieprasīja, lai šī trase uz Kristofa ceļojuma laiku visiem citiem tiktu slēgta (turpat, Nr. 1709). Vienu brīdi 1555. gada sākumā Vilhelms centās organizēt Kristofa ierašanos no Kēnigsbergas pa jūru Salacgrīvā (turpat, Nr. 1680). Drīz tomēr kļuva skaidrs, ka tas ir pārāk bīstami, jo ordenis varētu pamanīt pie ostas sagaidītājus ar zirgiem, un labāk ir atgriezties pie idejas par ceļojumu caur Lietuvu (turpat, Nr. 1693, 1697). Vilhelms paredzēja personīgi sagaidīt Kristofu savā pilī Salaspilī (turpat, Nr. 1678, 1697). Viņš visu laiku bailēs no ordeņa aktivitātēm un vēl jo vairāk brīžos, kad ordenis viņam šķita vājāks, centās steidzināt brāli un Mēklenburgas Johanu Albrehtu (turpat, Nr. 1653, 1679, 1680, 1692, 1693, 1696, 1700). Kā argumenti, kas apliecināja attiecīgā momenta izdevīgumu, tika piesaukti arī ārējie faktori – Polijas atbalsts, ordeni biedējošā Dānijas bruņošanās vai ordeņa neizdevusies savienība ar Zviedriju (turpat, Nr. 1689, 1692, 1696, 1713).

Šajā procesā Albrehta un Vilhelma darbībās skaidri nojaušams labi apzināts sazvērnieciskums. Īpaši skaidri tas parādās, kad Vilhelms 1555. gada sākumā sola sekot brāļa padomam un, lai lieki nepiesaistītu uzmanību, tuvākajā laikā personīgi nedoties uz Mēklenburgu (turpat, Nr. 1658, 1658/1). Savukārt rudenī, tuvojoties Kristofa ierašanās brīdim, viņš vēstīja, ka ordeņa maldināšanai līdz nākamā koadjutora atbraukšanai labāk pametīšot Lietuvas pierobežu un uzturēšoties Turaidā (turpat, Nr. 1697).

Priekšnoteikums Mēklenburgas hercoga brāļa iesaistīšanai Livonijas politikā bija garantijas, ka tur tiks nodrošināti viņa statusam atbilstoši ienākumi. Jautājums tika intensīvi apspriests paralēli iepriekš minētajiem plāniem. Šīs tēmas iztirzājums Vilhelma un Albrehta sarakstē interesantā rakursā izgaismo visu koadjutora aicināšanas ideju. Problēma slēpās apstākļi, ka arhibīskapijai nebija pietiekamu līdzekļu, lai nodrošinātu Kristofam hercoga ģimenes pārstāvja statusa cienīgus iztikas līdzekļus. Vilhelms uz to nemitīgi vērsa brāļa uzmanību, norādīdams, ka naudas un citu resursu ir par maz, ka viņa dzīves laikā šajā ziņā uzlabojumi nav gaidāmi un ka arī zemes kārtas noteikti iebildīs pret līdzekļu veltīšanu minētajam mērķim (turpat, Nr. 1590, 1665, 1667, 1737). Viņš Albrehtam kā ieinteresētai personai un arhibīskapijas apstākļu pazinējam prasīja ne tikai padomu, kur iegūt trūkstošos līdzekļus, bet arī pašu naudu, jau īsi pirms Kristofa ierašanās aicinot Vilhelma vajadzībām aizņemties 1000 dālderu un solot to ar procentiem atdot pusotra gada laikā (turpat, Nr. 1599, 1737). Tas, ka Kristofa ievēlēšanas plāns tika uzsākts, kā izrādās, ignorējot līdzekļu trūkumu tā novešanai līdz galam, ļauj spriest, cik akūta Rīgas arhibīskapam bija nepieciešamība pēc starptautiska atbalsta sava nedrošā stāvokļa stiprināšanai un cik izteikti politiski motivētas bija iesaistīto monarhiju intereses. Formālais iegansts – hercoga brāļa nodrošināšana ar pienācīgu statusu un stabiliem ienākumiem – kapitulēja starpvalstu attiecību konjunktūras priekšā. Mēklenburgas Johans Albrehts par brāļa pieticīgajām izredzēm bija informēts jau

pašā sākumā, 1554. gadā, un, pēc visa spriežot, bija tās akceptējis (turpat, Nr. 1630). Savukārt Prūsijas Albrehts tā arī skaidri norādīja, ka tagad topošajam koadjutoram jāsamierinās ar to, ko Vilhelms var piedāvāt, jo perspektīvā pastāv cerība iegūt visu arhibīskapiju (turpat, Nr. 1730, 1730/1).

Tas, kā tika plānotas un veiktas darbības, lai panāktu Kristofa ierašanos Livonijā (slepenība un pragmatisms rīcībā, visai neslēpts cinisms apsvērumos u. tml.), demonstrē ciešo saikni starp reģiona politiskajām varām (Mēklenburgu un Prūsiju), kur radnieciskās un dinastiskās saites (Mēklenburgas Johans Albrehts – Prūsijas Albrehts – arhibīskaps Brandenburgas Vilhelms) bija līdzeklis kopīga mērķa sasniegšanai. Notikušā raksturs ļauj noprast, ka plāna galamērķis jau sākotnēji bija arhibīskapijas sekularizācija un Mēklenburgas monarhu dzimtas ilglaicīga nostiprināšanās Livonijā, kas stiprinātu arī tās sabiedroto pozīcijas Baltijas jūras austrumu krastā. Kļūst nepārprotami redzams, cik vāja un ordeņa dominantes ietekmēta Livonijā 16. gs. 50. gados bija Rīgas arhibīskapa vara.

Rūpes par iecerētā plāna leģitimitāciju

Avotu teksti neatstāj vietu nekādām šaubām par to, ka koadjutora uzaicināšanas plāna autori labi apzinājās, cik diskutabli aplūkojams ir viņu iecerētais pasākums no tiesiskās izpratnes viedokļa (sakarā ar 1546. gada Valmieras recesa nosacījumiem). Bija nepieciešams pamatot savu rīcību pašas arhibīskapijas kapitula un bruņniecības, pārējo Livonijas kārtu (īpaši ordeņa) un citu Eiropas politisko spēku acīs. Argumentācija tika pakāpeniski izstrādāta arhibīskapa Vilhelma, Prūsijas, Mēklenburgas un Polijas savstarpējās konsultācijās, koncentrējoties uz nozīmīgākās problēmas, respektīvi, Valmieras recesa vērtējumu.

Kopš pašiem koadjutora plāna sākumiem 1553. gadā Vilhelms un Albrehts saprata, ka Vilhelma savulaik parakstītais recess ir nopietns šķērslis mērķa sasniegšanai un uz to pamatoti atsauksies ne tikai arhibīskapijas konkurenti, bet arī Vilhelma un citu plāna autoru piekritēji, kas nebūs gatavi bez iebildumiem atkāpties no likuma. Albrehts Mēklenburgai norādīja, ka Kristofs ne tikai jānominē amatam, bet arī jāatrod līdzekļi, lai izvēlētajā pozīcijā viņu varētu noturēt (Hartmann 2005a, Nr. 1590, 1598, 1670). Situācijas labošanas vārdā tika pieliktas pūles, lai sakompromitētu pašu recesu, pierādītu tā nelikumību un tādējādi padarītu to par spēkā neesošu vai vismaz apšaubāmu.

Pirmais arguments savas pozīcijas aizstāvēšanai bija centieni kā nelikumīgu iztēlot jau recesa izcelsmi. Vilhelms un Albrehts uzstājīgi apgalvoja, ka arhibīskaps recesu parakstījis piespiedu kārtā, tāpēc tam ir nulles vērtība (turpat, Nr. 1670, 1675, 1690), turklāt uzspiedējs ir bijis ordenis, kura nolūks ir uzkundzēties arhibīskapijai un visai Livonijai un kurš pats savas varas nostiprināšanas vārdā mēdzot pārkāpt Livonijas landtāga pieņemtos recessus (turpat, Nr. 1682/1). No tā bija jāizriet priekšstatam par 1546. gada recesa „nefīro” izcelsmi, kam savukārt būtu jāliek apšaubīt tā satura leģitimitāti. Šis arguments pārsvarā tika lietots koadjutora lietas sākumā līdz 1555. gada vasarai.

Ar laiku tika izvēsta cita tēma, kas pilnībā aizstāja iepriekš minēto, akcentējot, ka 1546. gada recess apdraud likumīgās tiesības un privilēģijas – gan pašas

arhibīskapijas, gan kaimiņu monarhiju. Šis arguments tika pakāpeniski noslīpēts un jau nobriedušā formā kompakti formulēts oficiālā Mēklenburgas vēstījumā, kas tika izplatīts īsi pirms Kristofa ierašanās (turpat, Nr. 1719). Attiecībā uz arhibīskapiju runa ir par to, ka ar recesu tiek pārkāptas tās tiesības brīvi izvēlēties koadjutoru, tāpēc tiek iedragāta tās autoritāte un gods un rodas pamats uztraukties par arhibīskapijas turpmāko pastāvēšanu (turpat, Nr. 1638/1, 1670, 1684, 1724, 1729). No tā attiecīgi izriet nepieciešamība citām politiskajām varām aizstāvēt arhibīskapijas intereses, kur Kristofa izvirzīšana ir svarīgs šā mērķa sasniegšanas līdzeklis (turpat, Nr. 1638/1, 1675, 1719, 1724). Taču īpaši simptomātisks šķiet recessā ietvertu tiesību pārkāpuma otras tēmas izvērsums – apgalvojums, ka recess pārkāpj citu Eiropas monarhiju tiesības. Tādējādi koadjutora lieta lieliski raksturo reģiona valstu kopīgās intereses un laikmeta priekšstatus par politikas būtību.

Kopumā jautājums tika interpretēts tā, ka jaunā koadjutora pretinieki ar savu nostāju aizskāruši Mēklenburgas, Prūsijas un citu Baltijas jūras reģiona monarhiju labklājību, godu un valdījumu drošību. Šajā sakarībā pieminētas tika gan atsevišķas valstis un to valdnieki, gan arī monarhijas kā vienots veselums, kura pārstāvētos principus grauj recess un tā aizstāvji (turpat, Nr. 1670, 1674, 1682/1, 1717). Turklāt, ja sākumā runa bija par kaimiņu valstīm reģionā, tad ar laiku tēma tika pacelta līdz pat impērijas un pāvesta interesēm (turpat, Nr. 1638, 1674, 1883). Monarhiju tiesību aizskārums tika saskatīts landtāga recesa pieņemšanas apstākļos, neinformējot par to kaimiņu valdniekus, kuri 1521. gadā tikuši atzīti par Rīgas arhibīskapijas aizstāvjiem – „protektoriem un konservatoriem” (Hartmann 2002, Nr. 1249/1; Hartmann 2005a, Nr. 1670, 1724, 1729; Spekke, Dunsdorfs 1964, 29). Tika uzsvērts, ka tie vienmēr aizstāvējuši mieru un kārtību Livonijā, kas tagad ir apdraudēta, jo ordenis cenšas uzkundzēties arhibīskapijai (Hartmann 2005a, Nr. 1638/1, 1710, 1729). Visbeidzot, 1555. gada beigās radās pat koncepcija, ka firsti un kūrfirsti pilnvarojumi Johanu Albrehtu sūtīt brāļi uz Livoniju un ļaut ieņemt tam koadjutora vietu arhibīskapijā (turpat, Nr. 1717). Sevišķi aktīvs „savu tiesību” aizstāvēšanā izrādījās Polijas karalis, uz kura atbalstu Albrehts un Vilhelms lika vislielākās cerības. Savstarpējas saprašanās gaisotnē Prūsija, arhibīskaps Vilhelms un pati Polija aktualizēja priekšstatu par Polijas kārtības sargātājas funkciju attiecībā pret Rīgas arhibīskapiju un tātad par to, ka arhibīskapijas intereses ir reizē arī Polijas intereses. Tā vārdā arvien uzstājīgāk tika piesaukti ne tikai vēsturiski fakti, bet arī „senču novēlējums” sargāt arhibīskapiju (turpat, Nr. 1599, 1638, 1638/1, 1684, 1686, 1690, 1699, 1724, 1729). Galu galā retorika tika sakāpināta līdz apgalvojumam, ka Polijai „jāsargā karaliskais gods, ko grasās satricināt tā sauktais Marijas ordeņa mestrs” un karalis nepieļaus, ka ir spēkā „artikuli, kas aizskar karalisko dzimtu” (turpat, Nr. 1685, 1724). Tādā kārtā vispārējā problēmas konceptā un tā formulējumos blakus Livonijas iekšējās kārtības pārkāpumiem kā līdzvērtīgs arguments kļuva monarhu un monarhiju intereses.

Vēl cits koadjutora plāna virzītāju rīcības pamatojums recesa likumības kontekstā tika meklēts vispārējos kristīgās morāles principos. Albrehts un Vilhelms aizstāvēja viedokli, ka cīņa pret 1546. gada recesu izvēršama ne vien ieinteresēto pušu, bet arī „visu nabaga kristiešu” labā, jo ordenis piekopj Dievu zaimojošu dzīvesveidu. Līdz ar to Kristofa atbalstīšana un apstiprināšana varētu būt līdzeklis „lai atbrīvotu zemi un ļaudis no Ordeņa tirānijas” (turpat, Nr. 1670, 1682/1, 1693).

Grūti precīzi izvērtēt, cik lielā mērā plāna virzītāji sevis piesauktos argumentus tiešām uzskatīja par objektīviem un cik ļoti apzināti manipulēja ar tiem kā formāliem aizbildinājumiem sava mērķa sasniegšanas vārdā. Neatkarīgi no tā visas darbības, kas saistītas ar koadjutora lietas pamatojuma oficiālās versijas izstrādi un publikošanu, uzskatāmi izgaismo 16. gs vidus priekšstatus par likumību iekšējā un ārējā politikā. Redzams, ka blakus tādām viduslaiku vērtībām kā kārtu pārstāvniecības autoritāte, visu kristiešu kopīgās vajadzības un kārtu privilēģijas savu vietu ieņem jaunajiem laikiem raksturīgā apelācija pie monarhu interesēm, valsts drošības un taisnīgas valdīšanas ideāla.

Izraudzītie līdzekļi plāna nodrošināšanai

Koadjutora uzaicināšanas idejas autori, kas rūpējās par Kristofa praktisko nogādāšanu Livonijā un centās viņa kandidatūru un tās ievēlšanu iztēlot sev izdevīgā gaismā, lietoja daudzveidīgus līdzekļus sava mērķa sasniegšanai. To izvēle un izmantošanas veids pelna mūsu ievērību, jo sniedz daudzpusīgu ieskatu politikas īstenošanas paņēmienos, kas tika praktizēti 16. gadsimta vidū. Turklāt būtiski, ka rīcības saskaņošanai puses savstarpējos kontaktos izvirzīja, apsprieda un noslīpēja savas darbības stratēģiskos virzienus un metodes. Tāad līdzekļus, kas tika izmantoti Kristofa iedabūšanai koadjutora krēslā, bija akceptējusi liela daļa reģiona politisko subjektu. Līdz ar to var pieņemt, ka Rīgas arhibīskapijas, Prūsijas, Mēklenburgas, Polijas un citu iesaistīto attieksme pret konkrētām ārpolitikas problēmām un izpratne par to risināšanai piemērotām darbībām galvenos vilcienos atspoguļo 16. gadsimtā Baltijas jūras reģionā valdošos priekšstatus par pastāvošo politisko sistēmu un varas hierarhiju, politikas mērķiem un praktiskās politikas metodēm.

Vēlme darboties saskaņoti vērojama jau kopš koadjutora plāna tapšanas brīža. Jau 1553. gadā Vilhelms, informējot Albrehtu par kontaktiem ar Mēklenburgas hercogu koadjutora jautājumā, rosināja apspriest tālāko kopīgo rīcību (Hartmann 2005a, Nr. 1590). No vēstules teksta redzams, ka koadjutora lieta tiek saprasta un par tās risināšanas ceļiem domāts visa reģiona ārpolitikas kontekstā. Jāuzsver, ka tā bija ar Kristofa uzaicināšanu saistīto notikumu sākuma fāze, kurā tika nobriedināta iecere un radīts aptuvens priekšstats par tās īstenošanas iespējām. Drīz vien izpratnei par problēmas reģiona līmeņa nozīmi sekoja arī praktiskas darbības, lai veicinātu kaimiņu monarhiju iesaistīšanos tās risināšanā. Jau nākamajā gadā izvērās sadarbība reģiona monarhiju starpā, kas pirmām kārtām izpaudās kā viedokļu saskaņošana. Visagrāk un ar laiku visintensīvāk šajā ziņā sadarbība izvērās ar Poliju (turpat, Nr. 1645). 1555. gada beigās – notikumu kulminācijas brīdī – valdnieku sarakstē jau atklāti runāts par kopīgu koncepciju, kas jāatbalsta visiem, kuri ir iesaistīti Kristofa lietā (turpat, Nr. 1704, 1709). Būtiski ir tas, ka minētā koncepcija nozīmēja nevis vienkārši vienošanos par kopīgu nostāju un rīcības virzieniem, bet gan ir eksistējis konkrēts teksts, kura izklāsts tika saskaņots un mērķtiecīgi izplatīts.⁶ Pavadošajos

⁶ Koncepta teksts, kurš kā koriģējams un pēc iespējas ātrāk aktivizējams minēts 1555. gada septembra un oktobra sarakstē, nav saglabājies. Pieļaujams, ka par tā aptuveno saturu var spriest pēc šajā laikā tapušām instrukcijām sūtņiem. Tajās izklāstīta problēmas būtība un vēlāmā attieksme pret to (piemēram, Hartmann 2005a, Nr. 1670, 1674, 1690, 1717).

dokumentos atklāti teikts, ka koncepcija satur pozīciju, kura Kristofa jautājumā jāievēro Polijai, Dānijai un citām ieinteresētajām monarhijām. Pasākuma īstenošanas prakse visa perioda garumā rāda intensīvas diplomātiskās aktivitātes un viedokļu apmaiņu. Saskaņotu rīcību nodrošināja arī precīzu instrukciju izstrādāšana sūtņiem un padomniekiem (piemēram, turpat, Nr. 1690, 1716).

Galvenā ideja – reģiona monarhiem ir līdzlemšanas tiesības par Livonijas likteni. Tādējādi tika cerēts savu mērķu sasniegšanā iesaistīt plašu starptautisku atbalstu. Tika uzsvērts, ka monarhi (vai, kā tekstos citkārt teikts, „potenciāti”) Livoniju vienmēr ir aizstāvējuši un arī tagad gatavi iesaistīties (turpat, Nr. 1670, 1699, 1710). Galvenās cerības tika liktas uz Poliju un Dāniju. Turklāt 1555. gada jūnija vēstulē Vilhelmam Albrehts nosauc tos vācu firstus un kūrfirstus, kuri būtu ieinteresēti 1546. gada recesa anulēšanā un pēc kuru atbalsta aktīvi jātiecas – tie ir Saksijas, Brandenburgas, Pomerānijas, Holšteinas, Lineburgas un Lauenburgas valdnieki (turpat, Nr. 1687). Atsaukšanās uz reģiona monarhiju sašutumu par kavēkļiem, kas tiek likti Kristofa ceļā, un monarhu gatavību aizstāvēt savas intereses neslēpti tika izmantota kā brīdinājums tiem, kas bija skeptiski noskaņoti pret plānu, un pretiniekiem, pirmām kārtām ordenim (turpat, Nr. 1725, 1717).

Paši monarhi nekautrējās skaidri paust savu gribu un atklāti iespaidot tos, kuri koadjutora jautājumā iedrošinājās pretoties vai izturēties atturīgi. Tā Polijas sūtņiem jau 1554. gada augustā tika uzdots aicināt Rīgas domkapitulu izraudzīt un atbalstīt Kristofu (turpat, Nr. 1638). Notikumu izšķirošajā fāzē 1555. gada novembrī Brandenburgas kūrfirsts ar līdzīga satura vēstījumu vērsās pie Rīgas arhibīskapijas kapitula un bruņniecības (turpat, Nr. 1734). Arī Polija tajā pašā laikā Livonijai skaidri norāda, ka tie, kas pretojas Kristofa ievēlēšanai, būs „vainīgi kristīgo valdnieku priekšā” un ka Polijai Livonijā ir savas tiesības, kuru ignorēšana tiks Polijai iesaistīta (turpat, Nr. 1729).

Reģiona monarhijas ne tikai pauda pārliecību par savām tiesībām piedalīties Livonijas politikas noteikšanā, bet arī atļāvās atklāti draudēt ar spēka lietošanu. Īpaši intensīvi šajā virzienā darbojās Polija, kas atsaucās uz savām aizskartajām Livonijas aizstāvju un konservatoru tiesībām (turpat, Nr. 1686). Turklāt tieši Polija, motivējot savu rīcību ar nepieciešamību aizstāvēt likumību, atklāti draudēja ar militāru konfliktu (turpat, Nr. 1684, 1685). Nevar noliegt, ka daudz pūļu, lai pamudinātu kaimiņus Dāniju un Poliju lietot militāru spēku, pielika Rīgas arhibīskaps Vilhelms, kurš tādā risinājumā saskatīja vieglāko ceļu savu centienu piepildījumam (turpat, Nr. 1679, 1698). Tomēr grūti spriest, kādā mērā Vilhelma darbības tiešām veicināja kaimiņu monarhiju aktivitātes.

Biežāk nekā draudi ar spēku ietekmēt Livonijas lietas sastopamas dažādas manipulācijas, kuru mērķis bija nodrošināt atbalstu Kristofa iecelšanas plānam gan reģionā, gan ārpus tā. Vilhelms, Albrehts un Mēklenburgas hercogs aktīvi izvērta sarunas, apelēja pie „potenciātiem” un rūpējās, lai tiktu radīti un izplatīti atbalsta raksti, līdzīgi iepriekš minētajiem Livonijas kārtām adresētajiem Brandenburgas un Polijas vēstījumiem (turpat, Nr. 1630, 1655, 1659, 1670, 1736). Notikumiem izvēršoties, Livonijā arvien biežāk ieradās sūtņi un „oratori”, kuru uzdevums bija paust un aizstāvēt saskaņoto politiskās situācijas interpretāciju. Jau laikus tika lemts, ka sūtņiem noteikti jāierodas Livonijā brīdī, kad tur nonāks Kristofs, un jāizdara

spiediens uz Livonijas kārtām (turpat, Nr. 1683, 1724). Vienlaikus tika meklēts atbalsts pie Vācu nācijas Svētās Romas impērijas ķeizara un kārtām, kā arī pie pāvesta. Jau 1553. un 1554. gadā Vilhelms mudināja savus sabiedrotos nodrošināties ar ķeizara mandātu. Īpaši aktīvi ideju atbalstīja Polija, kas solīja panākt arī pāvesta atbalstu (turpat, Nr. 1590, 1599, 1638, 1709). Līdz ar to arhibīskapa koadjutora problēma, galvenokārt ar Polijas pūlēm, tika iznesta lielajā Eiropas politikā. Tam izrādījās diezgan liela nozīme vēlāk, kad sākās Koadjutoru karš.

Bez jau minētajām aktivitātēm plāna virzītāji nekautrējās izmantot arī apzinātu pretinieka maldināšanu un uzmanības novēršanu. Jau 1555. gada oktobrī, kad vairs nevarēja būt ne mazāko šaubu par Kristofa nolūkiem Livonijā, Mēklenburga apsvēra iespēju rakstīt ordeņa mestram Gālenam, ka Kristofs vēlas „apmeklēt savu onkuli Vilhelmu”, un izteica cerību, ka mestrs nebūs tik rupjš, lai to liegtu (turpat, Nr. 1709). Tad arī starp Vilhelmu un Albrehtu izraisījās diskusija par to, kad visizdevīgāk būtu oficiāli publiskot ideju par Kristofa ievēlēšanu. Vilhelms uzskatīja, ka tas jādara pirms pretendenta ierašanās, lai ordenis nepaspētu iebilst, bet Albrehts domāja, ka to nevajag darīt, lai lieki nekaitinātu pretiniekus. Arhibīskapam adresētā memoriālā, kurš sastādīts, visticamāk, Prūsijā, teikts, ka būtu vēlams ordeni nostādīt fakta priekšā un censties radīt iespaidu, ka tas pats nav kaut ko izpratis (turpat, Nr. 1700, 1716, 1717). Tajā pašā laikā Mēklenburgas Johans Albrehts, kurš tobrīd jau vismaz divus gadus aktīvi organizēja sava brāļa virzīšanu uz koadjutora krēslu, bija sagatavojis oficiālu tekstu, kurā klāstīja, ka viņš pēc „radnieku un firstu” lūguma vēršas pie Vilhelma, lai tas atrastu ceļu, kā Kristofu ievēlēt amatā (turpat, Nr. 1719). Paredzot, ka Livonijā pamatoti radīsies satraukums par iespējamo arhibīskapijas sekularizāciju, Albrehts piedāvāja paust šādu nostāju: Kristofs ieradies Livonijā aizstāvēt „visu kristiešu lietu”, un viņa darbību garantija ir Mēklenburgas hercoga gods. To, ka tā bija vienīgi retorika, apliecina tālākais atzinums, ka tādējādi Kristofs varētu izvairīties no diskusijām par viņa lomu zemes nākotnē un viņa saistībām (turpat, Nr. 1716).

Vērtējot dažādos līdzekļus, kas tika izmantoti, lai iedabūtu Kristofu koadjutora amatā, īpašu uzmanību pelna divi galvenie rādītāji. Pirmkārt, mērķtiecīgie centieni pēc reģiona monarhiju viedokļu saskaņotības un to atbalsta plašākos starptautiskās politikas līmeņos. Otrkārt, spēka demonstrācija Livonijas problēmas risināšanā. Tas lieku reizi parāda 16. gs. vidus Livoniju kā vāju reģiona politiskās sistēmas daļu. Savukārt piemēri, kas rāda nesakritību starp politisko praksi un veidolu, kuru tai oficiāli centās piedēvēt, liek secinājumiem par ieinteresēto monarhiju vienoto pragmatisko politiku blakus likt atzinumu par tās neatbilstību zināmām sabiedrībā akceptētām publiskās darbības normām, ar kurām nevarēja nerēķināties, pat darbojoties no spēka pozīcijām.

Secinājumi

Mēklenburgas Kristofa izvirzīšana Rīgas arhibīskapa koadjutora amatam bija Baltijas jūras reģiona politisko varu un valdošo dzimtu plānots un īstenots pasākums. Tā iniciatori bija Mēklenburgas un Prūsijas hercogi sadarbībā ar Rīgas arhibīskapu. Ideju atbalstīja daudz ieinteresētu un draudzīgām vai radniecīgām saitēm vienotu reģiona monarhiju, kuru vidū ar īpaši enerģisku līdzdalību izcēlās Polija–Lietuva.

Redzams, ka situācijā, kad svaru kausos tika likta Livonijas tradicionālā pārvaldes sistēma pret kaimiņu monarhiju ieinteresētību to mainīt, reģionā pārliecinošu pārsvaru guva atbalsts pārmaiņām. Livonijas kārtu viedoklis tika uztverts vienīgi kā traucēklis. Notikumu norises apstākļi liecina, ka nav pamata koadjutora uzaicināšanas plānu aplūkot kā izolētu kādas vienas iesaistītās puses (Mēklenburgas, Livonijas, Prūsijas) politisko centienu izpausmi vai, vēl jo vairāk, kā Livonijas iekšēju lietu, kā tas nereti darīts vēstures pētījumos. Kristofa virzīšanas dzinējspēks meklējams Baltijas reģiona starptautiskajā politikā. Koadjutora jautājuma risinājums pārliecinoši rāda Livoniju kā agro jauno laiku sākuma politisko procesu ietekmētu vidi.

Koadjutora ievēlēšanas plāna pirmajā posmā (līdz 1555. gada beigām) atbilstoši pārmaiņām tā īstenošanas taktikā un mainīgai ārējo apstākļu ietekmei iezīmējas vairākas fāzes. Sākumā (1553–1554) notika vienošanās starp Mēklenburgas un Prūsijas hercogiem un Rīgas arhibīskapu par ideju vispār un tās piepildīšanas būtiskākajiem līdzekļiem – par Kristofa kandidatūru, viņa materiālo nodrošinājumu un nogādāšanu Livonijā, kā arī iespējām apiet 1546. gada recesa nosacījumus. Šajā laikā vēl pastāvēja cerības saglabāt plāna slepenību, un tā panākumi tika saistīti ar pārsteiguma efektu. Apstākļi mainījās ap 1554./1555. gada miju, kad slepenība bija neglābjami pazaudēta. Līdz ar to galvenie akcenti tika likti uz starptautisku atbalstu koadjutoram un 1546. gada recesa diskreditāciju. Šajā brīdī notikumos aktīvi iesaistījās reģiona monarhijas, paužot savu attieksmi un palīdzot veidot argumentāciju par labu koadjutora ievēlēšanai. Notikumi kulmināciju sasniedza 1555. gada nogalē, kad Kristofs devās ceļā uz Livoniju. Viņa ievēlēšanas pretinieku paustā kritiskā vai pat naidīgā nostāja lika plāna īstenošanai paātrināt notikumus. Atbalsts tika meklēts pat pie ķeizara un pāvesta, veidota saskaņota pozīcija, izplatīti ultimātīvi paziņojumi un izteikti pat militāri draudi. Notikumu eskalācijas gaitā kā svarīgākais faktors darbojās arvien plašāka un intensīvāka starptautisko spēku iesaistīšanās.

Rīgas arhibīskapa koadjutora jautājumā izvērstā politiskā komunikācija sniedz ieskatu 16. gs. vidus izpratnē par politiskās prakses jēgu un būtību. No vienas puses, publiskošanai paredzētā retorika atspoguļo vispāratzītus principus un ideālus, kam jābūt par rīcības argumentiem – brīvības, privilēģijas, dinastijas gods, kristīgie principi, ierastā kārtība u. tml. To vidū redzama arī agro jauno laiku sākumam tipiska politiskā retorika – apelācija pie monarhijas autoritātes, norādes uz daudz cietušo kristiešu vajadzībām, aicinājumi vērsties pret tirānisku varu. Tajā pašā laikā ierobežota personu loka zināšanai sastādītos tekstos ietverta patiesā rīcības motivācija – politiskais aprēķins, mantiskās intereses, pretinieka maldināšanas manevri u. tml. Īpašu ievērtību pelna gan oficiālajā retorikā, gan slepenos tekstos kā rīcības arguments bieži piesauktās monarhiju likumīgās intereses un tiesības, kam pamatojums meklēts gan vēsturē, gan sava laika monarhijas autoritātē. Tās traktētas kā pašsaprotamas un neapšaubāmi respektējamas. To vārdā varēja lietot spēku un ignorēt citas intereses un tiesības. Zīmīgi, ka salīdzinoši sīkā Rīgas arhibīskapa koadjutora problēma visai uzskatāmi izgaismo laikmetam tipisko monarhijas pieaugošo lomu un topošo lielvaru hegemoniālās tiesmes.

Prūsijas hercoga arhīva dokumentu regesti atraktīvi un daudzšķautņaini ilustrē politiskās cīņas, kas risinājās ap Rīgas arhibīskapa koadjutoru. Tie ļauj būtiski papildināt mūsu priekšstatus gan par notikumu norisi, gan vēl jo vairāk par to

pavadošo vēsturisko fonu, mudinot precizēt Livonijas vēstures traktējumus Baltijas reģiona vēsturē.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Arbusow L. jun. 1919–1921. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. H.1-2. Riga, Lepzig : R. Haupt und G. Löffler.
- Arbusow L. sen. 1918. *Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. 4. verbesserte und ergänzte Aufl. Riga : Jonck und Poliewsky.
- Bergengrün A. 1898. *Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga*. Reval : Kluge.
- Gundermann I. 1966. Grundzüge der preußisch-mecklenburgischen Livlandpolitik im 16. Jahrhundert. In: *Baltische Studien*, Bd. 52. Kiel, 31–56.
- Hartmann S., Hg. 2002. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551). Regesten aus dem herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten*. Köln : Böhlau.
- Hartmann S., Hg. 2005a. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557). Regesten aus dem herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten*. Köln : Böhlau.
- Hartmann S. 2005b. Vorwort. In: S. Hartmann, Hg. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557). Regesten aus dem herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Foliante*. Köln : Böhlau, IX–XV.
- Kugler H., Sepp Ch., Wolf G. 2006. *Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven*. Hamburg : Lit Verlag.
- Lützwow K.-Ch.-Fr. von. 1835. *Versuch einer pragmatischen Geschichte von Mecklenburg*. Bd. 3 (1520–1632). Rostock.
- Mettig C. 1897. *Geschichte der Stadt Riga*. Riga : Jonck und Poliewsky.
- Mühlen H. von zur. 1994. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbstständigkeit (etwa 1180–1561). In: G von Pistohlkors, Hg. *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin : Siedler, 26–172.
- Müller U. 1996. Die Hauptpersonen. In: U. Müller, Hg. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534). Regesten aus dem herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten*. Köln : Böhlau, 7–8.
- Pettke S., Hg. 1995. *Biographisches Lexicon für Mecklenburg*. Bd. 1. Rostock : Schmidt-Römhild.
- Quednau H. 1939. *Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preußen. Ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preußen und des preußisch – livländischen Verhältnisses 1525–1540*. Leipzig : S. Hirzel.
- Richter A. 1858. *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben*. T. 1, Bd. 2. Riga : Nicolai Kymmel.
- Schrader F. 1990. Mecklenburg. In: A. Schindling und W. Ziegler, Hg. *Die Territorien des Reiches im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Bd. 2. Münster : Aschendorff, 166–180.
- Spekke A., Dunsdorfs E. 1964. *Latvijas vēsture 1500–1600*. Stokholma : Daugava.
- Vittense O. 1920. *Geschichte von Mecklenburg*. Gotha : Friedrich Andreas Perthes.
- Wittram R. 1958. Die Reformation in Livland. In: R. Wittram, Hg. *Baltische Kirchengeschichte*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 35–56.

Wolgast E. 2004. Die Reformation im Herzogtum Mecklenburg. In: *Nordost-Archiv. Zeitschrift fuer Regionalgeschichte*. Bd. XIII (R. Tuchtenhagen, Hg. Aspekte der Reformation im Ostseeraum). Lüneburg : Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 145–172.

Summary

The collection of the primary sources (regests) from the Archive of Duke of Prussia that was recently published by Stephan Hartmann provides researchers with the detailed information about a particular event discussed in the article, namely, attempt to appoint Christoph, brother of Duke of Mecklenburg, to the important post of Coadjutor of the Archbishop of Riga. This idea originated in 1553 and two years later Christoph arrived in Livonia. The primary sources that cover the years under discussion contain information about the intentions of the persons involved in this affair; methods and instruments used for the achievement of that task as well as about the various attitudes to the issue. According to the sources, the attempt to put the representative of the ruling noble house into the high administrative position in Livonia that were quite weakened at that time was organised and coordinated by several political forces of the Baltic Sea Region interconnected with different dynastic ties and shared political aims. The political discussion about the vacancy of the position of Coadjutor clearly reflects several concepts and meanings of the monarchy's authority and rights characteristic for the Early Modern Age. The affair of Christoph up to now has not been widely and seriously studied in Latvian historiography but the primary sources significantly extend our possibilities to understand the main processes that led to the arrival of Christoph in Livonia.

**Varas saprātīgums:
zemnieku un muižas 17. un 18. gadsimta attiecību
tradicionālais skatījums historiogrāfijā ar dažiem
strīdīgiem faktiem**

***The Rationality of Power:
The Traditional View of Historiography on the
Relationships between Peasantry and the Manor in the 17th
and 18th Century Alongside Some Controversial Facts***

Gvido Straube

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
E-pasts: gvido.straube@lu.lv

Rakstā uzmanība tiek pievērsta Latvijas historiogrāfijā labi pazīstamai problēmai – zemnieku un muižnieku attiecībām 17. un 18. gs. – un jo īpaši jautājumam, cik patiešām smagas vai samērīgas bijušas zemniekiem uzliktās kļaušanas un nodevas. Lai arī parasti akadēmiskās pētījumos, pievēršoties zemnieku darba smagumam, tiek runāts tikai un vienīgi pesimistiskās nokrāsās, vienlaikus vēstures avotos un literatūrā sastopamas norādes, ka realitātē aina varētu būt bijusi atšķirīga un ir bijis pietiekami daudz zemnieku, kurus muižas darbi nav iedzinuši pilnīgā nabadzībā un bezspēcībā.

Atslēgvārdi: jaunie laiki, muiža, zemnieks, kļaušanas, nodevas, tirdzniecība.

Vēsturiski sabiedrības attīstība vienmēr ir bijusi pakļauta visdažādākajiem likumiem, noteikumiem un normām, bet tajā pašā laikā mēs droši varam apgalvot, ka bieži šī attīstība bijusi atkarīga nevis no loģiskām, bet tieši pretēji – no neloģiskām paradigmām. Šādos gadījumos vēsturnieki kā vainīgo bieži ierauga nodevību, naudu, korupciju, dažreiz arī vienkārši sagādīšanos, citi to nosauc par augstākās varas klātbūtni, bet daži savukārt piesauktu tik neprozaisku vārdu kā muļķība. Attiecībā uz šo loģiskās kārtības jomu var samērā droši apgalvot, ka tie, kuru rokās atrodas vara, šīs kārtības nodrošināšanai un funkcionēšanai izdod likumus, noteikumus un normas un vairāk vai mazāk uzmanīgi seko to ievērošanai, sodot – brīžiem pat ļoti nežēlīgi – tos, kuri nerespektē šos likumus vai pat grib gāzt pastāvošo varu un iegūt to, lai varētu izdot sev izdevīgus likumus. Un te tad iezogas šaubas – vai vara vienmēr savā kārtības ieviešanas centībā un tieksmē nodrošināt sev mūžīgu pastāvēšanu ir rīkojusies saprātīgi? Dīvaini, bet Latvijas vēstures pētījumi liek lasītājam neviļus nonākt pie secinājuma, ka vara ir ilglaiķīgi un pat apzināti ignorējusi loģikas likumus

un izdevusi likumus, un organizējusi kārtību, kas faktiski bijusi kaitīga un pat bīstama pašai, respektīvi, tā atsevišķos gadījumos un situācijās rīkojusies apzināti pašnāvnieciski.

Visbiežāk vai visizteiktāk šāda rīcība ieraugāma, ja ielūkojamies vēsturnieku pētījumos par jauno laiku muižnieku un zemnieku attiecībām, sauktām arī par agrāro likumdošanu. Muižniecība šajā pārtī neapšaubāmi ir sava veida varas reprezentants. No veselā saprāta raugoties, tai būtu jāsekmē tādas kārtības ieviešana, kas tai nodrošinātu ne tikai varu, bet arī zināmu politisko, ekonomisko un sociālo drošību nākotnē. Muižniecībai būtu jābūt ieinteresētai, lai tās tiesības, manta un labklājības pieaugums nebūtu apdraudētas un pastāvētu garantijas, ka padotie, respektīvi, zemnieki, pat ja tie ir dzimtcilvēki, neapdraudētu muižniecību un pat nedomātu par kādām pretlikumīgām darbībām. Tas nozīmē, ka zināms komforta līmenis ir jānodrošina arī padotajiem, lai tie spētu sevi atražot, būtu apmierināti ar dzīvi un nedomātu par protestiem pret pastāvošo kārtību vai tās vardarbīgu maiņu.

Taču vispirms paskatīsimies, kādu priekšstatu par muižnieku un zemnieku attiecībām 17. un 18. gs. veido pētījumi. Padomju okupācijas laika Latvijas historiogrāfijā, kuras pēdējais apkopojošais darbs par Latvijas vēsturi iznāca 1986. gadā, skatījums uz 17. gadsimta situāciju ir samērā vienprātīgs – dzīves un darba apstākļi zemniekam gadsimta gaitā ir tikai pasliktinājušies, un to sekmējuši dažādi notikumi un zviedru valdības lēmumi.

1. „Trīsdesmit gadu ilga poļu-zviedru karš, kas ar pārtraukumiem turpinājās no 1600. gada līdz Altmarkas pamiera noslēgšanai 1629. gadā, izpostīja kā Latviju, tā Igauniju.” (Drīzulis 1986, 78)
2. „Ilgstošo karu, bada un biežo sērgu rezultātā Latvijas iedzīvotāju skaits stipri samazinājās, bet zeme pārvērtās postazā. Pēc 1624.–1625. gada revīzijas datiem 53% lauksaimnieciski izmantojamās zemes bija bez ļaudīm, un tikai 2% saglabājušos zemnieku saimniecību tika uzskatītas par spējīgām pildīt kļaušas pilnā apmērā. Daudzās Ziemeļvidzemes draudzēs tukšas faktiski bija divas trešdaļas no apstrādājamās zemes.” (Turpat, 79)
3. „Kara seku dēļ samazinoties sējumu platībai, eksportēt labību un citus lauksaimniecības ražojumus bija iespējams, vienīgi ierobežojot šo produktu patēriņu, un no tā galvenokārt cieta zemnieki.” (Turpat, 80)
4. „Zviedrijas valdošā šķira latviešu un igauņu dzimtcilvēkus ekspluatēja, arī uzliedot viņiem valsts nodokļus un kontribūcijas, piespiežot uzturēt zemē izvietotos zviedru garnizonus u. tml. Zviedru karalis Gustavs II Ādolfis Vidzemē stipri palielināja agrākos, Polijas valdības uzliktos nodokļus un līdzās tiem vēl uzlika jaunus valsts nodokļus un muiņas. [...] Galvenais valsts nodokļu smagums gūlās uz zemniekiem. [...] Vēlāk vēl nodibināja nodokļus kavalērijas uzturēšanai, cietokšņu būvēšanai un vairākus ārkārtējus nodokļus, kas visi gūlās uz zemnieku pleciem.” (Turpat)
5. „Jāatzīst, ka zviedru valdības pasākumi (arklu skaita pavairošana, kļaušu palielināšana uz nodevu rēķina sakarā ar kļaušu dienu zemo novērtējumu utt.) krietni kāpināja valsts ienākumus; ienākumi no staciņa palielinājās pat vairākas reizes. Šī pieauguma avots varēja būt vienīgi zemnieku ekspluatācijas pastiprināšana.” (Turpat, 86)

6. Labāka situācija 17. gadsimtā nebija arī Kurzemes un Zemgales hercogistē: „Šādas attīstības rezultātā zemnieku stāvoklis Kurzemes hercogistē krasi pasliktinājās.” (Turpat, 93)
7. Pēc tam, kad krievu karaspēks Pētera I vadībā ieņēma Vidzemi un Rīgu, bija vērojams zināms saimnieciskais pacēlums, un tas bija iespējams, daudzējādā ziņā pateicoties sakariem ar Krieviju, tomēr „eksploatācijas pastiprināšanās, it sevišķi kļaušu pieaugums, bija saistīts ar zemnieku personisko tiesību un viņu īpašumtiesību tālāku ierobežošanu” (turpat, 103). Tāpēc „zemnieki dzīvoja pusbadā” (turpat, 107).

Salīdzinājumam noteikti jāpievēršas arī t.s. pilsoniskās un nacionālās historiogrāfijas tradīciju pārstāvošo Latvijas vēsturnieku pētījumos paustajām atziņām. Šajā pētniecības tradīcijā nenoliedzami vērojamas divas atšķirīgas lietas – pirmkārt, 17. gs. jeb zviedru laiki un zemnieku dzīve tajos ir raksturoti samērā pozitīvi, vismaz krietni pozitīvāk, nekā to darījuši jau iepriekš minētie padomju vēsturnieki, un, otrkārt, 18. gs. tiek ieraudzīta jau kvalitatīvi krietni bēdīgāka aina, līdzīgi kā to vērojam padomju historiogrāfijas pārstāvju darbos, tāpēc šajos jautājumos abu virzienu pārstāvji pat it kā nostājas vienās pozīcijās.

Edgars Dunsdorfs apjomīgajā sējumā „Latvijas vēsture 1710–1800”, meklējot kopsakarības starp zemnieku skaita izmaiņām un to korelāciju ar viņu turību Vidzemē, nonāk pie kārtējā pesimistiskā secinājuma, ka „iedzīvotāju skaits bija audzis straujāk nekā zemnieku manta, un līdz ar to bija pazeminājies zemnieku dzīves līmenis” (Dunsdorfs 1973, 417). Arī nacionālajā historiogrāfijā tik bieži gloricētājā Kurzemes un Zemgales hercogistē, pēc E. Dunsdorfa domām, attīstības tendence bija līdzīga, proti, tas „ka Kurzemes hercogistē zemnieku stāvoklis 18. gs. pasliktinājās, izriet no turpmāk apcerētā kļaušu pieauguma” (turpat, 418). E. Dunsdorfs ir noteicis sešus zemnieku eksploatācijas palielināšanas veidus, kas faktiski papildināja cits citu un galu galā padarīja zemnieka dzīvi arvien grūtāku un smagāku (turpat, 424). Apskatot tādu pasākumu kā riezās, vēsturnieks atkal nonāk pie jau iepriekš paredzamā secinājuma: „Augšējie dati rāda, ka, nosakot kļaušiniekiem bez agrākajiem dienas darbiem arī vēl gabaldarbus, muiža spēja sasniegt maksimālo zemnieku nodarbināšanu. Ko šie jauninājumi nozīmēja zemniekam – jautā Merķelis. Atbilde ir vienkārša – tie latviešu zemnieku 18. gs. grūda arvien lielākā postā.” (Turpat, 431) Un viskategoriskākais ir E. Dunsdorfa vērtējums secinājumos, proti: „[...] salīdzinot ar iepriekšējo gadsimteni, latviešu zemnieku saimnieciskais stāvoklis 18. gs. ievērojami pasliktinājās. [...] Nogrimšana dzimtbūšanas dziļumos nozīmēja, ka zemnieki kļuva arvien mazturīgāki.” (Turpat, 434)

Zīmīgi, ka par zemnieku stāvokli un viņa attiecībām ar muižu, jo sevišķi viņu saistībām pret savu zemes kungu, interese ir bijusi tikai nacionālajiem vēsturniekiem, kamēr citiem tas nav licies pietiekami interesants jautājums, un tāpēc pētījumos parasti tas ir ignorēts vai skarts minimāli. Neapšaubāmi, vācbaltiešu vēsturnieku darbos, kas dienas gaismu ieraudzījuši pirms Otrā pasaules kara, zemnieks pat kopumā ir noslēpts vistālāk prom no acīm. Bet arī jaunākajos pētījumos situācija ir mainījusies tikai mazliet – par zemnieku gan tiek runāts krietni vairāk, tomēr konteksts ir ļoti specifisks. Gerta fon Pistolkora redakcijā 1994. gadā iznākušajā sējumā „Baltijas zemes” no sērijas „Vācijas vēsture Eiropas austrumos” par Baltijas zemniekiem

17. un 18. gs. dominē trīs tēmas – pirmkārt, zemniekiem piedāvātā izglītības politika (Pistohlkors 1994, 205, 284, 340), otrkārt, zemnieku tiesiskā stāvokļa sakārtošana (turpat, 320) un, treškārt, dzimtbūšanas kritika apgaismotāju darbos (turpat, 307). Tikai retu reizi vācbaltiešu vēsturnieki ieminas, ka zemnieka stāvoklis varētu pasliktināties – tā tas notiek 1783. gadā Krievijas imperatores Katrīnas II realizētā galvasnaudas nodokļa gadījumā, kad muižnieki to centušies izmantot, lai paaugstinātu kļaušas un nodokļus, turklāt tas izskanējis grāmatas lappusēs tikai tāpēc, ka par to ir rakstījis apgaismotājs Garlībs Merķelis savā publicistiskajā apcerējumā „Latvieši” (turpat, 308), jo plašāk par šo nodokli un tā izprovocētajiem zemnieku nemieriem Vidzemē netiek rakstīts.

Līdz ar to skaidri redzams, ka zemnieku stāvoklis pārsvarā rūpējies nacionālās historiogrāfijas pārstāvjiem, kamēr citu historiogrāfijas skolu un virzienu reprezentanti tam uzmanību praktiski nepievērsa. Tātad, ja vēlamies kaut ko tuvāk uz zināt par latviešu zemniekiem 17. un 18. gadsimtā un viņu attiecībām ar muižu, ir jālasa t.s. nacionālā historiogrāfija, kurā diemžēl samērā skaidri iezīmējas visnotaļ drūma aina – latviešu zemnieku stāvoklis 17. un jo sevišķi 18. gadsimtā nemitīgi pasliktinājās un viņu ekspluatācija kļuva arvien apjomīgāka un nežēlīgāka, bet viņa manta kusa kā pērmais sniegs pavasara saulē. Pēc tāda secinājuma var rasties jautājums – kā šādos necilvēcīgos apstākļos latvietis nav deģenerējies līdz dzīvniekam un spējis saprast, ka bērni jāskolo; spējis iekrāt kādas naudas rezerves, kas, kā norāda E. Dunsdorfs, dažam bijušas samērā apjomīgas un ļāvušas viņam brīžiem gan kļūt par muižnieka kredītoru, gan izskolot savus bērnus (dažs no tiem arī kļuva par jaunlatvieti), un paveicis citas cildenas lietas, par kurām tiek rakstīts grāmatās un kuras ceļ mūsu nacionālo pašapziņu.

Lieliska liecība vietējās varas saprātīgumam/nesaprātīgumam par zemnieku ekspluatāciju ir tās pašas zviedru arklū revīzijas. Tās gan sniedz samērā raibu ainu, tomēr lielas grūtības nesagādā mēģinājums atrast faktus, kas runā par labu varas saprātīgumam vai vismaz par saprātīguma klātbūtni, organizējot zemnieku saimniecisko ikdienu un nosakot kļaušas un nodevas katram konkrētajam zemniekam. No absolūtās dzimtcilvēku masas, kas ir pakļauta kļaušu saistībām un nodokļiem, atšķiras t.s. jaunatnācēji, kuri kādu laiku ir atbrīvoti no kļaušu pildīšanas un nodevām. Tā, piemēram, 1638. gada Vidzemes arklū revīzija, kuras materiālus ir sakopojis, apstrādājis un izdevis jau minētais E. Dunsdorfs, liecina, ka Trikātā, kādā Naunurnu pagastā, dzīvojis ienācējs no Mūrmuižas *Hermen Bulling*, kurš trīs gadus bija atbrīvots no kļaušām un nodevām un nu būs spiests tās pildīt, jo acīmredzot ir iekārtojies savu saimniecību un tā sākusi dot kādu atdevi, savukārt *Andres Wehsnick*, kurzemnieks, kurš ieradies pagastā pirms diviem gadiem, joprojām ir atbrīvots no kļaušām un nodevām (Dunsdorfs 1940, 613). Līdzīgu situāciju var sastapt daudzās citās Vidzemes muižās, piemēram, Smiltenes draudzes *Wilkenpall* jeb Blomē patvērumu atradis vēl kāds kurzemnieks *Hermen Weske*, kurš arī ir pagaidām atbrīvots no kļaušām un nodevām (turpat, 644).

Arī tie dzimtzemnieki, kuriem bija uzticēti kādi atbildīgāki pienākumi, tika saudzēti, un viņiem tika samazinātas vai nu kļaušas, vai nodevas. Tā, piemēram, *Jaspers Mucenicks*, kas pildījis Doles pagasta vecākā pienākumus, bija atbrīvots no visām saistībām (Dunsdorfs 1938, 68). Interesanti, ka arī viņa palīgs Mačs Jātnieks, kas veica arī ziņneša pienākumus, bija atbrīvots no kļaušām un nodevām (turpat, 70–71).

Bija arī zemnieki, kuru saistību atvieglojumiem ir neskaidra vai neizprotama izcelsmē. Tā Doles muižas dzimtzemnieks *Jasper Skere*, kam bija trīs dēli, no kuriem viens jau bija pieaudzis un apmeties uz kāda cita zemes gabala, viens zirgs un divas govīs un kas dzīvojis uz kādas mazas saliņas Daugavā, nepildīja kļaušas un nemaksāja nodevas, un viņa vienīgais pienākums pret muižu bija laiku pa laikam palīdzēt muižā (turpat, 72–73). Iespējams, ka viņa atrašanās uz salas bija iemesls, lai ar Jasperu nevarētu rēķināties kā drošu darbaspēku, bet varbūt cēloņi bija citi. Vēl neskaidrāka ir situācija ar Evertu Ladmakeru, kurš no Kurzemes bija ieradies Doles muižā pirms septiņiem gadiem un šajā laikā ar saviem diviem dēliem iekojis labu saimniecību ar diviem zirgiem un divām govīm, – arī viņam nebija jāiet kļaušas un jāmaksā nodevas, un viņa vienīgā saistība pret muižu bija pienākums ziemā pieskatīt mežu, bet vasarā viņš tikai nepieciešamības gadījumā tika izmantots muižas darbos, turklāt tad viņam bija tā laime atrasties muižas apgādībā ar pārtiku (turpat, 73). Līdzīgas attiecības ar muižu bija arī Jēkabam Rutkem, kurš arī tika izmantots kā meža uzraugs un nepieciešamības gadījumā nodarbināts muižas darbos, tomēr viņam jau pašam bija jā rūpējas par ēdamo, turklāt Jēkaba pienākumos ietilpa arī alus kroģēšana (turpat, 73).

Dažviet bija sastopami tādi lauku iedzīvotāji, kuru attiecības ar muižu regulēja īpaša vienošanās un kuri neieklāvēs kopīgajā kļaušu un nodevu sistēmā. Jau pieminētajā Dolē par kāda Hansa (saukts arī par nevācu šuvēju) kļaušām un nodevām pagasta vecākajam nav bijušas ziņas, jo Hansa un toreizējā muižas posesora Heinriha Štruberga Hronšterna attiecības regulējot viņu starpā noslēgtā vienošanās (Dunsdorfis 1938, 68).

Šie un daudzi citi līdzīgi fakti norāda, ka muižnieki vai muižu nomnieki rēķinājās ar nepieciešamību zemniekam vispirms iekopt savu saimniecību, tāpēc piešķīra no kļaušām un/vai nodevām brīvus gadus. Turklāt šāda attieksme, kā redzams, bija vērojama gan lielo pilsētu tuvumā, gan attālākos lauku novados. Muižnieki un muižu nomnieki lieliski saprata, ka zemniekam nepieciešams laiks un spēks savas saimniecības iekārtošanai un attīstīšanai, jo tādā veidā ar pārtiku tiks nodrošināts gan pats zemnieks un viņa ģimene, gan arī muižai būs labums. Faktiski šī vēstures avotos atainotā situācija ir krasā pretrunā ar historiogrāfijā attēloto zemnieku stāvokli, un tas liek retoriski jautāt: ja orientējamies tikai uz vēstures literatūrā sastopamo situācijas izklāstu, vai patiešām varas pārstāvji 17. un vēl vairāk 18. gadsimtā, kas saukts par apgaismības laikmetu, bija tik tuvredzīgi un viņu rīcība bija akli pašnāvnieciska? Bet varbūt reālā situācija bijusi citādāka?

Pirmās ierosmes šo rindu autoram nepieņemt šādu historiogrāfijā nostabilizējušos koncepciju radās pēc sarunām ar profesoru Vasīliju Dorošenko. Būdams viņa asistents, šo rindu autors kādu laiku strādāja ar Kurzemes hercogistes muižu dokumentiem, kuros varēja pamanīt daudzus faktus, kas runāja pretī šiem vēstures zinātnē un arī sabiedrībā valdošajiem uzskatiem. V. Dorošenko uzdeva retorisku jautājumu: kas ir, piemēram, muižnieka nolikums par meža izmantošanu viņa muižas zemniekiem? Tā pamatā bija deklarēti dažādi aizliegumi un ierobežojumi, kas zemniekiem bija jārespektē. Un viņš pats pasteidzās arī atbildēt: tas ir tāds mūsdienu dabas aizsardzības likuma agrīns variants, un šo muižas iekšējā dzīvē deklarēto normu būtība bija nevis kaut kā ierobežot zemniekus, bet gan pasargāt dabu, respektīvi, mežu un tā floru un faunu. Un profesors to novērtēja kā saprātīgu, uz nākotni vērstu darbību.

To, ka zemnieks 17. un 18. gadsimtā nebija totāli pārstrādāts un līdz ar to vienaldzīgs pret jebkādām citām aktivitātēm, netieši apliecina paša V. Dorošenko pētījumi tirdzniecības vēsturē. Runājot par Rīgas eksportu, viņš min veselu rindu preču, kas neapšaubāmi bija zemnieku saimniecību darbības un tirdzniecības produkts. Tā tas bija ar liniem, kuri galvenokārt nāca no Latvijas un Lietuvas, tātad pirmajā gadījumā no latviešu zemniekiem (Дорошенко 1985, 126). Vēsturnieks raksta: „Vēl lielākā mērā nekā kaņepes lini bija sīkās zemnieku saimniecības produkts. Tūkstošiem pajūgu ar liniem pienāca Rīgā no Vidzemes un Latgales, Kurzemes un ziemeļaustrumu Lietuvas (Zemaitijas).” (Turpat, 126) Latviešu zemnieku aktīva līdzdarbība lielajā tirdzniecībā pieminēta arī saistībā ar Rīgas tirgotājiem – elites līmeņa tirgotāji, piemēram, Tils Helmzings, pārsvarā tirgojās ar tirgoņiem (pilsoņiem) no Baltkrievijas pilsētām, un viņa konkurents Liborijs Date deva priekšroku augstdzimušiem paniem, bet lielākā daļa pārējo komersantu meklēja piegādātājus no dažādiem sociāliem slāņiem un sadarbojās gan ar poļu-lietuviešu paniem, gan latviešu zemniekiem, ja runa bija par precēm no Rīgai salīdzinoši tuviem reģioniem (turpat, 207–208). Ir novērojama arī zināma nesakrītība statistikā – tādas Rīgas tirdzniecībā dominējošas preces kā kaņepāji, lini un to sēklas, un labība ir izsekrojama samērā precīzi un dažādos avotos, bet nosacīti mazsvarīgākas preces neparādās tirgotāju kontraktos, jo to piegāde notika saskaņā ar mutisku vienošanos, veidojot tiešus kontaktus starp tirgotāju un piegādātāju, un šādos gadījumos blakus muižniekam V. Dorošenko droši min arī zemnieku (turpat, 210). Turklāt izskatās, ka šī t.s. „zemnieku tirdzniecība” bijusi visnotaļ aktīva. 17. gs. vidū Lietuvas un Kurzemes virzienā ar zemniekiem esot tirgojušies 119 tirgotāji, savukārt ar Vidzemes zemniekiem 17. gs. 60. gados kontaktus uzturējuši apmēram 50 tirgotāji, kuriem tika piegādāti lini, linu sēklas, lopkopības produkti un daļēji arī labība (turpat, 211). Zīmīgi, ka arī Tirdzniecības tiesā, kur nonāca šie tirgotāji, viņi tiek saukti par „zemnieku tirgotājiem” (*liefländische Bauernhändler*) (turpat, 212).

V. Dorošenko savā pētījumā par Rīgas tirdzniecību un tirgotājiem mēģina rekonstruēt tālaika tirgus ainu: „Rīgas eksporta preces (kaņepes un lini, šo kultūraugu sēklas, maize, mežs u. c.) pilsētas tirgū nonāca tiešā veidā, apejot starpniekus tikai tajos gadījumos, kad tos Rīgā nogādāja paši tuvāko rajonu zemnieki. Tas bija tajos gadījumos, kad dzimtcilvēks pārdeva savas saimniecības pārpalikumus, kas bija palikuši pāri pēc nodevu nokārtošanas, pilsētas tirgotājam.” (Дорошенко 1985, 283) Acīmredzot šī tirdzniecības joma bija ļoti ienesīga, jo starp tirgotāju rīdzinieku un zemnieku centās nostāties starpnieki – visbiežāk krodzinieki, dzirnavnieki vai kāds cits no zemnieku virsslāņa, uzpērkot tuvākā apkārtnē attiecīgās preces un nogādājot tās pilsētā. Turklāt šie tirdzniecībā iesaistītie zemnieki nebūt nav anonīma masa. Viņu vārdus mums lieliski izgaismo tiesu lietvedību materiāli, kuros sastopami daudzi veiksmīgi zemnieki, kas uz pilsētu nogādāja pārtiku un izejvielas vairākos pajūgos vai kamanās lielā daudzumā. V. Dorošenko piemin Tilu Riciņu un Maču Salmiņu, kuri darbojās 17./18. gs. mijā un kuru ikgadējais apgrozījums, piegādājot preces no Vidzemes ziemeļrietumiem, bijis desmitiem birkavu linu un kaņepju, desmitiem liellopu vai pūriem maizes (turpat). Šādi zemnieki, kā norāda V. Dorošenko, ar laiku faktiski zaudēja savu zemnieka statusu un drīzāk bija tirgotāji, jo tieši šī nodarbe viņus uzturēja, kaut arī tiesiski šie zemnieki–tirgotāji joprojām skaitījās dzimtzemnieki (turpat).

Arī 18. gadsimtā turpinājās zemnieku braucieni uz Rīgu, lai tur realizētu preces, kas bija saražotas viņu saimniecībās, un iegūtu naudu nepieciešamajiem pirkumiem. 1765. gada tirdzniecības nolikums, kura uzdevums bija ieviest daudzas tirdzniecību regulējošas normas, paredzēja arī daļēju zemnieku aizsardzību, radot būtībā valsts kontroli pār zemnieku darījumiem pilsētā (Zeids 1978, 280). Saskaņā ar pētnieku aplēsēm, to zemnieku skaits, kas Rīgai piegādāja linus, kaņepājus un labību, kā arī citas lauksaimniecības preces, sniedzās desmitos tūkstošos (turpat).

Tomēr nevajadzētu arī idealizēt iepriekš aprakstīto zemnieku iesaistīšanos tirdzniecībā. Neapšaubāmi, ka tieši rīdzinieki bija šajos darījumos lielākie ieguvēji, kamēr daudziem zemniekiem tirdzniecība bija vitāla nepieciešamība paša izdzīvošanai. Tiesu materiālos sastopami simtiem to zemnieku vārdu, kuri bija parādā naudu vai preces, jo nebija spējuši norēķināties ar tirgotājiem (Дорошенко 1985, 284). Katrai zemnieka saimniecībai bija vajadzīga gan dzelzs, gan sāls, gan citas preces, bet to iegādei bija nepieciešama nauda, kuru varēja iegūt, tikai tirdzniecības ceļā kaut ko pārdodot. Diemžēl pilsētā nereti rūpes par iebraukušo un bailīgo zemnieku viltīgi pārņēma citi „saimnieki”, visbiežāk iebraucamo vietu īpašnieki, kas, piedāvājot lētu nakšņošanu, parūpējās arī par zemniekam nepieciešamo preču piegādi un tirdzniecību, neaizmirstot par savu peļņu un nepieciešamības gadījumā arī kreditējot zemnieku un tādējādi padarot viņu par savu parādnieku (Zeids 1978, 280). V. Дорошенко arī aprēķinājis, cik izdevīgi jeb peļņu nesoši bijuši tirdzniecības darījumi ar zemniekiem. Pērkot kaņepes un tās pārdodot tālāk, rīdzinieks varēja cerēt uz 30% peļņu, savukārt, tirgojoties ar liniem, tā bijusi vēl lielāka – līdz pat 50% (Дорошенко 1985, 284–285).

Akadēmiski korektu, nopietni izpētītu problēmas redzējumu mums piedāvā igauņu vēsturnieks Juhans Kahks, kura mūža labākās atziņas par agrāro vēsturi un ar to saistīto likumdošanu, par zemnieku un muižnieku, viņu savstarpējām attiecībām, kā arī par trīsstūri *valsts–muižnieks–zemnieks* apkopotas viņa grāmatā „Zemnieks un barons Baltijā” (Kahk 1999). J. Kahka izmantotie fakti gan nav nekas revolucionārs, un bieži arī viņš pats atsaucas uz jau minētajiem E. Dunsdorfa pētījumiem, kā arī daudziem citiem latviešu, igauņu un baltvāciešu vēsturniekiem, tomēr viņa piedāvātais situācijas skaidrojums ir pārsteidzošs. Viens no galvenajiem J. Kahka secinājumiem ir atziņa, ka gan juridiskā, gan ekonomiskā zemnieku stāvokļa pasliktināšanās nekādā gadījumā nav ieraugāma nedz 17., nedz arī 18. gadsimtā un ka var runāt tikai par nelielu situācijas saasināšanos pašās 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā. Igauņu vēsturnieks analizē daudzus rādītājus, nonākot pie saviem oriģinālajiem secinājumiem. Arī J. Kahks, līdzīgi kā E. Dunsdorfs, par vienu no pamatrādītājiem zemnieku stāvokļa analīzei izvēlējies iedzīvotāju skaitu, un šajā aspektā starp viņiem nav nekādu domstarpību. Viņa secinājums ir nepārprotams un, pēc šo rindu autora domām, arī loģisks, proti, par spīti kariem, epidēmijām, slimībām un relatīvi zemajai dzimstībai un vienlaikus pastāvošajai augstajai mirstībai, iedzīvotāju skaits tomēr nemitīgi pieauga, lai arī dažbrīd tam bija tieksme ilgāku laiku stagnēt vai dažbrīd pat reducēties. Tomēr tālāk jau varam novērot atšķirīgus ceļus vēsturiskās patiesības meklējumos, un J. Kahka pieeja, šķiet, ir vissaprātīgākā – viņš nevis samēro minēto iedzīvotāju skaita pieaugumu ar lauksaimnieciski apstrādājamām platībām, jo sevišķi zemnieka paša rīcībā esošajām zemēm, bet gan mēģina noskaidrot, kāds ir darba potenciāls (Kahk 1999, 40). Operējot ar tādiem rādītājiem kā „darbspējīgie cilvēki

sētā”, viņš nonāk pie secinājuma, ka laika posmā starp 18. gs. 20. gadiem (respektīvi, drīz pēc Lielā Ziemeļu kara) un gadsimta beigām (datējums atšķiras nedaudz, jo precīzi skaitļi pieejami par konkrētiem gadiem, kas ne vienmēr sakrīt attiecībā uz apskatāmo ģeogrāfisko vietu) zemnieku saimniecību darba potenciāls lielākoties ir pieaudzis. Un tas izpaužas gan darba spējīgajos indivīdos, pieaugumam svārstoties no 80 līdz pat vairāk nekā 200% (no 3,3 darbspējīgiem sētā vidēji 1734. gadā līdz 6,9 šādiem cilvēkiem sētā 1799. gadā), gan pajūgos, kuru skaitliskā dinamika gan nav bijusi tik izteikta, tomēr arī ir vēra ņemams 78–137% pieaugums.

Zīmīgi, ka pie līdzīgiem secinājumiem neviļus ir nonācis arī Heinrihs Strods savā monogrāfijā „Kurzemes kroņa zemes un zemnieki 1795–1861”. Analizējot t. s. revīzijas vīriešu dvēseļu un zemnieku sētu skaitu, viņš norāda, ka 1795. gadā hercogistē kroņa jeb hercoga muižās bija 67 060 vīriešu dzimtcilvēku, bet 19. gs. 60. gados – 72 093 (Strods 1987, 32–33). Autors gan mēģina secināt, ka „kroņa zemnieku skaits bija saglabājies aptuveni agrākajā līmenī” (turpat, 33), tomēr pieaugums par apmēram 5000 dvēselēm ir pietiekami liels, lai to neignorētu vai nenoliegtu. Vēl daiļrunīgāki ir dati par zemnieku skaitu sētās un to vidējiem rādītājiem. Ņemot talkā Andreja Plakana sniegtos skaitļus par 1797. gadu, kad no 118 kroņa muižām 46 muižās, kas ir 38,9% no kopskaita, vienā sētā dzīvoja vidēji 12–15 cilvēku, bet 49 muižās (41,5%) – 16–19 cilvēku, H. Strods 19. gs. 50. gadu vidū Kurzemes guberņā lēš vidēji 9,7 revīzijas vīriešu dvēseļu skaitu sētā, kamēr Vidzemē tas bijis 8,2 (turpat). Tā kā H. Stroda izmantotie A. Plakana statistiskie rādītāji norāda gan vīriešu, gan sieviešu skaitu sētā, bet H. Strods aplēsis tikai vīriešu skaitu, varam secināt, ka arī šajā gadījumā vidējos rādītājos novērojams pieaugums, jo parasti statistika uzrāda lielāku sieviešu, nevis vīriešu skaitu, respektīvi, 19. gs. 50. gadu vidū kopējais vidējais iedzīvotāju skaits varēja pat pārsniegt 20 indivīdus. Līdz ar to jebkurā gadījumā gandrīz ikvienai sētai laika gaitā kļuva vieglāk paveikt nepieciešamos darbus, ja to apjoms palika nemainīgs, savukārt darba apjoma palielinājuma gadījumā „eksploatācija” (padomju vēstures zinātnē tik iecienītais jēdziens) varēja saglabāties nemainīga vai tās palielināšanās nebija tik jūtama vai sāpīga. Tādējādi minētie statistiskie rādītāji pārlicinoši pierāda, ka zemnieka saimniecības potenciāls bija audzis un kļūst pieaugums neradīja viņam tādas problēmas, kādas savos darbos apraksta vēsturnieki.

Apkopojojot plašu datu loku, J. Kahks nonāk pie secinājuma, ka 18. gadsimtā Igaunijas un Vidzemes laukiem tipiskākajās ceturtdaļarkla zemnieku saimniecībās dominēja tāda kļūst dienu un brīvo darba dienu attiecība, kas nāca par labu zemnieka vajadzībām, proti, 58 saimniecībās 46% darba dienu bija kļūst dienas, savukārt 15 saimniecībās to īpatsvars bija vēl mazāks – tikai 30%, un tikai 12 saimniecībās (zīmīgi, ka tajās vīriešu skaits ir mazāks par divi, kamēr pārējās – lielāks par diviem) tās sasniedza 90% (Kahk 1999, 60). Par pusarkla saimniecībām skaitļi ir vēl daiļrunīgāki – 92 saimniecībās 43% dienu no visām darba dienām tika ziedoti kļūstām, 97 saimniecībās (atkal vīriešu skaits ir mazāks par divi) – 74% un vēl 24 saimniecībās – 53% (turpat).

Svarīgs ir arī kāds cits aspekts – muižas darba nozīme, varētu pat teikt – vitālā nepieciešamība visas tālaika saimniecības funkcionēšanā un iedzīvotāju nodrošināšanā ar pārtiku. Gan 17., gan arī 18. gadsimtā zemnieku lauku produktivitāte bija ļoti zema. To noteica gan mazie zemes apjomi, gan zemā agrotehniskā kultūra

jeb mēslojuma trūkums. Kaut arī zemnieka rīcībā esošajam zemes gabalam bija jānodrošina gan obligātā nodevu nomaksa, gan maize ģimenei un lopbarība lopiem, gan sēklas graudi nākamai sējai, reāli pietika tikai pirmajam (naturālo nodevu samaksāšanai), bet no abiem pārējiem mērķiem pilnībā parasti pietika tikai vienam un arī ne vienmēr nepieciešamā apjomā. Līdz ar to zemniekam diezgan regulāri nācās doties uz muižu un lūgt muižnieka atbalstu. Un, lai arī kā muižnieks ticis kritizēts nacionālajā historiogrāfijā, toreiz viņš palīdzību sniedza, jo lielo muižas labības lauku produktivitāte bija augstāka, pateicoties augstākai agrotehniskai kultūrai, un tie nodrošināja ne tikai pašu muižnieku personīgās vajadzības, bet arī deva izejvielas rūpaliem (alus brūvēšanai un degvīna dedzināšanai), materiālu pārdošanai tirgum un drošības rezervi zemnieku atbalstīšanai. J. Kahks ir pārliecināts, ka kļaušu saimniecība faktiski bija vienīgā pietiekami efektīvā lauku apstrādes sistēma, kas ļāva nodrošināt ar pārtiku gan pašu muižnieku, gan viņa zemniekus, kā arī pārdot graudus valstij. Vēl palika pāri rūpaliem, kas deva ļoti labu peļņu, īpaši jau degvīna dedzināšana. Zīmīgi, ka 1799. gadā gandrīz vienlaikus izskan divi lēmumi – vienu izdeva Krievijas cars Pāvils I, otru ierosināja Vidzemes landtāgs, bet abi lēmumi prasīja celt pagasta magazīnas, respektīvi, labības noliktavas, kas varētu atbrīvot muižniekus no pienākuma turēt rezervē labību, lai zemniekiem būtu pārtikai un sēklai.

Vēl viens saprātīguma piemērs muižas un zemnieku attiecībās ir jau minētājā H. Stroda pētījumā paustā atziņa, ka „jau 18. gs. otrajā pusē Kurzemes hercoga zemnieki bija sasnieguši augstu sociālās noslāņošanās līmeni un sadalījušies nelielā saimnieku kārtā, lielā bezzemnieku masā un sīkā vaļinieku slānī” (Strods 1987, 228). Piekrītot tēzei, ka kroņa zemnieku dzīves apstākļi bijuši labāki nekā privāto muižu zemniekiem, H. Strods tieši kroņa muižu saimniekos saskata reālo jaunās nacionālās lauku buržuāzijas veidošanās pamatu. Viņš secina, ka „kroņa zemnieku stāvoklis arī feodālisma sairšanas posmā bija labāks nekā lielākai daļai privāto muižu zemnieku. Kroņa zemnieku daudzums un stāvoklis nedeva iespēju privāto muižu īpašniekiem, neradot zemnieku pretestības pieaugumu, radikāli palielināt viņu ekspluatāciju” (turpat, 229). Līdz ar to redzam, ka tieši saprātīga rīcība, pat ja tā bija mazākumā, darbojās kā stabilizējošs faktors un spieda arī kādu ekstrēmāku muižnieku rīkoties, respektējot saprāta balsi.

Apkopojot iepriekš minēto, jāsecina, ka vietējā vara tomēr nav rīkojusies gluži nesaprātīgi, un nebūtu korekti runāt par pastāvīgu zemnieku stāvokļa pasliktināšanos nesaprātīgas muižnieku saimniekošanas dēļ, lai gan tieši šo aspektu tradicionāli uzsver vēstures literatūrā. Pirmkārt, jau pats muižnieks vai muižas nomnieks bija ieinteresēts produktīvā un ekonomiski patstāvīgā zemnieku saimniecībā, tāpēc parasti jaunām saimniecībām tika doti t.s. brīvie gadi (parasti trīs gadi) saimniecības iekopšanai. Otrkārt, daudzas zemnieku saimniecības spēja realizēt tirgū pārpalikumus, tādējādi iekrājot zināmas naudas summas, turklāt veiksmīgākie no viņiem pat nopietni iesaistījās tirdzniecībā, kas kļuva par svarīgu ienākumu avotu. Treškārt, pakāpeniski pieauga zemnieku sētā dzīvojošo cilvēku un līdz ar to darbaroku skaits, kas ļāva racionālāk sadalīt darbus, vienlaikus gan nodrošinot muižu ar kļaušiniekiem, gan arī nepametot novārtā savus lauku darbus un veltot tiem pienācīgu uzmanību.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Drīzulis A., red. 1986. *Latvijas PSR vēsture: no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. 1. sēj. Rīga : Zinātne.
- Dunsdorfs E. 1938. *Vidzemes 1638. gada arklu revīzija* (Latvijas vēstures avoti 4). 1. burtn. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgādiens.
- Dunsdorfs E. 1940. *Vidzemes 1638. gada arklu revīzija* (Latvijas vēstures avoti 4). 2. burtn. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgādiens.
- Dunsdorfs E. 1973. *Latvijas vēsture 1710–1800*. Stokholma : Daugava.
- Kahk J. 1999. *Bauer und Baron im Baltikum: Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema „Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen“*. Tallinn : Henning von Wistinghausen.
- Pistohlkors G., Hg. 1994. *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin : Siedler.
- Strods H. 1987. *Kurzemes kroņa zemes un zemnieki: 1795–1861*. Rīga : Zinātne.
- Zeids T., atb. red. 1978. *Feodālā Rīga*. Rīga : Zinātne.
- Дорошенко В. В. 1985. *Торговля и купечество Риги в XVII веке*. Рига : Зинатне.

Summary

The history of peasantry may be considered without any doubt to be one of the key research subjects in the historiography of Latvia, especially in the Latvian national historiography. At least partly due to this top research status, the understanding of peasantry in the published studies leans towards an image of Latvian peasants as martyrs. It is often assumed that the economic, legal and social positions of peasantry had slowly but steadily declined since the Crusades and the conquest of the Baltics in the 13th century, until in the early 19th century serfdom was abolished in the Russian Empire's provinces of Kurland (the present-day Kurzeme region in western Latvia) and Liefland (the present-day Vidzeme region in eastern Latvia) – 1817 and 1819, respectively. It should lead to the conclusion that such regressive developments had regularly affected the moral and spiritual abilities of the peasants. Nevertheless, a number of primary sources exist that allow revisiting the established assumption of permanent degradation of peasantry. The article deals with the 17th- and 18th-century situation of peasantry as a social estate, focusing on descriptions in primary sources and the contemporary historiography.

There are many cases documented in the records of agrarian audits or trade developments that do not support the view on peasants as overwrought land cultivators who have to spend all their time in corvée on the landlords' fields and to fulfil all tax obligations in the meantime. In contrast to this view, the primary sources reveal that the landlords even released newly-settled peasants from tax and corvée obligations for several years; that allowed them to develop their household farms. The goods delivered and also sold by peasants formed a significant proportion of grain, flax and hemp trade between the countryside and the city of Riga; there also were merchants in Riga who specialised in trading with peasants directly. The statistics show that the numbers of the labour force (mainly male) gradually increased in peasants' households. The average figure was around two persons per household shortly after the Great Northern War but it increased fourfold during the

following century. Therefore, peasants' households did not suffer so much even in case the tax and labour duties were increased.

Thus, we may conclude that there is rational reasoning behind the idea that there were powers that did not accept the implementation of economic, legal and social measures that would be aimed at impeding the survival of peasants. The ruling power acknowledged the necessity for peasantry as a social estate and understood that overexploitation will not eventually serve the best interests of either landlords or the state.

**Pilsēta un pilsētnieki 18./19. gadsimta mijā: Rīga un
rīdzinieku ikdiena laikabiedru skatījumā**
*City and Citizens at the Turn of the 18th/19th Centuries:
Riga and Everyday Life of Its Inhabitants in the View of
Contemporaries*

Līga Irbe

E-pasts: irbe.liga@gmail.com

Rīga un rīdzinieki laika gaitā attēloti dažādos rakstītos vēstures avotos. Rīgas iedzīvotāju ikdiena 18./19. gs. mijā neatkarīgi no ļaužu kārtas, kurai tie piederēja, bija valdzinoša iebraucējiem. To noteica tālaika Rīgas kā tirdzniecības un reģiona centra pilsētas dzīves ritms. Šajā rakstā apskatīti vairāku autoru darbi, kas 18./19. gs. mijā personīgi saistīti ar Rīgu: novadpētnieciski pētījumi, atmiņas un privātas vēstules, kā arī divu autoru ceļojuma apraksti, kuros minēta arī Rīga. Raksta mērķis ir salīdzināt, kā autori pilsētu un pilsētniekus attēlojuši saviem laikabiedriem, kā arī aplūkot sniegtās informācijas atbilstību vēsturnieku pētījumos paustajām atziņām.

Atslēgvārdi: Rīga, ceļojumu apraksti, atmiņas, ikdiena, klimats, pilsēta un pilsētnieki, drošība, alkohols, izklaide, uzturs.

Ievads

Pagājuši vismaz 40 gadi, kopš pilsētu vēsture tika izvirzīts kā prioritārs pētniecības virziens Latvijas vēsturniekiem, lai gan atsevišķi jautājumi, piemēram, vietējo iedzīvotāju – latviešu – loma pilsētas dzīvē un tirdzniecība, tika plaši iztirzāti arī baltvācu un Latvijas starpkaru perioda vēsturnieku darbos (Дорошенко 1970, 105). Rīgas vēstures historiogrāfija (gan baltvācu, gan latviešu autoru darbi) atspoguļota fundamentālajā pētījumā „Feodālā Rīga”, kas izdots 1978. gadā (FR 1978, 5–9).

Pēc šī nozīmīgā izdevuma iznākšanas līdz pat šim laikam nav izdots līdzvērtīgs pētījums, kurā būtu sniegta tik izsmeltoša informācija arī par Rīgu 18./19. gs. mijā. Autoru uzmanības centrā galvenokārt nonākuši konkrēti šī laikmeta vēstures jautājumi, kuriem veltīti atsevišķi raksti, piemēram, rīdzinieku garīgo interešu atspoguļojums (Svarāne 1999), Rīgas bibliotēkas 18. gs. 2. pusē un 19. gs. 1. pusē (Brigere 1980), Rīgas priekšpilsētu nodedzināšana (Čerpinska 2010), Rīgas iedzīvotāji un laiks laikabiedru skatījumā (Дорошенко 1999; Pētersone 2003), tirdzniecība (Дорошенко 1981; Петерсоне 1987; Grasmāne 1998), kontinentālās blokādes ietekme uz Rīgas tirdzniecību (Дорошенко 1979), amatnieku zeļļu 1788. gada nemieri (Jakovļeva 1997), mūzikas dzīve Rīgā 18./19. gs. mijā (Torgāns 1996),

Rīgas iedzīvotāji 18./19. gs. mijā (Brambe 1982) u.c. Tika izdoti arī darbi, kuros konkrētais jautājums pētījumā skatīts hronoloģiski, piemēram, Rīgas tirdzniecības amati (Taube 1980), mēra un svara vēsture (Zemzaris 1981), Rīgas ostas vēsture (Pope 2000), krogu vēsture (Teivens 1995) un degvīna vēsture Latvijā (Dumpe 2005), taču joprojām maz pētīta pilsētas iedzīvotāju sociālā dzīve, īpaši tās atsevišķi aspekti, piemēram, drošība pilsētā, noziedzība, sieviešu un bērnu dzīve, militārā kontingenta ietekme uz pilsētas ikdienas dzīvi u. tml.

Kā otra būtiska tendence Rīgas 18./19. gs. mijas vēstures pētniecībā 20. gs. pēdējā trešdaļā un 21. gs. sākumā ir pētnieku aizraušānās ar noteikta veida avotu izmantošanu, piemēram, Oto Hūna (*Otto Wilhelm Huhn*, 1764–1832) un Augusta Hupeļa (*August Wilhelm Hupel*, 1737–1819) pētījumiem (Гун 1804; Hupel 1777) un Rīgas rātes protokolēm, taču vienlaikus pētījumos reti lietoti ceļojumu apraksti un laikabiedru privātā sarakste. 18.–19. gs. tapis ievērojams skaits šādu darbu, kuros aprakstīti visi Latvijas teritorijas reģioni, bet īpaša uzmanība veltīta tām apdzīvotām vietām, ieskaitot Rīgu, kas atradās populārākajos ceļojumu maršrutos. Arī rīdzinieku privātajās bibliotēkās 18./19. gs. mijā atradās ceļojumu apraksti, taču tie galvenokārt bija par citām valstīm (Svarāne 1999, 37).

18./19. gs. mijai veltītie ceļojumu apraksti par Baltijas reģionu vēsturnieku interesi izraisīja jau 20. gs. 30. gados, kad, piemēram, Marģers Stepermanis lasītājus iepazīstināja ar Žana Turī (*Jean F. Thoury*, 1766–1833) ceļojuma aprakstu (Stepermanis 1938, 341–343), taču turpmāk nopietnāki pētījumi par šiem avotiem netika izdoti. Vēsturnieki tos epizodiski izmantojuši kā informatīvu materiālu noteiktu tēmu, arī Rīgas vēstures, izpētē (Pētersone 2003; Zeids 1978). Neizvēršot kritiku, tomēr jāatzīmē, ka vienā no retajām publikācijām, kas veltīta tieši tūrisma vēsturei Latvijā (Rozīte 1999), ceļojumu apraksti kā avoti nav izmantoti vispār. Tomēr ceļojumu apraksti, iespējams, ļautu daudz spilgtāk raksturot Rīgu un rīdziniekus no iebraucēju redzespunkta un sniegtu pilnīgāku priekšstatu par pilsētu un tās ikdienu. Arī vēstules, kā to ar 18. gs. tirgotāju darījuma saraksti pierādījis vēsturnieks G. Straube (Straube 1989), ir vērtīga, taču reti izmantota avotu kopa noteikta vēstures posma izpētē.

18./19. gs. mijā Rīga Eiropā nebija populāra nedz kā pētījumu, nedz arī kā ceļojuma mērķis, un autori, kuri bija izvēlējušies aprakstīt Rīgu, bija personīgi ar to saistīti vai apmeklēja Rīgu tikai tāpēc, ka tā atradās pa ceļam uz galamērķi – Sanktpēterburgu vai Maskavu. 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā Rīgas un tās iedzīvotāju raksturojumi atrodami dažādos vēstures avotos, no kuriem šajā rakstā izmantoti publicētie avoti – A. Hupeļa, O. Hūna un Johana Kristofa Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) novadpētnieciskie pētījumi, Rīgas vācu teātra aktiera Johana Kristofa Kafkas (*Johann Christoph Kaffka*, 1754–1815) atmiņas (Kaffka 1895), krievu ierēdņa Borisa Pesteļa (*Борис В. Пестель*, 1765–1811) un skotu žurnālista un rakstnieka Leiča Ričija (*Leitch Ritchie*, 1800–1865) ceļojumu apraksti (Пестель 1798; Ritchie 1836) un Andresa Meijera (*Andreas Meyer*) privātās vēstules (Meyer 1777). Visi iepriekš minētie darbi spilgti raksturo attiecīgā laikmeta iespaidu un zināšanu fiksācijas tradīcijas. B. Pesteļa, A. Meijera un L. Ričija kā iebraucēju, J. K. Kafkas kā īslaicīga vietējā iedzīvotāja un A. Hupeļa, O. Hūna un J. K. Broces kā ilglaicīgi ar Rīgu saistītu iedzīvotāju sarakstītais ļauj palūkoties uz pilsētu un pilsētnieku ikdienu no abiem – iebraucēja un vietējo iedzīvotāju – skatu punktiem.

Minētajiem pētījumiem ir arī sava tapšanas vēsture, tādēļ svarīgi noskaidrot, kāda bija avotu bāze, uz kuru balstījās iepriekš minētie autori, aprakstot Rīgu un tās iedzīvotājus. Visvairāk historiogrāfijā aplūkota A. Hupeļa, O. Hūna un J. K. Broces pētījumu tapšanas vēsture (Pelkaus 1977; Brambe 1982, 31, 32; Zeids 1993, 22–29; Straube 2000, 67–77), tādēļ nav nepieciešams to aprakstīt sīkāk. Savukārt pārējo darbu rašanās nav guvusi plašāku atspoguļojumu un līdzšinējos pētījumos par Rīgu un rīdziniekiem 18./19. gs. mijā nezināmu iemeslu dēļ tie izmantoti ievērojami retāk. Diemžēl nereti darba radīšanas iemeslus autors, piemēram, B. Pestelis, ir noklusējis, savukārt citi autori snieguši vien nelielas norādes savu sacerējumu ievados. No A. Meijera darba ievada uzzinām, ka publicētās vēstules, kas vēlāk tika apkopotas krājumā, autors rakstījis Vidzemes muižniekam H. Roham (*H. Roch*) (Meyer 1777, II). Pirmajās sešās vēstulēs aprakstīta arī Rīga. Kā galveno informācijas ieguves veidu autors akcentēja paša izziņu un cita ceļotāja ceļvedi, norādot arī, ka „daudz kas mani neinteresē” (Meyer 1777, III). Ceļvedis izmantots Vācijas, nevis Latvijas teritorijas pilsētu aprakstīšanai. Tāpat autors atzīmējis, ka palīdzību un informāciju snieguši vietējie iedzīvotāji (turpat, II). Uz tiem kā informācijas avotu atsaucās arī L. Ričijs, kurš Rīgā viesojās krietni vēlāk – 1836. gadā. Viens no viņa informācijas avotiem par Rīgu bija baznīcas ķesteris (Ritchie 1836, 27). Tādējādi aprakstīto objektu izvēli un par tiem sniegto informāciju varēja ietekmēt nejausības faktors, respektīvi, neviļus satikta cilvēka informētība un vēlme atklāties svešiniekam. Ne mazāk svarīgs faktors bija laiks. Ceļotāji, kuriem galamērķis nebija Rīga, tajā ilgi neuzturējās. Jau minētais A. Meijers norādīja, ka nav iespējams aplūkot visu, kam būtu vērts veltīt uzmanību, jo tam nepietiek laika (Meyer 1777, III).

Tātad bija noteikti priekšnosacījumi, kas varēja ietekmēt laikabiedriem sniegtās informācijas apjomu un ticamību. Lai gan tiek uzsvērts, ka princips „zeme un ļaudis” 18. gadsimta sacerējumos bija raksturīgs tieši ceļojuma aprakstiem, var apgalvot, ka to ievēroja arī cita veida pētījumu un sacerējumu autori. Iedzīvotāju skaits, to nodarbes, izklaides un pilsētas novietojums, izskats un klimatiskie apstākļi ir jebkura pilsētu apraksta atslēgvārdi. Jāuzsver, ka neviena autora galvenais mērķis nebija attēlot Rīgas un rīdzinieku ikdienu saskaņā ar mūsdienu definīcijām. Vēstures historiogrāfijā pastāv dažādi viedokļi par to, ko vajadzētu saprast vai kas būtu jāsaprot ar ikdienas jēdzienu, taču rakstā tā skatīta pēc vācu autora Hansa Jirgena Teutberga (*Hans Jürgen Teutberg*) definīcijas: ar ikdienas vēsturi saprotam visu, kas eksistencei piešķir krāsas, t. i., ikdienas uzturu, drēbes, dzīvojamo platību, tautas dievbijību, svētkus un svinamās dienas, ģimenes vēstures utt. (Pickl 1992, 11).

Klimats un topogrāfija

Klimats un topogrāfija 18./19. gs. mijā pilsētas ikdienu ietekmēja daudz vairāk nekā mūsdienās, taču, neskatoties uz iepriekš minēto, pilsētas vēstures izpētē tas analizēts tikai noteiktu procesu kontekstā. Ledus izešanas laiks visbiežāk minēts saistībā ar navigācijas sezonu, aplūkojot tirdzniecību un palus, kas regulāri apdraudēja daļu Rīgas (Juškēvičs 1936, 19). Taču klimats, pretēji citām ar pilsētu saistītām lietām (transporta, uzturs, izpriecās, nodarbes), vienlīdz tieši ietekmēja visus iedzīvotājus, un pilsētas vēstures izpētē šim faktoram būtu jāatvēr nozīmīgāka vieta. Norādes par topogrāfiju un Rīgas klimatu pieejamas ikviena veida 18./19. gs.

mijas apcerējumā, un šāda nostādne apliecina šī faktora nozīmīgumu laika-biedru acīs. Tā bija tipiska sadaļa gan ceļojumu aprakstos, gan ceļvežos, taču arī A. V. Hupelis, O. Hūns un J. K. Kafka savos darbos nav varējuši atturēties no dabas apstākļu raksturojuma.

Mūsdienās Rīgai raksturīgi bieži nokrišņi un apmācies laiks, kā arī vēsas vasaras un palielināts mākoņu daudzums (ER 1988, 24). Līdzīgus vērojumus par laiku izdarīja ļaudis, kas 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā mīta pilsētā vai bija ieceļojuši tajā. J. K. Kafka atzīmēja, ka „Rīgā un pie tās nesastapt itāļu debesis vai smaidošās Šveices ielejas, turpat arī ziemai un vasarai piemīt savas pozitīvās puses, un daba nav atstājusi novārtā Vidzemi skaistā malā, kā ārpusē (citviet – L. I.) droši vien domā” (Kaffka 1895, 19). Tiesa, viņš arī dzīdza piemētināja, ka pavasari te pazīst tikai pēc nosaukuma, nevis dabā un ka ziema ilgst sešus mēnešus. Vēl agrāk, 18. gs. beigās, Rīgas klimatu aprakstījis B. Pestelis: „... karstums un aukstums spēcīgāks, nekā mērenā klimata Vācijas daļā.” (Пестель 1798, 5) Laika apstākļu apraksts Rīgā bija tikpat dažāds kā paši novērotāji. Noskaņu ļoti ietekmēja vērotāja izcelsme, jo jau citētais J. K. Kafka, pirms tam dzīvodams Itālijā, Rīgas rudenī spēja saskatīt tikai negaisu ar lietu, vētrām un ziemeļrietumu vējiem. Pēc viņa domām, klimats pilsētā bija tik bargs, ka „tam, kam nebija veselās krūtīs, spēcīgs un robusts raksturs, tas te bija pagalam” (Kaffka 1895, 25). Izciezdams lielus personīgos pārdzīvojumus 1812. gada priekšpilsētu dedzināšanas dēļ, kas ietekmēja arī turpmākos izvēlētos toņus pilsētas attēlojumā, J. K. Kafka pēc trīs gadiem pilnībā apstiprināja iepriekš paša rakstīto, nomirdams, nesasniedzot vēl cienījamāku vecumu.¹ Arī O. Hūns, aprakstīdams vietējo klimatu, akcentēja tā ietekmi uz atbraucējiem, no kuriem daudzi kādu brīdi pēc ierašanās vārguļoja (Гун 1804, 19). Savukārt no bargākas klimata zonas šurp atbraukušais ceļotājs B. Pestelis Rīgas klimatā nesaskatīja neko sevišķi drūmu vai nomācošu.

Iespaidi, kas radās iebraucējiem, bija patiesi, jo Rīgas klimats 18./19. gs. mijā tomēr nebija maigs, ne velti šejienes iedzīvotājiem mājās bija daudz krāšņu (Hupel 1777, 43), un arī vietējo vāciešu paradums iemest mazu glāzīti degvīna tika skaidrots ar skarbo klimatu (turpat, 315). Savukārt vietējie klimata vērotāji atzīmēja, ka laika posmā no 1795. gada līdz 1816. gadam par aukstu bija uzskatāma 1795., 1799., 1812.–1816. gada ziema, no kurām īpaši salta bijusi 1799. gada ziema. Visauktākie ziemas mēneši bija decembris un janvāris (LVVA 4038: 2: 278, 5). Līdztekus 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā dažādos sacerējumos sniegtajai informācijai par klimatu un topogrāfiju un laika apstākļu fiksēšanai notika neatlaidīgi mēģinājumi pierādīt, ka iedzīvotāju zināšanas par klimatu un topogrāfiju nebūt nav pilnīgas. Tā, piemēram, divu gadu garumā (1804–1806) norisinājās Johana Georga Andreasa Briknera (*Johann Georg Andreas Brückner*) cīņa par iztikas līdzekļu (*um Geld und Gnade*) iegūšanu no valsts (viņš Rīgā bija nodzīvojis ilgus gadus). Brikners norādīja, ka viņa lielākais devums ir tas, ka viņš ar saviem mērījumiem ir novērsis Rīgas un Rīgas jūras līča nepareizas ģeogrāfiskās koordinātas jūrnieku kartēs. Šādas nepareizas

¹ J. K. Kafka nomira 61 gada vecumā 1815. gada 17. janvārī Rīgā, teātrī, izrādes laikā (*Rigaer Tageblatt*, 1895, S. 29).

kartes radīja kaitējumu gan jūrniecībai, gan tirdzniecībai (LVVA 1: 2: 972, 1–44), ar ko tik cieši bija saistīta tālaika Rīga.

Tātad 18./19. gs. mijā Rīgas klimats atbilda tās ģeogrāfiskajam novietojumam – aukstas ziemas, vēsas vasaras un bieži nokrišņi. Tie bija laika apstākļi, kuros norisa rīdzinieku ikdiena un kuri zināmā mērā diktēja ikdienas ritmu un sadzīvē nepieciešamās lietas. Kaut gan Rīgas klimats nebūt ne visiem šķita ilgstoši paciešams, gan vietējie, gan iebraucēji visvairāk akcentēja tā nepastāvību, un klimats galvenokārt tika skatīts kā faktors, kas ietekmē noteiktus procesus, īpaši navigāciju, tirdzniecību un satiksmi.

Rīgas vizuālais attēlojums

Klimats un topogrāfija bez papildu informācijas nesniedza priekšstatu par pilsētas iedzīvotāju ikdienu, lai gan tomēr to ietekmēja. Tāpat ikdiena bija saistīta ar pilsētas apbūvi, kas iebraucējam bija tās vizuālais tēls. Attēlotā vide nav identiska realitātei, kurā notika ikdienas sadzīve, tomēr tā ir tieši tāda, kādu gan iebraucēji, gan vietējie iedzīvotāji vēlējās prezentēt kā pilsētu raksturojošu sastāvdaļu. Tā arī veidoja tēlu, kuru, izlasot sacerējumus, par Rīgu radīja tie, kas pilsētu savām acīm nekad neieraudzīja. „Rīga pēc ranga notur pirmo vietu visā zemē” (Hupel 1774, 211), „lielākā un bagātākā pilsēta visā zemē” (turpat, 197), „Rīgā dzīvot dārgi. Dārdzības ziņā to var salīdzināt ar Londonas dārdzību” (Пестель 1798, 10) – tikai šie pāris izteicieni vien norādīja, ka runa būs par īpašu reģiona pilsētu. Ievērojot tālaika rakstības tradīcijas, autori centās šos apgalvojumus nevis atspēkot, bet meklēja tiem pierādījumu, tiesa, A. Meijers Rīgas izmērus neslavēja, secinot, ka tā ir vidēji liela, un tās perimetrs nepārsniedz pusi vācu jūdzes² (Meyer 1777, 3). Grūti iedomāties, ka 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā Rīgas viesim pirmās asociācijas par pilsētu nebūtu saistītas ar objektiem, kas redzami jau no tāluma – pilsētas baznīcu torņiem, jo tie bija pamanāmi, gan iebraucot pa lielākajiem – Mītavas un Sanktpēterburgas – ceļiem, gan ierodoties pa ūdensceļu Daugavu, un bija redzami jau vismaz no pusjūdzes³ attāluma (Meyer 1777, 2). Baznīcas torņu un arī pašu ēku izcelšanu var skaidrot arī ar citu 18./19. gs. sākumā joprojām būtisku faktoru, t. i., ar baznīcas lomu iedzīvotāju dzīvē. Kaut gan vēsturnieks Vasilijš Dorošenko akcentējis tās nozīmi muižnieku mentalitātes veidošanā līdz 18. gs. beigām (Дорошенко 1973, 43), faktiski var runāt par tās ietekmi uz visu sabiedrību kopumā. Atsevišķos aprakstos, piemēram, jau pieminētajā L. Ričija darbā, baznīcu attēlojumam veltīta neproporcionāli liela tekstuālā daļa attiecībā pret kopējo teksta daļu pilsētas aprakstam. Tas, pirmkārt, varētu liecināt par paša autora reliģiozitāti un, otrkārt, ticības un ar to saistīto lietu nozīmi sabiedrības dzīvē kopumā. Arī rīdzinieku mājās esošo grāmatu klāsts apliecināja garīguma nozīmi pilsētnieku dzīvē 18. gs. 2. pusē un 19. gs. sākumā (Svarāne 1999, 35).

² Vācu jūdzei bija divi veidi – mazā jeb vecā jūdze bija 6,2 km, bet vācu ģeogrāfiskā jeb vispārējā jūdze bija 7,42 km (Zemzaris 1981, 64).

³ 18. gs. jūdzei ir dažādi garumi – Vidzemes jūdze bija 7,11 km, citur 6,54 km, bet no 19. gs. sākuma – 7,46 km (Zemzaris 1981, 65).

J. K. Kafka, B. Pestelis un A. Meijers Rīgas vizuālo tēlu uzbūra, aprakstot no attāluma redzamās vietas, piemēram, Sv. Pētera baznīcu un Iekšrīgas galvenās ēkas (Rātsnamu, Melngalvju namu, Rīgas pili). Tāpat tika pieminēti daudzie Rīgas vērti, cietoksnis, osta un, protams, tilts – „Daugavas tilts, nav skaistāka skata kā turp un atpakaļ iet starp abās pusēs esošajiem kuģiem” (Hupel 1774, 218). Ierosinājumi apmeklēt tieši šīs vietas liecina par to, ka tās bija ēkas, par kurām rīdzinieki vai Rīgas viesi jutās visvairāk lepnī vai uzskatīja par interesantām. Aprakstot Rīgas rātsnamu, B. Pestelis sniedza specifiskāku informāciju. Pie rātes lieveņa bija novietoti divi kauna akmeņi (*Schandsteine*), uz kuriem lika stāvēt tiem, kas bija izdarījuši pārkāpumus. 1796. gada augustā, kad autors viesojās Rīgā, uz tā stundu stāvējusi sieviete ar plāksnīti kaklā, uz kuras bija uzrakstīts „netiklības nama saimniece”. Autoram bijusi arī iespēja savām acīm aplūkot cietuma kameras rātes pagrabos, kur „visur var redzēt kārtību un cilvēkmīlestību” (Пестель 1798, 27, 61). Tomēr šo secinājumu var apšaubīt, zinot, kādas patiesībā bija brīvības atņemšanas iestādes 18.–19. gs. Krievijas impērijā. B. Pesteļa nostāja izskaidrojama ar cenzūru, jo patiesības atklāšana padarītu neiespējamu darba publicēšanu un izplatīšanu Krievijas impērijā.

Vairāk zināšanai, ne apmeklēšanai sacerējumos tika aprakstītas arī Rīgas priekšpilsētas, kuras saistīja gan ar savu arhitektūru, gan ar laisko, savā ziņā pat eksotisko dzīves ritmu. „Priekšpilsētām piemīt jauks skats. Visas mājas no koka, nelielas, bet patīkama paskata” (Пестель 1798, 6), tajās dzīvoja neliels skaits dižciltīgo, vācu strādnieki un krievi (Kaffka 1895, 20), bet, raksturojot Daugavas kreiso krastu, viņš pieminēja, ka leļpus Daugavas plešas birzs līdz pat tā sauktajai Spilvei (*Spielwe*) un ka tur lauciniecišķā vientulībā un klusumā dzīvo turīgi tirgotāji (turpat, 22). Arī A. V. Hupelis atzīmējis, ka pretstatā iekšpilsētai priekšpilsētās ēkas ir no koka (Hupel 1774, 201). B. Pesteļa apbrīnu izraisīja fakts, ka priekšpilsētās īpašumi, kuros tiek pavadītas vasaras, ir gan muižniekiem, gan arī citiem rīdziniekiem (Пестель 1798, 21).

Rīgas vizuālais tēls, ēkas un pilsētas salīdzināšana ar Eiropas lielākajām pilsētām (piemēram, Berlīni vai Sanktpēterburgu) radīja pārliecību ne tikai par modernu, aktīvu un augošu pilsētu, bet arī par turīgiem un pārtikušiem iedzīvotājiem, kādi vismaz daļēji tie arī bija. 18./19. gs. mijā, kad Rīgā viesojās iepriekš minētie autori, bija pilsētas apbūves un labiekārtošanas darbu veikšanas periods. Pārmaiņu iemesls bija Rīgas ārējās tirdzniecības un rūpniecības intensitātes pieaugums (Brigere 1975, 72). Tādējādi tirdzniecības un ar to saistīto procesu un vietu atspoguļojums atbilda realitātei, savukārt iebraucēju aprakstos pilsētas vizuālo tēlu galvenokārt veidoja nevis jaunbūves, bet vēsturisku ēku un skatu apraksti, apliecinot ceļotāju, iebraucēju un vietējo iedzīvotāju interesi par pilsētas vēsturi.

Pilsētas iedzīvotāji

18. gs. beigās un 19. gs. sākumā Rīga bija daudz nacionāla pilsēta, kurā gan pastāvīgi dzīvoja, gan īsu laiku uzturējās dažādu tautību pārstāvji. B. Pestelis fiksējis, ka Rīgā mīt no 28 000 līdz 30 000 iedzīvotāju (Пестель 1798, 5), savukārt A. V. Hupelis apgalvojis, ka pilsētas iedzīvotāju skaits pārsniedz 20 000 (Hupel 1774, 200). Taču ne jau Rīgas iedzīvotāju precīzs skaits pieder pie interesantākajiem faktiem par tās

iemītniekiem, un, kā rakstīja V. Dorošenko, tad „precīzi skaitļi, protams, ir svarīgi. Bet runa nav tikai par to vai citu iedzīvotāju grupu skaitu. Grietas saskatīt aiz tiem cilvēkus” (Дорошенко 1999, 9). Kā iebraucējus, tā vietējos iedzīvotājus piesaistīja gan pilsētā sastopamo nacionalitāšu skaits un to nodarbes, gan citi saistoši fakti, apliecinot interesi tieši par šejienes cilvēkiem, nevis abstraktiem cipariem.

Vācieši, krievi, angļi, latvieši, zviedri (Hupel 1774, 215) un igauņi (Hupel 1777, 311) tika uzskaitīti kā Rīgā dzīvojošās tautības. Krievi ar savu atšķirīgo dzīvesveidu un turēšanos savrup sacerējumos izpelnījās īpašu uzmanību. Raksturojot Rīgas krievu nodarbes, A. V. Hupelis norādījis gan to, ka tie tirgojas ar savām krievu precēm, gan to, ka tiem ir citas nodarbes, nenosaucot tās (Hupel 1774, 215). A. V. Hupelis, aprakstot Rīgas iedzīvotājus, tos dalīja pēc tautības un kārtām, savukārt J. K. Kafka runā par „rīdziniekiem”, nodalot no tiem noteiktas iedzīvotāju grupas, piemēram, tirgotājus (Kafka 1895, 22–23).

Runādami katrs savā valodā, vairums rīdzinieku saprata arī vācu valodu, kas līdz ar krievu un latviešu valodu 18./19. gs. mijā Rīgā bija galvenās ikdienas sarunvalodas (Hupel 1774, 216; Пестель 1798, 6). Savukārt pilsētas centrā skanēja arī mazāk dzirdētas svešvalodas, piemēram, holandiešu, zviedru, dāņu, angļu un citas (Пестель 1798, 25), apliecinot šo zemju pārstāvju klātbūtni Rīgā.

Rīgas sabiedrība šajā laika posmā bija raiba ne tikai daudzo valodu dēļ, bet arī pēc iedzīvotāju nodarbēm un izskata. Rīgā bez tik ierastajiem tirgotājiem, amatniekiem un zemniekiem uzturējās arī zinātnieki, literāti, mūziķi un, kā to apliecina J. K. Kafka, arī aktieri un citas ar dažādām mākslām saistītas personas. Katrs trešais rīdzinieks 18. gs. beigās bija saistīts ar tirdzniecību (Zeids 1978, 272). Lielu ļaužu (taču ne rīdzinieku) daļu veidoja navigācijas sezonā ienākušo kuģu apkāpes locekļi, kā arī militārais kontingents, kurš, kā liecina avotos esošās ziņas, bija vainojams ne vienas vien rīdzinieku ģimenes izjukšanā (LVVA 1377: 1: 43, 1–89).

Rīgas iedzīvotāju ikdienas apģērbs tikpat kā nav izpelnījis ievērtību rakstā izmantoto autoru darbos. Vienīgi A. V. Hupelis norādījis, ka latviešiem tautastērps ir pelēks, bet igauņiem brūns (Hupel 1777, 163). Rīgā iebraukušo un mītošo personu tērpus zīmēja un aprakstīja arī J. K. Broce (Broce 1992, 97–157), savukārt B. Pesteļa apbrīnu izraisīja vienkāršās rīdzinieces, pareizāk sakot, to tērpi un uzvedība. „[...] kalpoņu meitenes nēsā micītes, [...] dzer kafiju [...], atbraucējs, nezinot šo kalpu greznību, satiekot tās uz ielām, notur tās par dižciltīgām kundzēm un jaunkundzēm. Sieviešu dzimums vispār šeit ir skaists.” (Пестель 1798, 12) B. Pesteļa viedoklim piekrita arī A. Meijers, kurš akcentēja šejienes sieviešu skaistumu, dzīvesveidu un izglītību (Meyer 1777, 48). Citādāk domāja O. Hūns, kurš Rīgas sievietes salīdzināja ar oranžērijas augiem, jo tās, pēc viņa domām, bija bālas un vājas (Гун 1804, 71). Vēsturnieka G. Gerharda veiktie pētījumi apliecina, ka taisnība tomēr drīzāk būs bijusi ārstam O. Hūnam, jo Rīgas vidusslāņa sievietēm nelabvēlīgas pilsētas vides ietekmes dēļ bija viens no mazākajiem augumiem (Gerhards 2003, 159).

Ne jau tikai Rīgas kalpones centās izlikties par tām, kas patiesībā nemaz nebija. Līdzīgu mazu blēdību Rīgā novēroja arī J. K. Broce, kurš, aprakstot kādu rīdzinieku, atzīmēja: „[...] iespējams, kāda augstākas kārtas kunga kambarsulainis, kas ārpus dienesta, lai viņu uzskatītu par kaut ko vairāk nekā par sulaini, īpaši cenšas ģērbties pēc modes un kļūst jau par mazu švītu.” (Broce 1992, 116) Arī Johans Andreass

Ēzens, kurš saviem 18. gs. tapušajiem zīmējumiem deva nosaukumus pēc attēlotās personas nodarbes un izcelsmes, piemēram, „latviešu aukle”, starp rīdziniekiem atzīmējis arī „modes švītu” (Ēzens 2003, 182). Bruno Ābers pētījumā par Rīgas vēsturi norādījis, ka 1749. gadā pilsētā dzīvojošiem latviešiem aizliedza nēsāt „vācu” (ar to tika domātas modernas) drēbes, taču ierobežojumu samērā ātri atcēla (Ābers 1938, 36191), tādēļ vienkāršie rīdzinieki varēja mēģināt sekot modei.

Cilvēkus interesē, ko par viņiem domā apkārtējie vai arī kā viņi reprezentējas citiem, un daudziem ne mazāk aktuāls šķītis jautājums par to, kādi tad ir tie citi. A. V. Hupelis atsevišķi raksturojis gan Rīgas iedzīvotājus, gan sniedzis dažādu tautību pārstāvju īpašību uzskaitījumu. Viņaprāt, rīdzinieki, kaut gan sākotnēji šķiet atturīgi, tomēr ir ļoti atsaucīgi (Hupel 1774, 214). Savu labo slavu tie nezaudēja arī pāris gadus vēlāk, kad Rīgā viesojās B. Pestelis: „Rīgas iedzīvotāji ir visumā laipni, rātni, patīkami un izglītoti. Tie bez apvainojumiem atklāti pret tuvāko un pieklājīgi bez glaimiem. Tie iepriecina ar cēlsirdīgu un augstsirdīgu rīcību un neplātās ar to.” (Пестель 1798, 13) Taču, raksturojot iedzīvotājus pēc tautības, tiem tika piedēvētas arī negatīvas īpašības. Tā, piemēram, A. V. Hupelis apgalvoja, ka vācieši, turklāt gan krodzinieki un dzirnavnieki, gan ķesteri, ir lepnī un kārtīgās vāciešu mājās nedzer pašbrūvēto degvīnu. To, pēc viņa domām, lieto tikai pūlis un tie, kuri ar pļēgurošanu zaudējuši jebkādu garšu (Hupel 1777, 44, 124, 315). Nevar nemanīt, ka ar šādu izteikumu A. V. Hupelis centies novilkt līniju starp noteiktu vāciešu grupu, pie kuras piederēja, protams, arī pats, un pārējiem iedzīvotājiem. Savukārt latvieši, lai gan „saticīgi, čakli saimniecībā, pieklājīgi un bijīgi kā krievi, ārkārtīgi kaunīgi”, arī „ārkārtīgi mānīcīgi, pa druskai vientiesīgi”, tāpat kā igauņi, pēc A. V. Hupēļa domām, mīl stiprus dzērienus (Hupel 1777, 165). Pārējo autoru darbos sniegta tikai vispārīga informācija par rīdzinieku rakstura īpašībām.

Izvēloties aprakstīt kādas konkrētas pilsētas iedzīvotājus, autori parasti min to skaitu, nodarbošanos un izklaides, taču tikpat kā neraksturo iedzīvotāju privāto dzīvi, lai gan tieši apgaismības laikmetā, tātad 18. gadsimtā, radās vārds „privātā dzīve” (Pickl 1992, 13) un arī atklātāka interese par to. Rīgas iedzīvotāju ģimeņu dzīves aizkulises spilgti atklāj Rīgas pilsētas Konsistorijas materiāli, kuros atrodama informācija gan par laulību šķiršanas prāvām, to imesliem, alimentu piedzišanu, gan citiem konfliktiem tālaika rīdzinieku ģimenēs. Lai gan nereti tiek uzskatīts, ka līdz pat feminisma uzvaras gājienam sievietēm bija visnotaļ mazas iespējas panākt sev nevēlamas laulības dzīves izbeigšanu, tomēr, kā liecina Konsistorijas materiāli, rīdzinieces aktīvi meklēja savu laimi, kas ļoti bieži izpaudās armijas oficiera personā. Laulību pārkāpšana, ārļaulības bērnu radīšana, faktiskā nedzīvošana ģimenē, slikta izturēšanās bija izplatīti imesli, kādēļ tika šķirtas laulības uz laiku jeb, kā toreiz paziņoja, „no galda, gultas un kopdzīvošanas”, kā arī pavisam pēc abu pušu pieprasījumiem (LVVA 1377: 1: 43, 1–89).

Rīdzinieku rakstura īpašību uzskaitījumam iespējams izmantot, piemēram, jau iepriekš pieminētos Rīgas Konsistorijas materiālus, kur paši rīdzinieki viens otru raksturojuši gan kā laulātie, kuri prasa šķiršanas, gan kā liecinieki vai strīdnieki citos konfliktos. Protams, jāņem vērā, ka informāciju sniegušas personas, kuras atradās strīdus situācijā. Lūk, ko teikuši rīdzinieki par rīdziniecēm: dzīvo izlaidīgi, pārkāpj laulību, dzer, radījušas ārļaulības bērnus, nodarbojas ar prostitūciju, rīko skandālu par to, ka nes par maz naudas mājās, nemīl, atsakās pildīt sievas pienākumu, bijušas

reģistrētas policijā. Savukārt rīdzinieces par rīdziniekiem: slikti izturas, piedzeras un atņem drēbes, sola precēt, taču netur vārdu, kaut bijuši pirms kāzām jau tuvi, melo, neuztur, dzer, pamet un nedod nekādu ziņu, nenakšņo mājās, aizskar ar vārdiem, piekauj, sit, draud ar nazi, aplipina ar venēriskām slimībām, dzīvo izvirtušu dzīvesveidu, nemaksā alimentus, izspiego (LVVA 1377: 1: 43, 1–89). Nenoliedzami, ka rīdzinieku vai to viesu sliktās īpašības izpaudās arī citos apstākļos. Tā, piemēram, 1797. gada 8. septembrī Rīgā Ķemerejas tiesā tika tiesāts 28 gadus vecais stūrmanis Mihails Kons (*Michael Kohns*), kurš bija krāpies kādā iebraucamajā vietā, bet nākamā gada 26. aprīlī – dzirnavu meistars Kristiāns Frīdrihs Šrēders (*Christian Friedrich Schroeder*), kurš krāpās, miltiem piemaisot smiltis (LVVA 1382: 2: 943, 1). Šie ir tikai daži piemēri, kas apliecina rīdzinieku sliktās īpašības, par kurām delikāti tiek noklusēts laikabiedru sacerējumos. Protams, šādi avotos raksturota tikai neliela daļa pilsētas iedzīvotāju. Konsistorijas materiāliem interesanti būtu pretstatīt šo pašu personu nekrologos publicēto informāciju, kas, ievērojot nerakstīto likumu sacīt par nelaiķi labu vai nesacīt neko, parādītu, cik dažādu priekšstatu par personu iespējams gūt, nepaļaujoties tikai uz viena veida avotiem.

Rīgas iedzīvotājiem nekad nav piemītis zems pašvērtējums. Ne velti arī 18./19. gs. mijas iebraucēji tos salīdzinājuši ar lielpilsētu – Berlīnes un Sanktpēterburgas – iedzīvotājiem (Kaffka 1895, 19), secinot, ka šejienieši īpaši nealkst iepazīties ar iebraucējiem (Пестель 1798, 12). Kā pierādīja pašu rīdzinieku sniegtā informācija, iespaids, ko tie radīja saviem viesiem par savu raksturu un izturēšanos, bija mānīgs. Tiem bija jāievēro vispārpieņemtās viesmīlības normas, un tieši to pašu, kā pierāda autoru darbi, darīja pilsētas viesi, ievērojot pastāvošās rakstīšanas normas.

Līdz pat 19. gadsimtam ceļotāju apkalpošana nebija būtisks ienākumu gūšanas veids, tādēļ tiem pilsētniekiem, kuri nebija saistīti ar tirdzniecību, nebija nepieciešams īpaši sazināties ar iebraucējiem vai atstāt pozitīvu iespaidu uz tiem. Turklāt 18./19. gs. liela daļa ceļotāju, kuri uzturējās Rīgā, bija personīgi pazīstami ar kādu pilsētnieku, jo tos saistīja darījumu attiecības, un tādēļ tie apmetās pie Rīgas namniekiem (Taube 1992, 339). Iebraucēju pazīšanās ar vietējiem atstāja iespaidu arī uz pieejamo naktsmāju klāstu. Zemā pieprasījuma dēļ Rīgā lēni attīstījās viesnīcu bizness, turklāt tās, piemēram, „Pēterburga” (*Stadt Petersburg*) un „Londona” (*Stadt London*), tika raksturotas kā „drausmīgi netīras” (Ritchie 1836, 31).

Tādējādi 18./19. gs. mijas sacerējumos rīdzinieki netika aprakstīti kā vienots pilsētas iedzīvotāju veselums. Autori atsevišķi galvenokārt nodalīja noteiktu tautību vai profesiju pārstāvjus, savukārt pastiprinātu interesi izraisīja vizuāli neparastas personības, pierādot, ka tieši autora ziņkārībai varēja būt būtiska nozīme sacerējumos iekļauto personu izvēlē.

Sadzīve: transports un ceļojumu attālumi

Jau iepriekš tika minēts, ka ikdiena ir viss, kas dzīvei piešķir krāsas, taču pie tās vienmēr ir piederējušas arī praktiskākas lietas, piemēram, transports, cenas, drošība un noziedzība. Informācija par transportu, cenām un to progresīvām izmaiņām nav aktuāla tikai mūsdienu Rīgā. Arī 18./19. gs. mijā ikvienam, kurš vēlējās apmeklēt kādu tālāku vietu, bija svarīgi zināt veicamo attālumu, ātrumu un, protams, izmaksas.

Šādas ziņas bija tipiskas ceļojumu aprakstiem un ceļvežiem, kā arī tās bija iekļautas atsevišķos novadpētnieciskos pētījumos, piemēram, A. Hupeļa darbā (Hupel 1774). Ceļvežos norādīja arī nozīmīgākos ceļojumu virzienus (Teivens 1995, 48). Savukārt J. K. Broce, aprakstot Igaunijas daļas pilsētas, sniedzis informāciju arī par ceļa Rīga–Pērnavas garumu (172 verstis⁴) (Brotze 2006, 96). A. V. Hupelis atzīmējis, ka „katru dienu mēs braucam 8 līdz 10 jūdzes” (Hupel 1777, 250). Minētais attālums Rīgā iekļāva tās pievārtē un priekšpilsētās esošos īpašumus, kas 18./19. gs. mijā turīgajiem rīdziniekiem bija visbiežāk veiktais īso ceļojumu mērķis.

V. G. Rubana ceļvedī, kurā sniegta informācija par ceļošanu no Sanktpēterburgas līdz Narvai, minēts, ka zirgu pasts kursē reizi nedēļā un ar to ir iespējams pārvietoties sešiem pasažieriem, kuriem brauciens izmaksā vienu rubli (Krasnobaev 1980, 92). Savukārt A. V. Hupelis norādījis, ka brauciena Rīga–Narva cena svārstās no 14 līdz 20 rubļiem par 2–3 zirgiem (Hupel 1774, 534). Jāuzsver, ka 18. gs. otrajā pusē tieši pasta kariešu tīkla izmantošana ceļošanai bija populārākais turīgo personu pārvietošanās veids, jo tas savienoja Eiropu pat ar Sibīriju (Rober 1980, 13). Vidzemē 18. gs. beigās brauciens pasta kariatē izmaksāja ne tikai atkarībā no brauciena attāluma, bet arī no kariatē veida. Par katrām 10 verstīm viena zirga kariatē bija jāmaksā 12 kapeikas, bet divjūgā – 24 kapeikas (Hupel 1774, 531).

Līdz 17. gadsimtam rīdzinieki ceļošanai izmantoja pilsētas ormaņu pakalpojumu, taču šī prakse izzuda tieši līdz ar zirgu pasta tīkla ieviešanu (Taube 1960, 122). 18. gs. izskaņā varēja ceļot arī nedaudz lētāk, piemēram, krievu tirgotāji, kuri atgādāja preces, ja tiem nebija atpakaļ vedamu lietu, par zināmu samaksu ņēma līdzbraucējus (Hupel 1774, 544). Pēterburgā kariatē ar diviem zirgiem īre dienā maksāja 3–4 rubļus, nedēļā no 20 līdz 25 rubļiem (Krasnobaev 1980, 96), savukārt Rīgā viena brauciena cena svārstījās no 50 kapeikām līdz rublim (Пестель 1798, 5). Kariatē ar 6 zirgiem pirkums 19. gs. sākumā izmaksāja no 1200 līdz 1500 rubļiem (Дорошенко 1973, 53).

Pārvietošanās ilgums no Rīgas centra līdz priekšpilsētām bija aptuveni viena stunda (Kaffka 1895, 20). 18. gs. beigās ilgstoša ceļošana jebkur Eiropā bija dārgs prieks, ko varēja atļauties ierobežots personu loks. 18. gs. vairs nenotika ceļošana ar kājām (Robel 1980, 14), un to apstiprina arī A. V. Hupeļa rakstītais, ka Rīgā, pretēji Saksijā novērotajam, dižciltīgie un pilsoņi nepārvietojas kājām (Hupel 1777, 42), ko, protams, nevar attiecināt uz zemāko kārtu pārstāvjiem, kā arī uz tuviem attālumiem. Rīgā turīgie iedzīvotāji, tāpat kā to līdzinieki Eiropā, pārvietojās, izmantojot tālaika tehnikas labākos sasniegumus – kariatē, kamanas un dažāda veida ratus. 18. gs. nogalē Anglijā saražoto kariešu apjoms gadā sasniedza 40 000, un vairāk nekā pusi no tām eksportēja uz kontinentālo Eiropu (Robel 1980, 13). Rīgā lietoja angļu atsperratus (Broce 1992, 124), un A. Meijers Rīgā uz ielām bija ievērojis kariatē, kravas un vezumu transporta līdzekļus (Meyer 1777, 3).

Latvijas historiogrāfijā transporta līdzekļi galvenokārt analizēti kā preču pārvietošanas transports (Taube 1960, 131–173; Taube 1980), taču pietrūkst pētījumu par 18./19. gs. mijā pieejamo pārvietošanās līdzekļu ietekmi uz ceļošanu. Lai gan tiek

⁴ Vidzemes versts bija 1/7 daļa no Vidzemes jūdzes, kas bija 7,11 km. (Zemzaris 1981, 65).

atzīmēts transporta līdzekļu trūkums saistībā ar tirdzniecību (Grasmane 1998, 68), ierobežotā pieejamo vietu skaita dēļ tā bija aktuāla problēma arī ceļotājiem.

No Rīgas veda vismaz astoņi lieli ceļi (Teivens 1995, 56). To stāvokli nedaudz aprakstījis A. V. Hupelis, kurš, piemēram, norādījis, ka pārvietošanos, it īpaši piejūras ceļos, kavē smiltis (Hupel 1774, 541). 18./19. gs. mijā transporta līdzekļu riteņi bija samērā šauri, turklāt tikai no koka, tāpēc tie grima smiltīs. Kā redzams no J. K. Broces zīmētajiem transporta līdzekļiem, riteņi nereti tika apkalti, lai uzlabotu to braukšanas spējas (Broce 1992, 127). Riteņtransporta nepilnības par labāko ceļošanas laiku padarīja tieši ziemu, lai gan, kā norādījis A. V. Hupelis, arī ziemā ceļotājam bija jāstāpjas ar grūtībām, ko tāpat radīja transporta līdzekļu tehniskās atšķirības. Izmantoto kamanu slieču dažāds platums (zemnieku kamanu slieces bija šaurākas) iebraukto ceļu padarīja grūti izmantojamu citiem ceļotājiem (Hupel 1774, 529), jo tiem nācās jau iebrauktā un iesalušā ceļā veidot jaunas sliedes. No 1. decembra līdz 15. martam un no maija vidus līdz septembra vidum vienā stundā bija jāveic 10 verstis, bet sliktos laika apstākļos attālumu varēja samazināt par vienu līdz divām verstīm (Hupel 1774, 538). Tātad pastāvēja objektīvi iemesli, kas kavēja ceļotāju nonākšanu Rīgā.

J. K. Kafkas iespaids par Rīgas ielām bija ļoti pozitīvs: „Rīgas ielas vienmēr ir dzīvas, un īpaši vasaras mēnešos [...] noved pie drūzmas” (Kaffka 1895, 20). Par visskaistākajām un noslogotākajām Rīgas ielām viņš atzina Tirogotāju ielu (*Kaufsstrasse*), Smilšu ielu (*Sandstrasse*) un Grēcinieku ielu (*Sünderstrasse*). Savukārt A. Meijers izcēla Mārstaļu ielu (*Marstallstrasse*) (Meyer 1777, 23). Dzīvā satiksme Rīgas ielās 18./19. gs. mijā nebija jaunums, jo jau 17. gadsimtā tika noteikts, ka ormaņiem, lai netraumētu gājējus, jābrauc soļos (Taube 1960, 136). Tā iemesls bija ietvju trūkums, tādēļ gan gājēji, gan braucēji lietoja visu ielu (Brigere 1975, 77).

Daudz mierīgākas bija priekšpilsētu ielas, jo tās bija plašas un segtas ar sīku akmeņu bruģi (Пестель 1798, 6). B. Pesteļa novērojums parāda, ka viņš apmeklētājam tikai priekšpilsētu galvenās ielas, jo ne visas ielas priekšpilsētās bija bruģētas. B. Pestelis atzīmēja, ka iekšpilsētas ielas ir tik šauras, ka divas karietes nespēj izmainīties, bet kājāmgājējiem pārvietošanās ir pavisam grūta, jo pa ielu bez pārtraukuma tiek pārvadātas dažādas preces, turklāt ielas ir apgaismotas tikai daļēji (turpat, 5). Tāpat uz Rīgas ielu neparocīgumu norādīja J. K. Kafka, kurš tās raksturoja kā šauras un tumšas (Kaffka 1895, 19). Līdzīgas domas izteica arī A. Meijers, kurš akcentēja ielu šaurumu, taču vēl vairāk uzsvēra smiltis ceļā uz Rīgu līdz pat pilsētu vārtiem (Meyer 1777, 3).

Ikdienā veiktais attālums norāda uz teritoriju, kurā rīdzinieki faktiski pavadīja savu dzīvi, jo tie no pilsētas izbrauca retāk nekā iebrauca. Pilsētā ieradās, uzturējās un devās prom citu mazpilsētu un lauku teritoriju pārstāvji. Šādu atšķirību noteica tirdzniecība un ar to saistītā preču piegāde, jo no laukiem uz Rīgu, piemēram, zemniekiem lika vest degvīnu, linus, miltus, malku u. tml. Rīdziniekiem, kurš ienākumus guva Rīgā, nebija īpašas nepieciešamības pamest pilsētu. 18./19. gs. mijā ceļošana kā sevis pilnveides un izzīņas veids vēl nebija pašsaprotama lieta ikvienam iedzīvotājam. Tā joprojām palika zināma privilēģija augsto izmaksu un citu apgrūtinājumu dēļ. Tomēr laikabiedru sacerējumi sniedz vērtīgu informāciju

par transporta veidiem, attālumiem, iespējamo ātrumu un grūtībām, ar ko nācās saskarties ikvienam ceļotājam.

Sadzīve: cenas

20. gs. otrajā pusē tirdzniecība un cenas, pateicoties labākajam Latvijas ekonomikas vēstures speciālistam V. Dorošenko, kļuva par īpaši plaši un arī dziļi pētītu Latvijas jauno laiku vēstures jautājumu. Tomēr V. Dorošenko savos darbos uzmanību galvenokārt pievērsa tirdzniecībai līdz 18. gadsimtam, kā arī koncentrējās uz galveno eksporta un importa produktu cenu izpēti (Дорошенко 1979; 1981; 1988). Šī iemesla dēļ profesionāli daudz mazāk analizētas pilsētnieku ikdienas produktu un lietu cenu svārstības un dažādu kārtu pilsētnieku pirktspēja. Arī no laikabiedru sacerējumiem iespējams iegūt vērtīgas ziņas par cenām Rīgā 18./19. gs. mijā.

Jau iepriekš uzsvērts, ka Rīgā 18./19. gs. mijā iebrucējam šķita dārga pilsēta. Dārdzību izjuta arī tie iedzīvotāji, kam Rīga bija mājvieta. Tā, piemēram, dzīvokļa īre gadā atkarībā no istabu skaita svārstījās no 100 līdz 600 rubļiem labākajās ielās (Пестель 1798, 11). To, cik liels varēja būt pieejamās naudas apjoms, apliecina vienkāršāko lietu cenas – vīriešu svārki maksāja 80 kapeikas, zoss 10–15 kapeikas, bet 100 gurķi 3–4 kapeikas. Savukārt, lai krogā izdzertu stopu⁵ alus, nācās šķirties no vienas kapeikas. Laba zirga cena svārstījās no 20 līdz 60 rubļiem, bet zemnieka zirgs maksāja no 4 līdz 10 rubļiem (Hupel 1777, 163, 255, 248, 249, 313, 522). Labas pusdienas bez alkohola un citiem dzērieniem izmaksāja 50 kapeikas, bet vieta teātra ložā sezonai maksāja 100 rubļus (Пестель 1798, 17, 20).

Kalpones alga 18. gs. beigās bija tikai 20–25 rubļi gadā (Пестель 1798, 12), kas bija tikpat, cik maksa par pāris mucām degvīna, kuru cena svārstījās no 6 līdz 12 rubļiem mucā (Hupel 1777, 315), vai turīgo iedzīvotāju iemaksas (20 rubļi) par dalību biedrībā *Die Muße*. Savukārt aktieri, kā norādījis B. Pestelis, Rīgā pelnīja pat 1200 rubļus gadā (Пестель 1798, 16, 19). Par to, cik grūti vai viegli Rīgā nāca peļņa, lai liecina aprēķini par degvīna tirdzniecību krogā. Stops degvīna maksāja 14 kapeikas, vienā mucā rēķināja 120 stopus, kurus pārdodot krodziniņš ieguva aptuveni 16,80 rubļus, no tiem nepilni 5 rubļi bija tūrā peļņa. Stopu skaits mucā varēja būt arī citādāks, piemēram, V. Dorošenko norāda, ka Aizkrauklē degvīna mucā rēķināja 130 stopus (Дорошенко 1973, 48), bet J. Zemzaris alum pieminējis brūžu mucu (105 stopi) un Rīgas alus mucu (90 stopi) (Zemzaris 1981, 126–127).

Rīgas dzīves dārdzību veidoja nesamērīgais uzcenojums un starpniecības nauda, kas palika Rīgas tirgotājiem. Kā zināms, Rīgā viesim ar viesi tirgoties bija aizliegts, savukārt iepriekšējos gadsimtos, piemēram, 16. gadsimtā, atsevišķu produktu pārdošanas cena Rīgā salīdzinājumā ar iepirkumu summu bija pieaugusi pusotru līdz divas reizes (Дорошенко 1973, 47), un nav iemesla domāt, ka 18./19. gs. mijā cenu politikā būtu dominējuši citi principi. Tāpat Rīgas tirgū vāciešiem paredzētie produkti bija ne tikai kvalitātes ziņā labāki, bet arī divas reizes dārgāki (Strods 1969, 199). Noteiktu produktu cenu ietekmēja arī Iekšrīgas iedzīvotāju sakņu dārzu izzušana (turpat), kas nozīmēja visu produktu iegādi tirgū par naudu. Arī noteiktas

⁵ 1761. gada 17. marta Rīgas paraugstops bija 1,30 litri (Zemzaris 1981, 118).

iedzīvotāju grupas tradīcijas varēja ietekmēt kāda produktu cenu, piemēram, A. Meijers atzīmējis, ka zivju cena, kas visumā bija maza, pieauga gavēņa laikā, kad tās pastiprināti iepirka tieši Rīgas krievi (Meyer 1777, 36).

Tādējādi pastāvēja objektīvi priekšnosacījumi, kas padarīja Rīgu par dārgu pilsētu. Tirdzniecības kontrole, piespiedu starpniecības pakalpojumu izmantošana, nesamērīgs uzcenojums, importa produktu popularitāte, vietējo produktu, īpaši labības, pieturēšana izdevīgākam pārdošanas brīdim un atkarība no ievestajiem produktiem – visu šo faktoru mijiedarbība veidoja cenas Rīgā, un iebraucēji, izdarot adekvātus secinājumus, tās novērtēja kā augstas.

Sadzīve: drošība

Pretēji jau aplūkotajām tēmām, Latvijas vēstures historiogrāfijā maz uzmanības veltīts iedzīvotāju fiziskajai drošībai un noziedzībai pilsētā. Drošības vai nedrošības sajūta vienmēr ir relatīva, tā ir subjektīva un atkarīga no konkrētā laikmeta (Dinges 2000, 160), taču aprakstos par kādu vietu autori ir centušies to raksturot no drošības viedokļa. Kā vispopulārākie nedrošību pierādošie subjekti tikuši norādīti klaidoņi, prostitūtas („šīs nimfas”), zagļi un laupītāji. Tā, piemēram, vācu publicists Johans Vilhelms fon Arhenholcs (*Johann Wilhelm von Archenholtz*, 1743–1812) pēc Londonas apmeklējuma atzīmēja, ka tā pievelk zagļus un laupītājus (Dinges 2000, 157). Vai tiešām 18./19. gs. mijā iebraucējam bija jājūtas pilsētā tik apdraudētam, nemiļīgi jāklūst par noziegumu aculiecinieku, bet varbūt rakstītāju mērķis bija sniegt saviem lasītājiem tikai intrigējošu informāciju?

Situācija Rīgā ievērojami atšķīrās no situācijas tādā pilsētā kā, piemēram, Londona, jo attiecībā uz otro strauji auga ne tikai pati noziedzība, bet arī mīti par pilsētu (Linnane 2008, IX). Tos vēl vairāk paspīlgtināja literārie darbi, kuros attēlota pilsētas ikdienas tumšā puse un kuri bija daudz populārāki par zinātniskiem pētījumiem un statistikas datiem. Prostitūtu sasaiste ar nedrošību pilsētā var būt maldīga, jo kā nozieguma vietas visās pilsētās dominē vienas un tās pašas vietas, t. i., ielas, laukumi un krogi (Dinges 2000, 165). Attiecībā uz Rīgas ielām, kā jau tas minēts iepriekš, pilsētas viesi bija ievērojuši, ka tās ir nepraktiskas un tumšas, nevis nedrošas. Šo novērojumu patiesību apstiprina arī citu laikabiedru piedzīvojumi Rīgas ielās. 1801. gada 20. novembrī Rīgas iedzīvotājs Johans Magnuss Veide (*Johann Magnus Weide*) ziņoja policijai, ka cietis negadījumā, kura iemesls bijis kāda mājas saimnieka nekārtīgi novietotais lukturis, kas nodzisis, un tādēļ J. M. Veide nokritis un, lai gan neradās miesas bojājumi, viņa uniforma cieta tā, ka to vairs nebija iespējams nēsāt. Prasot no vainīgā atļūdzināt uniformas vērtību, J. M. Veide kā papildu argumentu izmantoja norādi, ka vainīgais šādā veidā ir apdraudējis visu pilsētnieku drošību (LVVA 749: 4: 937, 1–5).

Lai gan Rīga bija Baltijas guberņu centrs, tajā nekad nebija tik daudz likumpārkāpēju kā Londonā vai Sanktpēterburgā, jo Rīga arī 18./19. gs. mijā bija vienīgi provinces pilsēta. Negatīvu vērtējumu sacerējumos neieguva arī tirgus, kurš, kā jau minēts, vienmēr ticis saistīts ar palielinātu noziedzības līmeni. J. K. Kafka aprakstīja tikai tirgum apkārt esošās ēkas, neiedziļinoties tā ikdienas sadzīvē. Savukārt A. Meijera uzmanību piesaistīja krievu tirgus placis, kur gan krievi, gan Polijas

ebreji „tirgojas ar visdažādākajiem niekiem” (Meyer 1777, 34). Rīgā 18./19. gs. mijā uzbrukumi personām uz ielām uzskatāmi par retu parādību pretēji jau minētajai Londonai, kur laikabiedri aprakstīja uzbrukumus pat pašā pilsētas centrā (Linnane 2008, XI).

Rīgas ikdienas drošības problēmas visvairāk tomēr bija saistītas nevis ar kriminālu vidi, bet gan ar alkohola pieejamību, pārlietu lielu tā lietošanu, ģeogrāfiskajiem apstākļiem un saimniecisko darbību, kas veicināja bojā gājušo un cietušo skaita pieaugumu. Daugava aiznesa visnotaļ daudz dzīvību, jo pēc krogu apmeklējumiem, nespējami uzkāpt atpakaļ uz kuģa, jūrnieki nereti iekrita ūdenī un noslīka, arī iedzīvotāji pārgalvīgi šķērsoja tiltu un kļuva par upes upuriem. Tā kā kuģi bija izvietoti cieši cits pie cita, Rīgā bija arī daudzi nelaimes gadījumus bojā gājušie, kad, nonākot ūdenī, persona tika saspiesta, pirms tai paspēja palīdzēt. B. Pestelis kā vienīgo vietu, kur Rīgā pastāv problēmas ar drošību, minēja tiltu, jo šeit notika ārkārtīgi dzīva satiksme un arī ormaņi nereti sabrauca cilvēkus (Пестель 1798, 25), tātad nedrošības sajūtu radīja nevis noziedzība, bet gan pārlietu intensīvā satiksme. 18./19. gadsimtā drošību pilsētā un personīgajā mājā ietekmēja arī pilsētas kā cietokšņa un tradīciju mijiedarbība. Kā zināms, Rīgā pastāvēja obligāta prasība noteiktos laikos slēgt pilsētas vārtus, atzīmēt palicējus, norādot to apmešanās vietu, bet privāto drošību iekšpilsētā garantēja, kā atzīmējis O. Hūns, arī plaši izplatītais ieradums plkst. 22.00 aizslēgt namu durvis (Гун 1804, 86).

Rīgā noziedzību ietekmēja cits faktors – alkohols, kas apskatāmajā laika posmā bija viegli pieejams un populārs. Tā patēriņš uz vienu iedzīvotāju 18. gadsimtā bija visnotaļ ievērojams. 18. gs. pirmajā pusē, piemēram, Vīnē viens iedzīvotājs gada laikā bija patērējis aptuveni 160 litrus vīna un 65 litrus alus, bet vēlāk gadsimta gaitā alkohola patēriņš pieauga vēl vairāk. Vīns un alus bija ikdienas dzērieni, bet degvīns līdz pat 18. gs. beigām vismaz Rietumeiropā tika uzskatīts par svētku dzērienu (Pickl 1992, 177). Rīgā, spriežot pēc alkohola tirgotavu veidiem, degvīns savu ekskluzivitāti bija zaudējis jau daudz agrāk. 1804. gadā Rīgā tika uzskaitītas 40 vīna pārdotavas, 17 kafejnīcas, 435 krogi, kā arī vairāk nekā 200 būdu, kur varēja iegādāties tikai degvīnu (LVVA 1: 2: 1005, 29). Uzskaitīto dzertuvju un to specifikāciju bija tik daudz, ka Rīgas rāte nolēma rīkoties, un 1806. gadā tā izdeva īpašu rakstu par iestādēm, raksturojot to atšķirības. Vienlaikus tika atzīts, ka visa veida dzertuvju Rīgā ir par daudz, un ieteikts būtiski samazināt to skaitu (piemēram, krogu skaitu ieteica samazināt līdz 368), kā arī katrā kvartālā tika noteiktas ielas, uz kurām alkohola tirgotavas varētu atrasties (LVVA 1: 2: 1005, 4–11).

Pārlietu lielais alkohola tirgotavu skaits radīja problēmas ne vienai vien ģimenei. 1807. gadā tās bija aktuālas, piemēram, rīdziniekiem Langbeiniem (*Langbein*). Rīgas Konsistorijā vīrs liecināja, ka viņa sieva Vilhelmīne (*Wilhelmine*) ļoti mīlot iedzert un viņš redzējis sievu ļoti piedzērušos vīna mājā. Vīra Johana (*Johann*) teikto apstiprināja liecinieks, kurš apgalvoja, ka sieva mīl dzert un, kad tik ir nauda, pērk dzeramo. Tiesa, sievas liecinieks savukārt apgalvoja, ka vīrs dzīvo izvirtušu dzīvesveidu (LVVA 1377: 1: 43, 26).

Rīgā bija maz skaļu noziegumu, tādēļ nav brīnums, ka drošības problēmu vai kriminālās vides atspoguļojums tālaika sacerējumos par Rīgu tikpat kā nav atrodamas. Savukārt atsevišķu dzērienu lietošanas ieradumi, būdami pašu autoru izklaides

sastāvdaļa, tika attēloti kā noteiktas (dižciltīgo un turīgo) rīdzinieku grupas galda kultūras sastāvdaļa, bet pārējo ļaužu dzeršanas ieradumi, ja vispār tika pieminēti, vērtēti negatīvi (par to sk. turpmāk).

Sadzīve: izklaide

Neviena pilsēta nav iztikusi bez izklaides. Šajā ziņā pilsētām vienmēr ir bijusi zināma priekšrocība salīdzinājumā ar laukiem. 18. gs. beigās B. Pestelis, rakstot par Rīgu, bija secinājis, ka „pilsētu izpriecās gandrīz visās lielajās pilsētās ir vienādas, taču šeit mūsu izpriecās ir garlaicības biedri” (Пестель 1798, 15), bet A. Meijers norādījis, ka „pierādījumu ir pietiekoši, ka Rīgā mīl izpriecās un patēriņu” (Meyer 1777, 45). Ar ko gan Rīga spēja viņu pārsteigt, kļiedējot pārliecību par vienveidību šajā jomā?

18. gs. beigās un 19. gs. sākumā Rīgā ik dienas tika piedāvāts plašs izlaidu klāsts, kas, protams, bija arī tās dzīves daļa. Nav vērts diskutēt par to, ka dažādas kārtas izklaidējās atšķirīgi. Daudz saistošāk ir palūkoties, kuras pilsētnieku izklaides par aprakstīšanas vērtām atzina autori. Gadatirgi, Umurkumurs un gadskārtu atzīmēšana bija pasākumi, kuros izklaide vienoja dažādu kārtu Rīgas iedzīvotājus. Vispopulārākais gadatirgus norisinājās vasaras sākumā, kad ar zvana skaņu 20. jūnijā (pēc vecā stila) tas tika atklāts un tāpat ar zvānu skaņu slēgts 10. jūlijā. Gadatirgū tirgojās ne tikai vietējie, bet arī ārzemju tirgotāji (Hupel 1777, 354). Savukārt A. Meijera sniegtais Līgo vakara svinību apraksts (Meyer 1777, 61–64) pierāda, ka mūsdienās joprojām aktuālas ir 18. gs. svinību tradīcijas – dziesmu dziedāšana tieši ar piedziedājumu „līgo”, pūdele, iedzeršana, dejošana un jāņuzāļu, kam tiek piedēvēts maģisks spēks, vākšana.

Populāras bija arī masku balles, citas balles, koncerti un dažādi saviesīgi vakari. Rīgā darbojās vairākas biedrības, kur varēja pavadīt brīvo laiku, kā arī teātris, kur vairākas reizes nedēļā tika spēlētas izrādes. Kā pēc teātra repertuāra izpētes atzinis muzikologs J. Torgāns, rīdzinieki deva priekšroku nevis nopietnām, bet vieglām, izklaidējošām izrādēm (Torgāns 1996, 59). Sākoties rudenim, ik pirmdien Rīgā notika arī dāmu saieti, kur norisinājās sarunas, iedzeršana, tika adītas zeķes un spēlētas kārtis (Пестель 1798, 15, 17, 21). Gan zeķu adīšana, gan kāršu spēle bija arī vienkāršo rīdzinieču iecienīts izklaides veids. Spēļu kārtis 18. gs. beigās ražoja arī Rīgā (Дорошенко 1999, 15).

Alkohola lietošanu ir grūti dēvēt par izklaidi, ja tā kļūst par ikdienu, taču tā iebaudīšana traktieros pa ceļam no pilsētas centra uz priekšpilsētām bija vienas daļas augstdzimušo rīdzinieku tipiska ikdienas izklaide. 19. gs. sākumā Telšaus (Telschau) un Grubers (Gruber) bija zināmākie viesnīcnieki, pie kuriem ziemā pēc izbrauciena ar ragavām, kamanām vai vienkārši pēc pastaigas Sanktpēterburgas ielā bija iespējams iemalkot kafiju vai punšu (Kaffka 1895, 20). Vīrišķīgākas sarunas tika risinātas biljarda salonos, kuru skaits 1804. gadā Rīgā bija sasniedzis 62 (LVVA 1: 2: 1005, 29). Tāpat iecienīti bija kafijas nami, kuros tradicionāli plkst. 10 tika dzerta kafija (Гун 1804, 85).

Populārs atpūtas veids vasarā bija došanās zaļumos gan vīriešiem vienatnē vai draugu pulkā, gan pastaigas pa promenādēm kopā ar sievietēm. Tās bija īpašas

vietas, piemēram, Rīgā tādas atradās Altonā (*Alton*), Jeruzalemē (*Jerusalem*), Zolitūdē (*Solitude*) un citur (Kaffka 1895, 21). Piemēram, Jeruzaleme patiesībā bija krogs pie Māras dīķa, un iecienīta bija tieši pastaiga uz to no pilsētas centra (Broce 1996, 9). Ne mazāk populāra pastaigas vieta, neskatoties uz bīstamību, bija tilts pār Daugavu. Promenāde bija vieta, kurp iedzīvotāji devās gan kājām, gan braukšus, lai ieelpotu svaigu gaisu (Meyer 1777, 38). Šo nepieciešamību noteica 18./19. gs. pilsētai raksturīgā smaka un sliktais gaiss dzīvojamās ēkās. Pastaiga bija drošs un korekts komunikācijas veids, jo deva iespēju satikties ar citiem savas kārtas pārstāvjiem. Tāpat pie pilsētas ārējiem vārtiem jau 18. gs. beigās atradās Botāniskais dārzs (turpat, 29), par kuru gan autors nesniedza sīkāku informāciju. Vasarā pilsētas iedzīvotāji bija iecienījuši arī izbraucienus ar laivām, jo tie bija samērā lēti, savukārt ziemā popularitāti iemantoja izbraucieni kamanās. Apmeklējot Rīgu 1770. gadā, arī A. Meijers izmantoja lielgaballaivu (*Schaluppe*), lai dotos uz Daugavgrīvu un tur apskatītu cietoksni (turpat, 43).

Negatīvāk vērtētā izklaide bija visu paaudžu latviešu un igauņu dimēšana krogos un pārmērīga alkohola lietošana (Hupel 1777, 133), kas izraisīja dažādus konfliktus. Rīgas likuma un policijas tiesas dienas ziņojumos par policijas iecirkņos esošajām personām redzams, ka strīdi un dzeršana, kā arī to apvienojums līdās zagšanai un dzīvošanai bez pases bija aktuālākie likumpārkāpumi Rīgas priekšpilsētās 19. gs. sākumā, turklāt runa bija nevis par iedzeršanu, bet par plēgurošanu un piedzeršanos (LVVA 1387: 1: 22, 1–170), kas tikai nedaudz atspoguļota A. V. Hupeļa darbā.

Sadzīve: tradīcijas, ieražas un uzturs

Jebkurā laikā un zemē iebrāucējus īpaši ir interesējušas tās lietas, kas apmeklēto vietu padara atšķirīgu no pašu zemes. Uztura ieradumus var pārņemt diezgan īsā laikā, bet tradīciju pārņemšana prasa ilgāku laiku. Nav noslēpums, ka latviešus visvairāk saista dziedāšana, ar ko mēs īpaši lepojamies arī šodien, un šī īpašība ir tik labi pamanāma, ka savās atmiņās, kas tapa 20. gs. sākumā, baltvācu mācītājs Augusts Bīlenšteins norādīja, ka „latviešiem ir nacionāla nosliece uz dziedāšanu” (Bīlenšteins 1995, 272). Tomēr 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā uzmanību piesaistīja arī citas tradīcijas. Visvairāk par tām rakstīja A. V. Hupelis, kurš vērsa lasītāja uzmanību gan uz uzvedības normām, gan mūziku. Viņš rakstīja, ka visos sabiedrības slāņos satiekoties un šķīroties cilvēki parasti saskūpstās, kas, iespējams, aizgūts no krieviem (Hupel 1777, 41). Skūpsta nedošana tika uzskatīta par necieņas pazīmi. Interesanti, ka 18. gs. beigās zemniekiem nebija raksturīga rokas došana sasveicinoties. Rokas spiedienu vairāk tika izmantots kā abpusējas vienošanās zīme par kādu darījumu vai norunu (turpat, 41, 150). Savukārt A. Meijers pieminējis tradicionālo „Sviesta nedēļu” (Masļenicu), kā dēvēja nedēļu pirms gavēņa. Savu nosaukumu tā bija ieguvusi tādēļ, ka tajā vēl bija atļauts uzturā lietot sviestu (Meyer 1777, 51). Daži ieradumi pastāvēja arī šaurākā rīdzinieku lokā. Piemēram, biedrībā *Die Muße* kungiem, iegādājoties ābolu pīrāga gabalu, bija iespēja pateikties meitenei, kas bufetē pildīja glāzēs dzērienus un pasniedza konfektes un augļus, jo visi ienākumi no pīrāga, ko attiecīgajā dienā pārdeva, tika atdoti meitenei (Пестель 1798, 17).

No mūzikas instrumentiem izmantoja dūdas (*Dudelfack, Sackpfeife*), ko latvieši un igauņi izgatavoja paši, kā arī latvieši spēlēja arfu un vijoli, kas bija ievestas no Vācijas. Tāpat A. V. Hupelis nebija aizmirsis pieminēt vēl kādu latviešiem tipisku izklaides veidu – dejas, turklāt norādot, ka nereti dejo puisis ar puisi un meita ar meitu. Kā īpašs šejieni raksturīgs izklaides veids tika pieminēta šūpošanās šūpolēs un iešana pirtī, kur pēc karsēšanās ļaudis noberzās ar sniegu, turklāt pēc tam tie nesaslima (Hupel 1777, 133, 134).

Ēdieni un dzērieni nereti tiek minēti kā tautas kultūras identitātes simbols (Dumpe 2001, 7), taču tikpat labi tie var attēlot tikai noteiktas sabiedrības kārtas, ģimenes vai indivīda vēlmi parādīt savas galda kultūras tradīcijas vai sabiedrisko statusu, respektīvi, piederību noteiktai indivīdu grupai. Šī iemesla dēļ ēdieni un dzērieni pilnīgi pamatoti kļuva par izpētes objektu arī 18./19. gs. mijā. Rīgas iedzīvotāju ēdienkarti attiecīgajā laika posmā ietekmēja vairāki faktori: vietējā iekšzemes tirgus produktu klāsts, importa preces, iedzīvotāju pirktspēja un galda kultūras tradīcijas. Pēdējo visspilgtāk attēlojuši iebraucēji, bet visdetalizētāk pieejamo vietējo produktu klāstu aprakstījis A. V. Hupelis, kurš sava pētījuma 2. sējuma beigās ievietoja Vidzemes un Igaunijas faunas un floras aprakstu, vienlaikus sniegdams arī kultūraugu, to audzēšanas apstākļu un lietojuma raksturojumu. Tā, piemēram, par tagadējam latviešu galdam tik ierasto rabarberu viņš rakstīja, ka tas sastopams tikai dažos dārzos un šeit audzētie bieži izraisa vemšanu (Hupel 1777, 524).

Kultūraugu uzskaitījums apliecina, ka 18. gs. beigās šejienes guberņās audzēto dārzenu un augļu klāsts bija daudzveidīgs, tādēļ nešauboties var apgalvot, ka arī rīdziniekiem, ja vien pietika finanšu līdzekļu, ikdienā uz galda atradās daudzveidīgs uzturs – vietējie sīpoli, sarkanās bietes, kāposti, zirņi, sparģeļi, gurķi, pupas, rāceņi, rutki, āboli, pašaudzētas kaņepes un meža ogas, jūras un iekšējo ūdeņu zivis, medījumi. Tāpat bija pieejama tabaka. Tam visam klāt vēl nāca importa preces, piemēram, šokolāde, citroni, vīns, kanēlis, korintes, rozīnes, rīsi, mandeles, vīģes, austeres, kastaņi, cukurs, siļķes, siers, sāls, tēja un citi produkti, apstiprinot iebraucēja apgalvojumu, ka „uz Rīgas iedzīvotāju galda nereti iespējams atrast produktus no visām četrām pasaules debespusēm” (Пестель 1798, 13). Jāuzsver, ka B. Pesteļa secinājums nav attiecināms uz visu Rīgas iedzīvotāju ēšanas tradīcijām, jo iebraucēji priekšstatu par ēdieniem un dzērieniem konkrētā pilsētā galvenokārt ieguva no kafejnīcu, krogu, mājas viesību vai biedrību maksas koptgaldu apmeklējumiem. Šāda pieeja ēdienu izpētei ļāva iepazīt tikai nelielas daļas pilsētnieku galda kultūras tradīcijas.

Arī dzērieniem kā galda kultūras sastāvdaļai tika pievērsta uzmanība, īpaši tā garšai un pagatavošanas metodēm. Tradicionālie alkoholiskie dzērieni 18./19. gs. mijā Rīgā bija alus un degvīns vienkāršajiem iedzīvotājiem, bet turīgākajiem arī vēl importa vīns un punšs, tādēļ nevar piekrist historiogrāfijā izskanējušam viedoklim par to, ka „18. gs. vīna dzeršana Latvijas teritorijā bija muižnieku un dažu bagāto pilsētnieku privilēģija, kamēr lielākā sabiedrības daļa uz tiem skatījās noraidoši” (Straube 2008, 11). Vīns bija noteiktu statusu apliecināošs dzēriens, kas, salīdzinot ar citiem alkoholiskajiem dzērieniem, bija arī dārgs (Dumpe 2005, 72). Šī iemesla dēļ primārais iemesls vīna noraidīšanai bija nevis nepatika pret to kā dzērienu, bet gan cena. Savukārt degvīnu tīrā veidā turīgie rīdzinieki nebija iecienījuši. Par dzeramu to padarīja, noturot uz ķimenēm, sajaucot ar ūdeni un pievienojot cukuru vai medu

(Hupel 1777, 315). Kā jau minēts iepriekš, vienkāršie iedzīvotāji degvīnu dzēra tīrā veidā. Zīmīgi, ka tā ražošana 18. gs. zemniekiem tika ierobežota (Straube 2008, 10), taču latvieši 18. gs. beigās nelielos apjomos gatavoja degvīnu no pīlādžu ogām (Hupel 1777, 494), tādējādi tie bija atraduši veidu, kā ražošanas ierobežojumus apiet. Degvīna izplatību veicināja arī 18. gs. vidū tirdzniecībā ienākušais „vienkāršais degvīns”, kas krogos tika tirgots pusotru reizi lētāk nekā t.s. „vācu degvīns” (Dorošenko 1973, 49), veicinot degvīna patēriņa pieaugumu un popularitāti. To sekmēja arī alkohola došana uz parāda jeb uz krīta, un, kā norādījusi Linda Dumpe, iepriekš minētais izteiciens arī radies, uz durvīm atzīmējot ar krītu izdzerto mēriņu skaitu (Dumpe 2005, 74). Zīmīgi, ka lētais, nekvalitatīvais degvīns ar pārāk spēcīgo piedeguma garšu bija iemesls arī atšķirīgas degvīna dzeršanas tehnikas – strauji norīt malku, to neizgaršojot – ieviešanai (turpat, 83). Lai gan nepatīkamā piegārša laika gaitā izzuda, degvīna dzeršanas tehnika ir saglabājusies līdz pat mūsdienām.

Savukārt tradicionālo alus darīšanu Baltijā veicināja fakts, ka šeit zemniekiem nekad netika aizliegta alus gatavošana savām vajadzībām, tāpat tā gatavošana bija atļauta arī pilsētu iedzīvotājiem (Dumpe 2001, 26, 27). Alum bija vismaz četri veidi, un to atšķirības veidoja alus darīšanas metodes (Hupel 1777, 316). Mājas alus popularitāti veicināja nopērkamā t.s. stopu alus kvalitāte vai, pareizāk sakot, tās trūkums (Dumpe 2001, 31). Tieši 18. gs. otrajā pusē muižu saimniecībās alkohola ražošana un tirdzniecība ieguva īpašu nozīmi, jo deva 30–60% ienākumu (Дорошенко 1973, 48), apliecinot strauji augošo pieprasījumu pēc alkohola. Rīgā 18. gs. beigās vēl nebija ieviesusies liķieru un džina dzeršanas mode, kas Londonā jau bija kļuvusi par īstu māniju, kur, piemēram, džinu dzēra visi – vīri, sievietes un pat bērni (Linnane 2008, XIX). No bezalkoholiskiem dzērieniem Rīgā pazina un lietoja tēju, kafiju, šokolādi, limonādi, kvasu un mandeļu dzērienu (Пестель 1798, 17, 41), kā arī bērzu sulu (Meyer 1777, 59).

18./19. gs. mijā dzērienu pieprasījums spilgti attēlo noteiktu Rīgas iedzīvotāju kārtu pirktspēju, jo atsevišķu dzērienu popularitāte bija cieši saistīta ar tā cenu. Galda kultūra, ēdieni un dzērieni varēja norādīt gan uz nacionālo piederību, t.i., uz ēdieniem, dzērieniem un kultūraugiem, kas bija raksturīgi tikai noteiktas tautības pārstāvjiem, taču tajā pašā laikā klāts galds tika izmantots kā reprezentabls līdzeklis sava sabiedriskā statusa vai labklājības demonstrēšanai. Neviens no ceļotājiem neapraktēja tikai Rīgai vien raksturīgus ēdienus vai dzērienus, bet gluži pretēji – ceļojumu aprakstos uzsvēta visdažādāko importa ēdienu un dzērienu pieejamība pilsētā. Savukārt novadpētniecisko pētījumu autori daudz vairāk pievērsās vietējo iedzīvotāju tradicionālo ēdienu un dzērienu pagatavošanas metožu atspoguļojumam, akcentējami arī dažādu tautību atšķirības.

Sadzīve: ikdienas dzīves grūtības

Dažādi 18. gs. beigu un 19. gs. sākuma apraksti sniedz informāciju ne tikai par pozitīvo pilsētas ikdienā. Nereti, apgaismojot pilnīgi citu jautājumu, aprakstos netieši tika ietverta informācija par iedzīvotāju ikdienas grūtībām. Bez jau minētā alkoholisma, kas, iespējams, vairāk bija sociāla problēma, 18./19. gs. mijā Rīgā, kur šķita, ka ir nopērkams ikviens produkts, iezīmējās pāris jautājumu, kas bija aktuāli visai pilsētai. Kaut gan Vidzeme bija mežaina, gan reģions kopumā

(Hupel 1777, 313), gan Rīgas iedzīvotāji (Hupel 1774, 215) saskārās ar malkas trūkumu, tādēļ tā Rīgā bija dārgāka nekā citās pilsētās. Rīgā lopiem trūka arī siena (turpat). Šķiet, ka šo ražojumu nepietiekamajam apjomam vajadzētu veicināt zādzības, taču šajā laikā vairāk nekā sienu un malku Rīgā zaga sāli, linus, labību un pašus zirgus (LVVA 1379: 1: 1113, 1–31; LVVA 1382: 2: 943, 1–18). Zīmīgi, ka malkas trūkumu iespējams skaidrot ar citu problēmu – alkohola ražošanu, jo, kā norādījusi L. Dumpe, degvīna dedzinātavas patērēja lielu daudzumu malkas un tādēļ tika izcirsti meži, sadārdzinot malkas cenu (Dumpe 2005, 77, 83). 18. gs. izskaņā 6 kubikasis⁶ (*Kubikfaden*) malkas maksāja 70–80 rubļus (Hupel 1774, 532). Malkas nepietiekamība nemazinājās arī 19. gs. 40. gados, kad joprojām daļu Rīgā ieradušos strūgu pēc tam izmantoja malkai (Ritchie 1836, 31).

Iekšrīgas problēma, kuru nebija iespējams risināt ar lielākas cenas solīšanu vai zogot, bija kvalitatīva ūdens trūkums (Hupel 1774, 200; Broce 1992, 266). Tā cēlonis meklējamsniecīgajā aku skaitā. Savās piezīmēs B. Pestelis norādījis, ka Rīgas iekšpilsētas iedzīvotājiem, iespējams, ir pieejama tikai viena aka, bet, piemēram, alus vārīšanai ūdens tiek ņemts no Daugavas (Пестель 1798, 7). Jādomā, ka galvenā problēma nebija aku skaits, bet gan to stāvoklis. Tiek uzskatīts, ka Rīgas akas nebija iespējams lietot piesārņojuma dēļ (Širants 1965, 77). Lai gan iedzīvotāji izmantoja Daugavas ūdeni, 19. gs. sākumā arvien skaudrāk iezīmējās arī upes un pašas pilsētas piesārņojuma problēma un tika ierosināts pilsētā esošo lopkautuvi pārceļt ārpus pilsētas mūriem, jo nereti kautķermeņu apstrādes paliekas tika mestas turpat uz ielas. Šāda rīcība kaitēja ne tikai veselībai, bet arī tīrībai. Par nepiemērotu atzina sākotnēji ielānoto kautuves vietu Pārdaugavā, jo tā atradās pārāk tuvu Daugavai, tādējādi radot draudus, ka pali var ēku applūdināt un atgriezumī, nonākot upes ūdenī, kaitēs tā tīrībai (LVVA 749: 3: 96, 1–14). Tomēr tīra ūdens pieejamība bija aktuāla problēma Rīgā līdz pat 19. gs. vidum.

Secinājumi

18./19. gs. mijā pircējs, iegādājoties ceļojumu aprakstu, ieguva nevis vienkārši grāmatu, bet konkrēta autora personīgo pieredzi. Tie faktiski bija pirmie sacerējumi, kuros noteiktas valstis, reģioni vai pilsētas tika apzināti popularizētas, tādēļ uzskatāmi par tūrisma literatūras aizsākumu. Atsauksmās uz ceļojumu aprakstiem, kā arī to esamība pilsētnieku bibliotēkās apliecināja šo darbu popularitāti laikabiedru vidū. Lai gan pētniecībā līdz šim ceļojumu apraksti un arī privātas vēstules izmantotas daudz retāk nekā novadpētnieku darbi, redzams, ka tajos sniegta ļoti līdzīga informācija par Rīgu un rīdziniekiem. Visi analizētie 18./19. gs. mijas darbi nebija īpaši ne pēc satura, ne formas. Tajos stingri tika ievērots tobrīd vispārpieņemtais standarts „zeme un ļaudis”, un tie ir vērtīgi avoti Rīgas dažādu kārtu ikdienas dzīves izpētē, jo sniedz priekšstatus par to, kā Rīgu un rīdziniekus redzēja laikabiedri un kā šo informāciju pasniedza tiem, kuri, iespējams, Rīgu nekad neapmeklēja. „Pilsētas svarīgumu nevajag novērtēt pēc tās lieluma” – tā 18. gs. beigās rakstīja A. V. Hupelis (Hupel 1774, 199), un viņam, kā to apliecināja citi autori, kuri apmeklēja un arī

⁶ Kubikass Reinzemes pēdās (6 × 6 × 6 pēdas) = 6,6776 kubikmetri (Zemzaris 1981, 132).

atstāja savus iespaidus par Rīgu, bija taisnība. Atsevišķas tēmas, piemēram, pilsētas pārvalde, politika, sodi un atsevišķu personu objektīvs vērtējums, šajos sacerējumos neparādījās nemaz vai arī tika attēlotas ļoti maz, taču tas nebija tikai laika vai intereses trūkuma dēļ, kā to pieminējis A. Meijers. To liedza cenzūra vai autora pārlicēība, ka šādu ziņu publicēšana padarīs darba iznākšanu neiespējamu, un tādēļ jau varbūt sākotnēji šāda neērta informācija darbā netika iekļauta.

Neskatoties uz šādiem ierobežojumiem, jāatzīst, ka laikabiedru sniegtā informācija atbilst pētnieku konstatētajam, tāpēc lasītāji varēja iepazīties ar visumā objektīvu Rīgas un rīdzinieku atspoguļojumu. Laikabiedru un citu pētnieku analizējamo tēmu izvēle ļauj apgalvot, ka galvenokārt pieejamie informācijas avoti, nevis pētnieku interese noteikuši izzināmo jautājumu loku, jo uzkrītoši trūkst darbu par tām tēmām, kuras nav atspoguļotas laikabiedru sacerējumos.

Vai daudzas 18./19. gs. mijā rīdziniekiem būtiskas lietas, pat neskatoties uz šķietami ilgo laika posmu, kas šķir J. K. Broci un viņa laikabiedrus no mums, joprojām ir aktuālas arī mūsdienās? Vai tās rakstura īpašības, ko Rīgas iedzīvotājiem piedēvēja 18./19. gs. mijā, ir vērojamas arī mūsdienās? 2007. gadā Latvijas Kultūras akadēmijā tika veikts kāds interesants pētījums, kura rezultātā tika apkopoti dati par mūsdienu rīdzinieku vērtējumu citu reģionu iedzīvotāju acīs. Aptaujās visvairāk atzīmētās īpašības – slinki, nepraktiski, agresīvi, vulgāri, pašpārliecināti, viltīgi utt. (Pomere 2007, 52) – apliecina, ka varbūt lielāka taisnība 18./19. gs. mijā bija nevis iebraucēju sniegtajam raksturojumam, bet pašiem rīdziniekiem, un atbildi uz to, kāda Rīga ir pašlaik, jāsniedz tagadējiem rīdziniekiem.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Åbers B. 1938. *Rīgas vēsture. Atsevišķs novilkums no Latviešu Konversācijas Vārdnīcas 142. burtnīcas*. Rīga : A. Gulbja grāmatu spiestuve, 36130–36203.
- Bīlenšteins A. 1995. *Kāda laimīga dzīve*. Rīga : Rīgas multimediju apgāds.
- Brambe R. 1982. *Rīgas iedzīvotāji feodālisma perioda beigās. 18. gs. beigās – 19. gs. pirmā puse*. Rīga : Zinātne.
- Brigere B. 1975. Ielu labiekārtošana un uzkopšana Rīgā XIX gs. pirmajā pusē. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 4: 72–83.
- Brigere B. 1980. Rīgas bibliotēkas 18. gs. otrajā pusē un 19. gs. pirmajā pusē. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 11: 58–70.
- Broce J. K. 1992. *Zīmējumi un apraksti*. 1. sēj.: *Rīgas skati, ļaudis un ēkas*. Red. T. Zeids. Rīga : Zinātne.
- Broce J. K. 1996. *Zīmējumi un apraksti*. 2. sēj.: *Rīgas priekšpilsētas un tuvākā apkārtnē*. Red. T. Zeids. Rīga : Zinātne.
- Brotze J. C. 2006. *Estonica*. Hg. von A. Hein, I. Leimus, R. Pullat, A. Viires. Tallinn : Estopol OÜ.
- Čerpinska A. 2010. Als 1812 die Rigaer Vorstädte brannten. Ein Rekonstruktionsversuch. In: *Forschungen zur Baltischen Geschichte*. 5: 122–142.
- Dinges M., Sack F. 2000. *Unsichere Großstädte? Vom Mittelalter bis zum Postmoderne*. Konstanz : UVK.
- Dumpe L. 2001. *Alus tradīcijas Latvijā*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.

- Dumpe L. 2005. No degvīna vēstures Latvijā. *Latvijas vēstures Institūta Žurnāls*, 1: 70–91.
- ER 1988 = *Rīga. Enciklopēdija*. Atb. red. P. Jērāns. Rīga : Galvenā enciklopēdiju redakcija.
- Ēzens J. A. 2003. *Rīga 18. gadsimtā. Zīmējumi*. Rīga : Latvijas Valsts vēstures arhīvs.
- Gerhards G. 2003. *Latvijas iedzīvotāju ķermeņa garuma vēsturiskā mainība (7. g. t. pr. Kr. – 18. gs.)*. Promocijas darbs. Rīga : Latvijas Universitāte.
- Grasmane I. 1998. Rīga konkurences cīņā ar Pēterburgu par eksportpreču piegādi 18. gs. beigās un 19. gs. pirmajā pusē. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3: 67–80.
- Hupel A. W. 1774. *Topographische Nachrichten von Lief- und Estland*. Erste Band. Riga : Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel A. W. 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Estland*. Zweiter Band. Riga : Johann Friedrich Hartknoch.
- Jakovļeva M. 1997. Rīgas amatnieku zeļļu 1788. gada nemieri un to rezonanse. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2: 18–35.
- Juškēvičs J. 1936. *Vecā Rīga*. Rīga : Valtera un Rapas A/S apg.
- Kaffka J. Chr. 1895. Schilderung von Riga während des ersten Jahrzehnts unseres Jahrhunderts (Seperatabdruck aus dem „Rigaer Tageblatt“). In: *Riga: Rigaer Tageblatt*.
- Krasnobaev B. I. 1980. Russische Reiseführer des 18. Jahrhunderts. In: B. I. Krasnobaev, G. Robel und H. Zeman, Hg. *Reisen und Reisebeschreibung im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. Berlin : Ulrich Camen, 83–99.
- Linnane F. 2008. *London's Underworld. Three Centuries of Vice and Crime*. London : Robson books.
- LVVA 1: 2: 972 = Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 1. fonds, 2. apraksts, 972. lieta.
- LVVA 1: 2: 1005 = LVVA, 1. fonds, 2. apraksts, 1005. lieta.
- LVVA 749: 3: 96 = LVVA, 749. fonds, 3. apraksts, 96. lieta.
- LVVA 749: 4: 937 = LVVA, 749. fonds, 4. apraksts, 937. lieta.
- LVVA 1377: 1: 43 = LVVA, 1377. fonds, 1. apraksts, 43. lieta.
- LVVA 1379: 1: 1113 = LVVA, 1379. fonds, 1. apraksts, 1113. lieta.
- LVVA 1387: 1: 22 = LVVA, 1387. fonds, 1. apraksts, 22. lieta.
- LVVA 1387: 1: 23 = LVVA, 1387. fonds, 1. apraksts, 23. lieta.
- LVVA 4038: 2: 278 = LVVA, 4038. fonds, 2. apraksts, 278. lieta.
- Meyer A. 1777. *Briefe eines jungen Reisenden durch Liefland, Kurland und Deutschland, an seinen Freund Herrn Hofvarth K in Liefland*. Erster Theil. Erlangen bey Wolfgang Walther.
- Pelkaus E. 1975. O. Hūna savāktie materiāli kā Latvijas pilsētu vēstures avoti. *Latvijas PSR Zinātnu Akadēmijas Vēstis*, 6: 117–129.
- Pētersone P. 2003. Rīga 18. gadsimtā: vēsture, laiks un cilvēki laikabiedru skatījumā. Grām: J. A. Ēzens. *Rīga 18. gadsimtā. Zīmējumi*. Rīga : Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 9–36.
- Pickl O., Feigl H. 1992. *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Pomere L. 2007. *Mūsdienų stereotipi par Latvijas reģionu iedzīvotājiem. Bakalaura darbs*. Rīga : Latvijas Kultūras akadēmija.
- Pope A. 2000. *Rīgas osta deviņos gadsimtos*. Rīga : Jumava.
- Ritchie L. 1836. *Reise nach St. Peterburg und Moskau, durch Kur- und Liefland*. Quedlinburg und Leipzig : Gottfr. Basse.

- Robel G. 1980. Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. In: B. I. Krasnobaev, G. Robel und H. Zeman, Hg. *Reisen und Reisebeschreibung im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. Berlin : Ulrich Camen, 9–37.
- Rozīte M. 1999. Tūrisma attīstība Latvijā. *Latvijas arhīvi*, 1: 98–110.
- Stepermanis M. Ž. F. Turī Kurzemes ceļojumu apraksts. Grām: B. Ābers, T. Zeids un T. Zemzaris, red. *Tautas vēsturei. Veltījums profesoram Arvedam Švābem 25.V.1888.–25.V.1938*. Rīga : Grāmatu apgādniecība A. Gulbis, 341–343.
- Straube G. 2008. Daži 18. gadsimta Latvijas krogu vēstures aspekti. Grām.: F. Fjodorovs, red. *Krogs Eiropas telpā* (Komparatīvistikas institūta almanahs, 13). Daugavpils : Daugavpils Universitāte, 7–13.
- Straube G. 1989. 18. gadsimta tirgotāju darījuma vēstules kā Baltijas tirdzniecības vēstures avots. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 7: 43–55.
- Straube G. 2000. Johans Kristofs Broce un viņa zīmētās personas. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3: 69–77.
- Strods H., atb. red. 1969. *Latviešu etnogrāfija*. Rīga : Zinātne.
- Svarāne M. 1999. Rīdzinieku garīgo interešu atspoguļojums Rīgas Bāriņtiesas materiālos (18. gs. otrā puse – 19. gs. pirmā puse). *Latvijas Arhīvi*, 34–44.
- Šīrants R. 1965. Feodālās Rīgas celtniecība un kultūra. Pilsētas izbūve (13. gs. – 19. gs. vidus). Grām: J. Skolišs, sast. *Rīga. Apcerējumi par pilsētas vēsturi*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
- Taube M. 1992. Paskaidrojumi. Privātie nami. Grām: J. K. Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 1. sēj. Rīga : Zinātne, 333–388.
- Taube M. 1960. Ormaņu amats feodālajā Rīgā. Grām: J. Zutis, atb. red. *Vēstures problēmas*. III sēj. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 131–173.
- Taube M. 1980. *Rīgas latviešu tirdzniecības palīgamati 17.–18. gs*. Rīga : Zinātne.
- Teivens A. 1995. *Latvijas lauku krogi un ceļi*. Rīga : Māksla.
- Torgāns J. 1996. Par Rīgas mūzikas dzīvi 18. un 19. gadsimta mijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2: 55–66.
- Zeida Ā. 1974. Feodālās Rīgas rāte un tās arhīvs. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 12: 61–71.
- Zeids T., red. 1978. *Feodālā Rīga*. Rīga : Zinātne.
- Zeids T. 1993. Johans Kristofs Broce un viņa darbs. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3: 22–29.
- Zeids T. 1992. Rīga 18. un 19. gs. mijā. Grām: J. K. Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 1. sēj. Rīga : Zinātne, 32–37.
- Zemzaris J. 1981. *Mērs un svars Latvijā*. Rīga : Zinātne.
- Гун О. 1804. *Топографическое описание города Риги, съ присовокуплениемъ врачебныхъ наблюдений, сочиненное въ 1798мъ году, и ею императорскому Величеству посвященное Оттонамъ Гунномъ, медицины докторамъ и швейцарскаю медико-хирургическаю общества почетнымъ членамъ*. Спб.
- Дорошенко В. 1970. Изучение феодального города. В кн.: Бирон А. К., Дорошенко В. *Советская историография Латвии*. Рига : Зинатне, 105–111.
- Дорошенко В. 1973. Социально-психологические аспекты феодального предпринимательства в Латвии XVI–XVIII вв. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 4: 42–55.

- Дорошенко В. 1979. Торговля Риги в период континентальной блокады. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 7: 23–32.
- Дорошенко В. 1981. Рост рижской морской торговли в XVII–XVIII вв. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1: 53–64.
- Дорошенко В. 1988. „Балансы” Рижской внешней торговли в XVII–XVIII вв. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 6: 44–51.
- Дорошенко В. 1999. Жители старой Риги в 1786 году. *Балтийский архив: русская культура в Прибалтике*. Т. 4. Рига : Даугава, 4: 8–36.
- Пестель Б. В. 1798. *Примечание о городе Риге*. Москва : университетская типография.
- Петерсоне В. 1987. Рижский экспорт в период наместничества (1783–1796 гг). *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 5: 113–125.

Summary

The article describes how the everyday life of the inhabitants of Riga at the turn of the 18th/19th centuries was shown by their contemporaries and how it corresponds to the current research. The primary sources used in the article were publications (mainly travel descriptions and private correspondence) by Otto Wilhelm Huhn, August Wilhelm Hupel, Johann Christoph Brotze, Johann Christoph Kaffka, Andreas Meyer, Leitch Ritchie and Boris Pestel. The travel descriptions at the turn of 18th/19th centuries were mainly certain personal experiences of their authors. Even though the sources analyzed in this article are not special in their contents and form, they strictly corresponded to standards (“country and people”) of their age being highly valuable for everyday life studies.

Everyday life of the inhabitants of Riga of all estates at the turn of 18th/19th centuries looked fascinating to foreigners and newcomers. Special attention was paid to the visual image of the city, its most important buildings (churches, fortifications, bridge over the River Daugava, town hall, and port) and inhabitants of all estates. Typical entertainments were promenades, theatre, and cafes as well as playing billiards and cards. Unlike in London, where the most popular beverage in the 18th century was gin, people in Riga still preferred vodka and beer. Local products, imported fruits, drinks and spice were the dominating products in the menu. Alcohol and the range of its use was a serious problem of the city at that time. Travellers thought that the inhabitants of Riga were reserved, but wealthy, kind and polite. But if the image of the inhabitants of Riga was based only on materials of the Riga Consistory Trial, they would be characterized as violent, unfaithful and querulous. That also shows the important role of different sources for making the historical interpretations.

1905. gada revolūcija un tās atskaņas latviešu zemnieku kolonijās Krievijas impērijā: Ufas guberņas piemērs
The 1905 Revolution and Its Aftermath in the Latvian Peasant Colonies in the Russian Empire: The Example of the Ufa Province

Toms Ķikuts

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050
Latvijas Nacionālais vēstures muzejs
Vēstures departaments
Pils laukums 3, Rīga, LV-1050
E-pasts: toms.kikuts@inbox.lv

Rakstā analizēta 1905. gada revolūcijas ietekme uz 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā dibinātajām latviešu zemnieku kolonijām Krievijas impērijā ārpus Baltijas, balstoties uz Ufas guberņas situāciju. Izmantojot nepublicētos vēstures avotus un historiogrāfiju, rakstā aplūkota bēguļojošo revolucionāru, administratīvi izsūtīto un noņemto ietekme uz latviešu kolonijām Krievijas impērijā, nelegālais darbs latviešu kolonistu vidū un kolonistu attieksme pret revolūciju, kā arī revolūcijas ietekme uz kolonistu tēlu un legālo organizāciju darbību. 1905. gada revolūcija Baltijā, tās izraisītais brīvprātīgās un piespiedu pārceļošanas vilnis dažādos veidos un ar atšķirīgu intensitāti mainīja situāciju arī Baltijas zemnieku dibinātajās kolonijās.

Atslēgvārdi: 1905. gada revolūcija, revolucionāru prāvas, izsūtījums, migrācija, latviešu kolonijas.

Ievads

Viena no 19. gs. modernizācijas raksturīgākajām iezīmēm bija migrācijas intensificēšanās, kas kopā ar ekonomiskajām un tiesiskajām pārmaiņām paplašināja Baltijas zemnieku nākotnes alternatīvas. Reģiona sarežģīto agrāro apstākļu un dažādu jomu modernizācijas, kā arī tiesisku un sociālu pārmaiņu dēļ zemnieku izceļošana no Baltijas uz citiem Krievijas impērijas reģioniem kļuva par būtisku 19. gs. 60.–90. gadu aktualitāti. Līdzīga zemnieku migrācijas situācija 19. gs. otrajā pusē veidojās gan Kurzemes un Vidzemes, gan arī Igaunijas guberņās –

19. gs. nogalē vismaz 8–10% latviešu un tikpat daudz Krievijā dzīvojošo igauņu pastāvīgi uzturējās ārpus savas etniskās pamatteritorijas citās impērijas gubernās. Līdz Pirmajam pasaules karam lielāko Baltijas pārceļotāju daļu veidoja brīvprātīgi pārceļojušie zemnieki un pilsētnieki, taču migrācijas vilni izraisīja arī 1905. gada revolūcija. Tādēļ būtisks ir jautājums par revolūcijas norisēm un revolūcijas rezultātā noņemtiem, administratīvi izsūtītiem vai bēguļojošo personu darbību un nozīmi iepriekš izveidotajās latviešu kolonijās. 1905. gada revolūcijas norišu un politisko bēgļu nozīme pētījumos par Baltijas zemnieku migrācijas un sociālās mobilitātes pārmaiņām un zemnieku koloniju veidošanos minēta maz. Arī revolūcijas pētniecībā galvenā uzmanība pievērsta konkrētiem notikumiem vai vēsturiskās situācijas aspektiem Baltijā, mazāk pētot revolucionāru gaitas pēc izsūtīšanas vai emigrēšanas.

Raksta mērķis ir analizēt galveno 1905. gada revolūcijas un tai sekojošo norišu ietekmi uz latviešu kolonistiem, kas dzīvoja Krievijas impērijā ārpus Baltijas. Izmantojot nublicētos dokumentus, periodiku, atmiņas un citus avotus, rakstā kā piemērs analizēta situācija Ufas gubernā, īsi raksturojot arī vispārējās tendences un situāciju citās gubernās. Būtiskākie problēmjautājumi, kas izvirzīti rakstā un tālākajā problēmas pētniecībā, ir šādi: sodīto un bēguļojošo revolucionāru uzturēšanās vietas un nodarbošanās, iespējamo kontaktu veidošanās ar iepriekš pārceļojušajiem latviešiem, bēguļojošo revolucionāru ietekme uz latviešu kolonistiem vai latviešiem Krievijas pilsētās un sadarbības formas, iespējamā pagrīdes darbība, tās formas un mērķi, ar politisko jautājumu aktualizēšanos saistītie konflikti latviešu pārceļotāju vidū, latviešu tēls vietējo iedzīvotāju un varas iestāžu skatījumā. Raksta autora mērķis ir izvirzīt minētos problēmjautājumus kā būtiskus turpmākai Krievijas latviešu koloniju vēstures pētniecībai, savukārt Ufas gubernas piemērs ataino vēsturisko situāciju un vēl neapgūto un nublicēto avotu daudzveidību un pētniecības perspektīvas. Raksts pamatā balstīts uz nublicētajiem arhīvu dokumentiem (ieskaitot Krievijas arhīvu), kā arī uz informāciju periodiskajos izdevumos. Ar problēmhistoriogrāfisku pieeju pētītais un izklāstītais Ufas gubernas piemērs salīdzināts ar mazāk detalizētu informāciju par līdzīgām norisēm, problēmām vai personu darbību citos Krievijas reģionos.

Revolucionārās kustības dažādo izpausmju cēloņi un iemesli kā Baltijā un Krievijā, tā arī Baltijas zemnieku pārceļotāju kolonijās, protams, bija līdzīgi. Tomēr tradicionāli koloniju pētniecībā, īpaši padomju historiogrāfijā, aktuāls bija jautājums par zemnieku pārceļošanu kā protesta formu – šādi to, tāpat kā citi autori, novērtējis arī Anatolijs Bīrons, kurš zemnieku pārceļošanu vērtēja kā protestu un mēģinājumu pievērst uzmanību netaisnīgajai Baltijas sociālekonomiskajai kārtībai (Bīrons 1989), līdzīgi tā vērtēta arī 1986. gadā iznākušajā apkopojumā Latvijas PSR vēstures izdevumā (Drīzulis 1986). Lai gan daudzos aspektos šāds pārceļošanas vērtējums ir visai apšaubāms, tomēr vēstures avoti parāda, ka neapmierinātība ar Baltijas zemnieku situāciju bija būtiska kolonistu pašapziņas daļa un pārceļošana vēsturiskajā atmiņā un identitātē kopumā tika raksturota kā apstākļu spiests solis. Piemēram, 1920. gadā, kad daļa Ufas gubernas latviešu kolonistu vēlējas doties uz Latviju un nosūtīja lūgumrakstus Latvijas diplomātiskajai pārstāvniecībai Maskavā, tajos tika norādīts, ka pārceļotāji bija „spiesti no vācu muižniecības meklēt nodarbošanos ar zemkopību ārpus mūsu dzimtenes” (LVVA 2575: 14: 361, 397). Tādējādi 1905.–1907. gada revolūcijas laikā izteiktās politiskās un saimnieciskās prasības bija gan tieši, gan netieši saistītas arī ar kolonistu pašapziņu. Šis aspekts, tāpat kā aktuāli saimnieciskie,

juridiskie un citi jautājumi, veicināja kolonistu interesi par politiskajām norisēm, arī par situāciju Baltijā, revolucionāru prasībām u. tml. Tomēr tie notikumi latviešu kolonijās, kuri izraisīja vietējo iekšlietu institūciju uzmanību, nav uzskatāmi par tāda mēroga kustību, kāda izvērās Baltijā. Jēdziens „revolūcija” tādā nozīmē, ka šīs norises aptver plašas iedzīvotāju masas, kuras vardarbīgi, ar vienotām vai līdzīgām prasībām vēršas pret pastāvošo režīmu, uz Ufas un citu guberņu latviešu kolonijām neattiecas. Koloniju gadījumā runa ir par atsevišķām nelegālām darbībām, kontaktiem ar revolucionāriem un to slēpšanu 1905.–1907. gada hronoloģiskajās robežās un pēc revolūcijas.

Minētās sociālekonomiskās situācijas, sava likteņa un izceļošanas cēloņu izpratnes formas vairāk vai mazāk bija raksturīgas visām kolonijām, arī Ufas guberņā. Šajā teritorijā – mūsdienu Krievijas Federācijas Baškortostānas Republikā – latviešu kolonijas veidojās kopš 19. gs. 80. gadiem, un 19. gs. 90. gadu vidū Ufas guberņā bija viens no populārākajiem Vidzemes un Kurzemes pārceļotāju galamērķiem. Guberņā kopumā tika nodibinātas vairāk nekā 20 dažāda lieluma latviešu zemnieku kolonijas un izveidotas divas koloniju grupas – t. s. Austrumciema un Arhangeles grupa. Ap 1905. gada revolūcijas laiku tajās dzīvoja vairāk nekā 4000 latviešu. Aktuālās saimnieciskās un juridiskās problēmas, kā arī kolonijas veidošanās vēsture noteica revolūcijas aktīvāku norisi tikai t. s. Arhangeles koloniju grupā, kurā lielākās bija 19. gs. 90. gadu vidū izveidotās Arhlatviešu un Bakaldinas kolonija. Šīs kolonijas atradās Ufas guberņas Arhangeļskas (Arhangeles) pagastā, aptuveni 100 km no Ufas uz apanāžas (cara ģimenes īpašumu) muižas zemes, ko 1894. gadā pēc speciāla uzaicinājuma izrentēja tieši latviešiem. Pirmie sarežģījumi šo koloniju vēsturē bija saistīti jau ar kolonijas izveidi – notika masveida ieceļošana, daudzi pārceļotāji ieradās patvaļīgi, nācās kārtot dažādas formalitātes, turklāt ļoti smagi bija pārceļotāju sadzīves apstākļi. Turpmākajos gados šo koloniju attīstību kavēja ilgstošs konflikts ar zemes izrentētāju – apanāžas muižas valdi, arī lielle pārceļotāju parādi u. tml. Revolūcijas norises veicināja arī lielais latviešu saimniecību skaits, nesena izceļošana un tādējādi saglabātie kontakti ar Baltiju. Daudzās citās kolonijās šādu priekšnoteikumu nebija, un vēlākos pārskatos par konkrētu koloniju vēsturi dažādos reģionos, ne tikai Ufas guberņā, nereti norādīts, ka 1905. gada revolūcijai kolonijas vēsturē nav bijis nekādas nozīmes. Tā, piemēram, 1912. gadā korespondencē no Rižkovas kolonijas Toboļskas guberņā norādīts, ka „1905. gada revolūcijas vilnis pagāja mums gluži nepamanīts garām” (No Rižkovas 1912).

Revolūcijas norišu atšķirības noteica gan subjektīvais faktors, zināma nejaušība, gan arī objektīvas atšķirības koloniju saimnieciskajā situācijā un izveides vēsturē. No vienas puses, latviešu pārceļojušo zemnieku koloniju veidošanās un attīstība bija līdzīgs process – samērā smags saimniekošanas sākums etnokulturāli atšķirīgā teritorijā, sākotnēji visai noslēgtas pārceļotāju kopienas veidošanās, turpinot pastāvēt zināmam kontaktam ar Baltiju. No otras puses, kolonijas ļoti atšķīrās pēc iedzīvotāju skaita, arī pēc ģeogrāfiskā novietojuma izdevīguma un attāluma no Baltijas. 1905. gada revolūcijas laikā arī laika distance starp vecāko un jaunāko latviešu koloniju izveidi bija ievērojama un bija mainījusies arī pārceļotāju pieredze, kas iegūta Baltijā. Tādējādi kolonijas savā starpā iespējams salīdzināt, vienlaikus paturot prātā tos faktorus, kas varētu veicināt vai kavēt revolūcijas norises, zināmu politisko vai nacionālo protestu u. tml.

Baltijas revolucionāru ierašanās latviešu kolonijās

Viens no nozīmīgākajiem ārpus Baltijas dzīvojošo latviešu kolonistu saskarsmes veidiem ar 1905.–1907. gada revolūcijas norisēm bija kontakti ar bēguļojošiem revolucionāriem un to slēpšana, jo latviešu koloniju tuvumā vai pašās kolonijās dzīvoja izsūtītās un nometinātās personas. Revolucionāriem pēc varas iestāžu lēmuma Baltija bija jāatstāj vairākos veidos. Pirmkārt, jāizceļ sodīšana ar tiesas spriedumu un piespiedu dzīvesvietas maiņa bez tiesas sprieduma administratīvā kārtībā, konkrētas personas vai ģimenes ar gubernatoru vai ģenerālgubernatora lēmumu izsūtot no Baltijas. Notiesājošs tiesas spriedums parasti paredzēja vai nu katorgu, vai arī nometinājumu, turklāt mūža nometinājums attālos impērijas rajonos tika piemērots arī pēc katorgas izciešanas. Pēc 1905. gada tika atjaunoti arī katorgas cietumi Krievijas Eiropas daļā, kur katorga visbiežāk nenozīmēja piespiedu darbus, bet gan stingra režīma ieslodzījumu. Ar tiesas lēmumu piespriedā nometinājuma režīms bija stingrāks nekā administratīvā izsūtījuma gadījumā, turklāt administratīvā kārtā izsūtītajiem atšķirībā no nometinātajiem pienācās arī neliels mēneša pabalsts. Nometinātajiem bija arī pusgadu jānodzīvo konkrētā sādā, tikai pēc tam viņi ieguva pārvietošanās tiesības guberņas robežās. Ņemot vērā soda režīmu, protams, ievērojama katordznieku politiskā ietekme uz vietējiem iedzīvotājiem nebija iespējama. Turpretī administratīvi izsūtīto vai nometināto nonākšana latviešu kolonijās vai to apkārtnē varēja veicināt latviešu kolonistu interesi par politiskiem jautājumiem, pat par nelegālo darbību, tomēr gan izsūtīto, gan emigrējušo revolucionāru darbības formas, kā arī nozīme latviešu kolonistu dzīvē bija ļoti atšķirīgas. Situācija ievērojami atšķirās arī dažādās guberņās – sākotnēji lielāks skaits bēguļojošo revolucionāru uzturējās Baltijas pierobežā, tāpat kolonistu un Baltijas revolucionāru kontakti varēja veidoties tajās guberņās vai apriņķos, kas tika noteikti kā soda izciešanas vietas. Kā jau iepriekš atzīmēts, revolucionāru gaitas pēc administratīvā izsūtījuma piemērošanas, tiesas lēmuma vai pat nosacīti brīvprātīgas bēguļošanas ir maz pētīts jautājums, šeit minēti faktori, kas būtu jāņem vērā latviešu koloniju vēstures izpētes kontekstā. Nav precīzi zināms arī minētajās kategorijās dzimteni atstājušo kopējais skaits – aplēsts, ka aptuveni 7000 revolucionāru tika ieslodzīti cietumā vai izsūtīti, tomēr vēl problemātiskāk būtu aprēķināt to kopējo bēguļojošo personu skaitu, kuras neatstāja Krievijas impēriju (Bleiere et al. 2005, 59). Katrā ziņā, aplūkojot atsevišķus datus par „politiskajiem” katordzniekiem, nometinātajiem vai izsūtītajiem, var konstatēt, ka politiskās darbības dēļ sodīto latviešu skaits bija liels, jo īpaši to samērojot ar tautības īpatsvaru Krievijas impērijā. Pēc krievu vēsturnieka Aleksandra Ivanova datiem par politiskajiem izsūtītajiem Irkutskas guberņā pēc 1905. gada revolūcijas, latvieši veidoja aptuveni 7%, sekojot krieviem (49%) un ebrejiem (21%) (Иванов). Savukārt 1909. gadā uz Jeņisejas guberņu tika izsūtīti aptuveni 1200 cilvēki, un no 607 personām, kuras par sevi devušas ziņas, 55 bija latvieši (ceturtajā vietā pēc izsūtīto skaita, sekojot 290 krieviem, 80 ebrejiem un 61 polim) (Statistiskas ziņas 1910a). Līdzīga situācija bija arī katorgas cietumos – Nerčinskas katorgā Gornijzerentujā 1908. gada 1. novembrī no 314 katordzniekiem 15 bija latvieši (atkal sekojot 229 krieviem, 30 ebrejiem un 27 poļiem) (Statistiskas ziņas 1910b).

Viena no galvenajām soda izciešanas vietām Krievijas impērijā bija Sibīrijas un Tālo Austrumu guberņas. Lai arī Sibīrijā jau kopš 19. gs sākuma veidojās izsūtīto

luterāņu, tajā skaitā latviešu, apmetnes, tomēr 19. gadsimtā nebija noņemti, kas izsūtīti par politisku darbību. Piemēram, Lejas Bulānas kolonijā Jeņisejas guberņā ilgstoši ar tiesas lēmumu tika noņemti kriminālnoziedznieki, kuru sūtīšanu uz šo koloniju pārtrauca tikai 19. gs. beigās (Sajanskis 1901), taču šis vēsturiskais mantojums ietekmēja kriminogēno situāciju, neiespaidojot revolucionāro darbību vai politiskās prasības. Noņemtajumā esošo soda vietas Sibīrijā nereti bija attālu no latviešu kolonijām, mazapdzīvotos rajonos – tāda bija, piemēram, Jeņisejas guberņas ziemeļu daļa – Turuhanskas apgabals vai citi Sibīrijas ziemeļu rajoni (Vēstule no Turuhanskas apgabala 1908). Tomēr politiskos izsūtītos, tajā skaitā no Baltijas, noņēma arī tajos Sibīrijas guberņu pagastos, kuros atradās latviešu kolonijas, piemēram, Siropjatskas pagastā Omskas apkaime (No Siropjatkas pag. 1909). Jāņem vērā, ka administratīvā kārtā izsūtītajiem un arī noņemtajiem bija vismaz ierobežota pārvietošanās brīvība un katrā konkrētā noņemtajuma vietā režīms atšķīrās. Tā, piemēram, 1909. gadā tika sāktā noņemšana Kanskas apriņķī, kur režīms bija salīdzinoši labāks nekā Turuhanskas vai Angāras apgabalā, turklāt šajā apriņķī atradās arī latviešu kolonijas (Vēstule no Sibīrijas Alūksnes 1912). Atsevišķās noņemtajuma vietās vai politisko izsūtīto grupās latviešu bija tik daudz, ka sādžās izveidojās nosacītas latviešu kolonijas, kuru pārstāvji ar legālās kreisās preses starpniecību nereti vērsās pēc palīdzības, jo attālajās vietās ar valsts piešķirtajiemniecīgajiem pabalstiem administratīvi izsūtītajiem vai bez valsts pabalsta noņemtajiem izdzīvot nebija iespējams un darbu varēja atrast tikai vasarā (No Šelajevas 1909).

Ievērojams skaits izsūtīto un aizbēgušo revolucionāru dzīvoja Baltijai tuvējā Pleskavas guberņā. Kā 1908. gadā norādīts „Rīgas Avīzē”, caur Pleskavu jau kopš revolūcijas laikiem sāka ceļot „gan pazīstamas, gan nepazīstamas latviešu sejas”, bez caurbraucējiem vai īslaicīgi guberņā dzīvojošiem latviešiem Pleskavā ieradās arī izsūtīto vai apcietināto radnieki no Baltijas. Nereti kolonisti vai Pleskavas guberņas pilsētās dzīvojošie latvieši palīdzēja jaunajiem iebraucējiem atrast darbu un dzīves vietas, daļa pēc īslaicīgas uzturēšanās bija spiesti pārcelties uz attālākām Krievijas guberņām vai darīja to brīvprātīgi. Savukārt daļa bēgulojošo revolucionāru gaidīja drīzu amnestiju un, strādājot dažādus gadījuma darbus, dzīvoja turpat Baltijas pierobežā (Pleskavas asinsplūdi 1908). Kā norādījis Jānis Akuraters, uz Pleskavu tika organizētas revolucionāru bēgšanas un arī izsūtījuma gadījumā tā tika uzskatīta par vienu no labākajām iespējām (Akuraters 1996, 56–57). Krievijas Eiropas daļā lielāks skaits izsūtīto jau kopš 1905. gada bija Vologdas guberņā, kur tie arī kontaktējās ar vietējiem latviešiem (No Vologdas 1906), tāpat ievērojams skaits latviešu revolucionāru atradās administratīvā izsūtījumā un cietumos Smoļenskas guberņā, kur jau kopš 19. gs. 70. gadiem veidojās latviešu kolonijas. Lai gan atsevišķās guberņās dzīvojošo latviešu revolucionāru skaits bija mērāms vairākos simtos, šo personu loma vietējo iedzīvotāju vidū bija ļoti atšķirīga un ne vienmēr šie revolucionāri intensīvi kontaktējās ar vietējiem latviešiem vai politiski ietekmēja tos.

Tikai fragmentāri pēģta ir arī kopējā Baltijas situācijas ietekme uz revolūcijas norisēm blakus esošajās guberņās. Pleskavas guberņā pēc revolūcijas uzturējās izsūtītie vai bēgulojušie revolucionāri, bet, piemēram, Kauņas guberņas pierobežā, Žagarē, tiešā kontaktā ar Kurzemes sociāldemokrātiem darbojās nelegālais pulciņš „Cinītis” (Endrups, Feldmanis 1936, 63). Policijas pārvaldes apkopojošā slepenā ziņojumā par situāciju impērijā 1905. gada decembrī norādīts, ka tieši

revolucionārā situācija Kurzemes guberņā ietekmējusi stāvokli arī blakus esošajā Vitebskas guberņā (Ежендельная записка 1925). Tāpat norādīts, ka, piemēram, Balvu apkārtnē revolūcijas norisēs svarīgākā loma bija no Vidzemes izceļojušiem zemniekiem (Caune 1930).

Arī Ufas guberņā dzīvoja gan vairākas administratīvi izsūtītās personas, gan arī iespējamo apsūdzību dēļ bēguļojošie latvieši. Arhlatviešu kolonijā izveidotās latviešu pagrīdes organizācijas dalībnieks Kārlis Rīters norādījis, ka pirmās latviešu kolonistu aktivitātes revolūcijas laikā bija uz Iekšskrieviju atbēgušo revolucionāru slēpšana (LVA PA-35: 12: 210, 50). Arī viens no revolucionāriem, kas bija atbēdzis uz Ufu, Tenis Vende,¹ minējis, ka revolūcijas laikā, līdzīgi kā Pleskavas guberņas gadījumā, caur Ufu brauca daudz revolucionāru, tādēļ bija izveidotas pagrīdes grupas, kuras centās palīdzēt ierīkot bēgošos revolucionārus darbā, sagatavot nepieciešamos dokumentus, kā arī sameklēja iespējamās revolucionāru dzīvesvietas (BVVA P-720: 1: 2, 6). Tomēr vēlākajā Ufas guberņas latviešu pagrīdes organizācijas izmeklēšanas lietā un citos dokumentos kā revolucionāro aktivitāšu sākums kolonijās ne vienmēr minēta Baltijas emigrantu slēpšana, un tas liek šaubīties par šādas darbības vērienu. Kopumā Ufas guberņā zināmi tikai daži desmiti administratīvi izsūtīto un bēgošo latviešu revolucionāru.

1906. gadā uz Ufas guberņu par aģitāciju tika izsūtīts Valmieras apriņķa zemnieks Fricis Miezis, tāpat ar ģenerālgubernatora lēmumu no 1906. gada novembra Beļebejā dzīvoja arī Tāfelu ģimene no Rīgas apriņķa (BVVA I-9: 1: 765, 231–232). No 1906. gada decembra latviešu kolonijā Austrumciemā dzīvoja no Kurzemes guberņas Jaunjelgavas uz nenoteiktu termiņu izsūtītais Andrejs Ņikiforovs, savukārt Ufā par melnstrādnieku strādāja viņa brālis Jānis (BVVA I-9: 1: 758, 281). Ufas guberņā dzīvoja arī Kurzemes zemnieki Fricis Priede un Kārlis Taibe, kas bija nelikumīgi atstājuši policijas uzraudzību un izsūtījuma vietu un bija vēlāk pagrīdes organizācijas lietā tiesātā Arhlatviešu kolonista Pētera Vanaga² paziņas (BVVA I-187: 1: 354, 607). Tāpat 1906. gadā tika izsūtīts Jēkabs Birgers, kurš iepriekš bija aktīvs revolucionārs un Mežotnes pagasta rīcības komitejas loceklis (Ziemeļis 1976, 115). Tomēr šie Ufas guberņā dzīvojušie izsūtītie un arī emigranti nenodarbojās ar aktīvu propagandu, vai arī par to nav saglabājušās liecības. Tā, piemēram, Andrejs Rīduss,³

¹ Tenis Vende (1863–?) dzimis Baltijā, bijis laukstrādnieks muižā, 1905. gadā izbraucis no Baltijas un ieradies Ufā. T. Vendes sieva Marija Vende ar ģimeni no 1906. gada dzīvojuši Ozolciema latviešu kolonijā, savukārt T. Vende strādājis rūpnīcā Ufā. No 1917. gada KK(b)P biedrs, strādājis latviešu komūnā *Levanta-Sima*, vēlāk darbojies Baltijas kolonijas VK(b)P šūniņā un kolhozā „Leņina ceļš” (ЦГИА РБ P-720: 1: 2, л. 6).

² Pēteris Vanags (1889–1910) – zemnieks Arhlatviešu kolonijā Ufas guberņā. Arestēts 1908. gada 15. jūnijā par piederību latviešu organizācijai; miris 1910. gadā Ufas cietumā pirms lietas iztiesāšanas.

³ Andrejs Rīduss (1870–?) dzimis Cesvainēs „Lejzaszemnieku” saimnieku ģimenē, mācījies Cēsu pilsētas skolā un Valkas skolotāju seminārā (absolvējis 1897. g.), pēc tam strādājis Vecpiebalgas Glevera skolā, 1904.–1905. g. draudzes skolā Cesvainē, 1905. g. decembrī emigrējis uz Veļikije Luku apriņķi, vēlāk Ufas guberņā arestēts, taču 1909. g. atbrīvots, beidzis mērniecības kursus un strādājis Besarābijā un Omskā. 1914.–1917. g. dienējis Krievijas armijā Omskas garnizona dienestā. 1917. g. arī strādājis Omskas latviešu bēgļu

bijušais Vecpiebalgas un Cesvaines draudzes skolas skolotājs, viens no aktīvākajiem Cesvaines sociāldemokrātiskā pulciņa „Arklis” dalībniekiem, 1905. gadā kopā ar citiem revolucionāriem bēga uz Pleskavas guberņu un 1906. gadā – uz Ufu. A. Rīduss vairākus gadus nodzīvoja latviešu kolonijā Austrumciemā, varas iestāžu nepamanīts, un apzināti nenodarbojās ne ar aģitāciju, ne arī iesaistījās citās aktivitātēs, taču, kā norādīts vienā no preses korespondencēm, „pie Ufas latviešiem atrada visai lielu viesmīlību” (Vēstule no Ufas 1913). A. Rīduss Beļebejā 1908. gadā gan tika arestēts un nosūtīts uz Rīgu, kur atradās ieslodzījumā līdz 1909. gadam. Pēc Pētera Birkerta savāktajām ziņām par revolūcijā cietušajiem skolotājiem, šādi Iekšskrievijas guberņās uzturējās visai daudz pārceļotāju, kuri strādāja par skolotājiem, privātskolotājiem vai citos amatos. Piemēram, skolotājs Jānis Āberbergs uzturējās Vitebskas guberņā, Kārlis Āre – Podolijā, Ansis Burkāns – Baku u. tml. (Birkerts 1927).

Atsevišķos gadījumos uz Ufas guberņu izsūtītie nelegālo darbību turpināja arī savā jaunajā dzīvesvietā. Piemēram, no Cēsu apriņķa izsūtītais Jānis Paste, kurš 1906. gadā apmetās Ufas guberņas Sterlitamakā, 1907. gadā tika arestēts uz trīs mēnešiem un vēlāk izsūtīts no Ufas guberņas, jo viņš zemnieku vidū bija izplatījis revolucionāra satura skrejlapas (BVVA I-9: 1: 758, 137). Līdzīgi gadījumi zināmi arī citās guberņās, piemēram, Pēterburgas guberņas Marinas (Marjino) latviešu kolonijā aģitēja un nelegālo literatūru izplatīja Frīdrihs Rasmanis, kas bija aizbēdzis uz Pēterburgu (Endrups, Feldmanis 1936, 52). Arhlatviešu kolonijā, kur vēlāk tika izveidota nelegālā organizācija, 1906. gadā ieradās arī vairāki revolucionāri no Dundagas pagasta, to vidū Teodors Laufers,⁴ K. Purlīdums un Ē. Zandbergs, kuriem bija lielāka ietekme uz kolonistu politisko noskaņojumu un organizēšanos. No minētajiem revolucionāriem nozīmīgākā persona bija T. Laufers, viens no Dundagas nelegālā pulciņa „Dzirkstele” vadītājiem. Arī daļa vēlāk aktīvo kolonistu–pagrīdes organizācijas dalībnieku bija dundadznieki, tāpēc ticama ir iepriekšējo kontaktu nozīme revolucionāru jaunās dzīvesvietas meklēšanā. Zināmi arī citi līdzīgi gadījumi, piemēram, revolucionārs un skolotājs Jēkabs Kalniņš iepriekš strādāja latviešu kolonijās Kubaņas apgabalā un, izmantojot savus kontaktus, noorganizēja dažu paziņu pārceļšanos uz latviešu kolonijām (viņi tika turēti aizdomās par dalību revolūcijā) (Birkerts 1927, 72). Uz Ufas latviešu kolonijām pārceļojušo K. Purlīdumu arestēja 1907. gadā, taču T. Lauferam izdevās izvairīties no aresta, un no 1908. gada viņš dzīvoja Toboļskas guberņas Latišovkas latviešu zemnieku kolonijā (Ziemelis 1976, 285–286).

Tādējādi kopumā gan izsūtītos, gan bēguļojošos revolucionārus ir iespējams sadalīt divās nosacītās grupās: daļa pārcēlušos latviešu centās izvairīties no politiskās darbības un līdz ar to no eventuālām jaunām apsūdzībām, savukārt citi

skolā, darbojies Omskas, vēlāk Rietumsibīrijas latviešu komunistu organizācijā. 1919. g. strādājis Latvijas SPR Izglītības komisariātā, pēc atkāpšanās no Rēzeknes strādājis Rževas, vēlāk Ufas latviešu paraugskolā. No 1922. g. dzīvojis Maskavā, 1928.–1940. g. – Ļeņina Politehnikuma bibliotēkas vadītājs (LVA PA-36: 7: 188).

⁴ Teodors Laufers (1870–1921) beidzis Dundagas draudzes skolu, strādājis dzirnavās, vēlāk arī par drēbnieku un darbojies nelegālajā pulcīnā „Dzirkstele”, kura biedri pulcējās Lauferu mājās. 1906. g. ieradies Ufas guberņā, no 1908. g. dzīvoja Omskas guberņas Latišovkas kolonijā, kur strādāja par drēbnieku.

aktīvi meklēja kontaktus ar revolucionāriem arī Ufas guberņā, veica revolucionāru aģitāciju un tādējādi veicināja arī latviešu kolonistu organizēšanos.

Nelegālā darbība un tās sekas latviešu kolonijās Ufas guberņā

Emigrantu un kolonistu nelegālā darbība Ufas guberņā raksturo tos darbības veidus, kas bija nozīmīgi arī citās latviešu kolonijās Krievijas impērijā. Revolucionāru darbības kontekstā būtiski ir vairāki aspekti – kolonistu un emigrantu iesaistīšanās legālajā darbā un iespējamā politisko nostādņu maiņa latviešu sabiedriskajās organizācijās Krievijas impērijā, kā arī dažādas nelegālās darbības formas, piemēram, pagrīdes organizācijas, sapulces, politiskā aģitācija un teroristiski uzbrukumi ar dažādiem mērķiem. Gan oficiālo iestāžu, gan vietējās sabiedrības attieksmes kontekstā svarīgs ir jautājums par latviešu tautas tēlu un tā izmaiņām revolūcijas notikumu rezultātā.

Ufas guberņā pirmie ziņojumi iekšlietu iestādēm par latviešu kolonistu kontaktiem ar revolucionāriem zināmi no 1905. gada nogales, kad risinājās viena no epizodēm kolonistu konfliktā ar apanāžas muižas valdi par zemes rentes jautājumiem. 1905. gada 22. novembrī pie Arhangeles grupas koloniju latviešiem ieradās divi sociālisti revolucionāri no Ufas – mērnīku skolas audzēknis Arvīds Rinks („Latvietis”) un kāds ebrejs, kura personību žandarmērija nebija noskaidrojusi un kurš uzdevās par Nikolaju Ivanoviču („Students”), lai aģitētu uz nemieriem kolonistu pārstāvju tikšanās laikā ar Arhangeles apanāžu muižas pārvaldnieku un Sarapules apanāžas īpašumu apgabala priekšnieku. Aģitatori izkliedza dažādus saukļus, tāpat arī centās pārliecināt muižas pārvaldnieku (muiža bija izrentēta latviešiem), tomēr nekādas masu akcijas aģitācijai nesekoja. Kolonijai piekritīgās zemstes priekšnieks, kurš pēc šī incidenta kolonistiem centās skaidrot sociālistu revolucionāru aģitācijas maldīgumu kļūdas, bija drīzāk kritiski noskaņots tieši pret muižas pārvaldnieku un bija pārliecināts, ka latviešu kolonisti revolucionārajai aģitācijai nepakļausies (BVVA I-9: 1: 94, 152–154a). Vēlākajos izmeklēšanas materiālos jau pēc latviešu nelegālās organizācijas izveidošanās Arhlatviešos A. Rinka ierašanās gan tika saistīta ar revolucionārās darbības sākumu kolonijās. Tomēr ir acīmredzami, ka 1905. gada nogalē, kad masu sapulces impērijā un jo īpaši Baltijā bija gandrīz ierasta parādība, kolonijā politiskās aģitācijas mēģinājumi bija neveiksmīgi. Atsauce uz Baltijas politisko situāciju un līdzīgu metožu lietošana kolonijās vispār nebija raksturīga. Citāda situācija izveidojās tikai latviešu organizācijās lielākajās Krievijas pilsētās. Piemēram, Pēterburgā 1905. gada 6. novembrī notika latviešu sapulce par draudzes jautājumiem, kurā pēc tam, kad valdošā noskaņojuma dēļ sapulci bija atstājuši teologi, tika pieņemta rezolūcija ar prasību par pilnīgu Latvijas autonomiju ar Saeimu Rīgā un vākti līdzekļi Pēterburgas LSDSP latviešu grupai (Jēzus skolas mītiņa rezolūcija 1905), bet Pēterburgas latviešu grupa vērsās pie Strādnieku deputātu padomes ar protestu pret karastāvokļa ieviešanu Vidzemē (Protests 1905).

Arhangeles kolonijas notikumu izmeklēšanas galvenais uzdevums bija skrejlapu meklēšana, lai konstatētu, vai A. Rinks un viņa paziņa kolonijā nav atstājuši lielāku daudzumu aģitācijas materiālu kādam no latviešu kolonistiem (BVVA I-9: 1: 94, 4). Taču atbraucēji no Ufas aģitēja galvenokārt krievu valodā un izmeklēšana notika krievu vidū tuvējā pagasta centrā. Šis apstāklis ir būtisks, pētot revolūcijas

notikumus latviešu kolonijās – daudzu latviešu kolonistu krievu valodas neprasme sarežģīja krievu aģitatoru kontaktēšanos ar latviešu zemniekiem.

Nozīmīgākās aktivitātes, kas bija saistītas ar 1905.–1907. gada revolūcijas prasībām un rīcības metodēm, bija t.s. Arhlatviešu kolonijas latviešu nelegālās organizācijas veidošanās un darbība. Kā iepriekš minēts, no Baltijas izsūtīto un emigrējušo personu loma politisko uzskatu veidošanā latviešu kolonijās bija visai atšķirīga un bieži vien neskaidra, tāpēc ir atšķirīgas un bieži vien neskaidras versijas par organizācijas izveidi latviešu kolonijā. Historiogrāfijā kopumā daudzus gadu desmitus dominējis „revolūcijas vēsturiskajiem uzdevumiem” uzticīga revolucionāra tēls, ignorējot daudzu izsūtīto piesardzību un bailes no tālākām represijām vai arī iesaistīšanos teroristiskos uzbrukumos bez politiskas nozīmes.

1926. gadā laikrakstā „Krievijas Cīņa” norādīts, ka, „iesākoties reakcijai Baltijā, uz tagadējo Baškīriju atklāda daudzi revolucionāri-sociāldemokrāti (lielinieki) un Urālu kalnu piegāzēs, Arhangeles kolonijā, turpināja iesākt darbu” (Bijušie Ufas latvju kolonisti 1926). Līdzīgi norādījis arī latviešu padomju vēsturnieks Kārlis Šķilters (Šķilters 1931, 15). Šajā interpretācijā tieši Baltijas emigranti veidoja ap sevi atbalstītāju grupu ar „desmitiem piekritēju”, un tā spēja izveidot lielinieku partijas organizāciju un kaujas grupu. Ņemot vērā gan būtiskās faktoloģiskās kļūdas, gan acīmredzamo ideoloģisko indoktrināciju, pret šo versiju jāizturas visai kritiski.

Materiālu krājumā „Revolucionārās cīņās kritušo piemiņas grāmata” publicētajos dokumentos norādīts, ka latviešu organizēšanās sākums bijis 1906. gads, kad Kārļa Rītera mājās ieradies iepriekš minētais A. Rinks un Nikolajs Ivanovičs. Viņi nodibinājuši kolonijā sociālistu revolucionāru organizāciju (Endrups, Feldmanis 1936, 256). Taču arī šī versija ir visai problemātiska – iepriekš minētajos arhīva materiālos nepārprotami norādīts, ka A. Rinks nav spējis pārliecināt vai provocēt zemniekus un nodibināt ciešākus kontaktus, tāpat arī vēlākos dokumentos žandarmērijas pārvalde nevarēja pierādīt viņa dalību latviešu organizācijā. Vēl viena versija par nelegālā kolonistu pulciņa izveidošanos Arhlatviešos atrodama 20. gs. 30. gados „Revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmatas” redakcijai piesūtītajās ziņās, kur norādīts, ka pulciņu ar aptuveni 20 biedriem 1907. gadā nodibinājis kolonists Jānis Kļava (Arkietis)⁵ (LVA PA-36: 2: 10, 8). Protams, iespējams, ka tieši J. Kļava

⁵ Jānis Kļava (Arkietis) (1882–1922) jau kopš 16 gadu vecuma rakstījis korespondences latviešu laikrakstiem, patstāvīgi izglītojies un uzstājies ar priekšlaštjumiem arī dažādos (iespējams, nelegālos) kolonistu pasākumos. 1908. g. J. Kļava izceļojis uz Brazīliju, Novo Odesas latviešu koloniju, kur līdzdarbojies dažādos kreisi noskaņoto kolonistu pasākumos. 1909. g. uz Brazīliju pārceļojusi arī J. Kļavas sieva Marija Lasmane ar dēlu Gustavu Kļavu. Veselības stāvokļa dēļ J. Kļava pārcēlies uz Kanādu, vēlāk ASV, kur darbojies komunistiskās partijas organizācijās. 1917. g. bijis Amerikas latviešu laikraksta „Strādnieks” redaktors, strādnieks Ņujorkā. 1921. g. J. Kļava ar ģimeni pārcēlies uz Padomju Krieviju, dzīvojis Petrogradā, strādājis laikrakstā „Komunisti”. 1921. g. rudenī pārbraucis pie vecākiem uz Ufas guberņu, kur strādājis par instruktoru, miris ar tīfu 1922. g. janvārī Arhlatviešu kolonijā (LVA PA-36: 9: 116; LVA PA-36: 4: 10). Dēls Gustavs Kļava (1906–1996) beidzis Maskavas Universitāti un Sarkanās profesūras institūtu, strādājis ANO sekretariātā, no 1941. g. Latvijas Valsts universitātes docētājs, vēlāk tiesību zinātņu sektora vadītājs, profesors.

bija pirmais kolonists, kas sācis kontaktēties ar revolūcijas emigrantiem, vēlāk aicinot nelegālajā pulciņā arī citus kolonistus.

Visticamāk, ka atsevišķas nelegālas sanāksmes bija notikušas jau 1906. gadā, kad kolonijā ieradās emigranti no Baltijas. Kopā ar T. Lauferu uz Ufas gubernu no Dundagas atbraukušais K. Purlīdums vēstulē no Ventspils cietuma 1907. gadā norādījis, ka jau ap 1906. gadu kolonijā izveidojās neliela domubiedru grupa, kas apsprieda dažādus politiskos jautājumus. Taču vēlākajos izmeklēšanas materiālos konstatējama J. Kļavas svarīgā loma pagrīdes darbā, tāpēc iespējams, ka pēc J. Kļavas aktīvākas iesaistīšanās pagrīdes sapulcēs politiskās diskusijas, kas bija aizsākušās 1906. gadā, nākamajā gadā pārauga organizācijā ar striktāk noformulētiem mērķiem, kasi un rīcības plāniem un ka pēc emigrantu arestiem vai pārbēgšanas uz citām kolonijām izšķirošā nozīme šīs organizācijas tālākā darbībā bija vietējiem kolonistiem.

Vēlākās organizācijas ideoloģijas definējumi bija vēl atšķirīgāki nekā versijas par tās izveides vēsturi. 1909. gadā Ufas apgabaltiesas prokurors ziņoja, ka Arhlatviešu kolonijā darbojas sociālistu revolucionāru organizācija, ko apliecināja arī atsevišķi kratīšanas laikā atrastie aģitācijas materiāli. Taču dokumentos lietotais apzīmējums bija visai aptuvens – „nelegāla latviešu organizācija”, „latviešu revolucionārā organizācija”, arī „latviešu anarhistu organizācija”. 1910. gadā, kad izmeklēšana jau virzījās uz priekšu, tika minēta „sociāldemokrātu partijas latviešu organizācija”, nevis sociālisti revolucionāri vai anarhisti (BVVA I-187: 1: 354, 111). Visticamāk, organizācija nebija iekļāvusies kādas partijas hierarhijā un tās ideoloģija nebija strikti noteikta. Šis fakts norāda uz teorētiskās sagatavotības trūkumu un opozīcijas nozīmi iepretim sistemātiskai politiskai darbībai, kā arī ieradušos revolucionāru pretrunīgo lomu. Revolūcijas norises latviešu kolonijās noteica ne vien atšķirīgie gubernu politiskie apstākļi vai koloniju stāvoklis, bet arī tas, ka laukos bija maz izglītotu vai tādu latviešu, kas bija kontaktējušies ar revolucionāriem. Pilsētās dažādu mācību iestāžu studenti nereti bija iesaistījušies pagrīdes darbā un atsevišķos gadījumos veicināja arī pagrīdes darbu zemnieku kolonijās. Ufas gubernas gadījumā tas bija Ufas mērnieku skolas audzēknis, sociālists revolucionārs A. Rinks. Citās gubernās, kur mācījās vairāk latviešu, nelegālā darbība bija vēl aktīvāka. Piemēram, Pleskavā nelegālu politisko darbu veica gan pilsētas, gan arī zemkopības un mērnieku skolas audzēkņi latvieši. Tāpat 1906. gadā par revolucionāru darbību tika izsūtīti vairāki latvieši, kuri bija Vitebskas garīgā semināra audzēkņi (No Vitebskas 1907). Aktīva bēgulojošo latviešu revolucionāru darbība bija Pēterburgā, kur nodibinājās arī t. s. KSDSP pilsētas organizācijas latviešu rajons (Dribins 1966, 13–14). Vēl mazāk zināma ir latviešu iesaistīšanās nelegālajā darbā, atrodoties dienestā impērijas armijā, taču, piemēram, 1911. gadā, jau krietnu laiku pēc revolūcijas, tika ierosināta izmeklēšana par KSDSP nelegālās organizācijas darbību Stavropoles gubernas Pjatigorskā dislocētajā 84. Širvanskas kājnieku pulkā, kurā bija iesaistīts apakšvirsnieks Kārlis Ozolnieks, vairāki ierindnieki un citi pilsētā dzīvojošie latvieši, turklāt liela daļa izmeklēšanā pārbaudāmo materiālu bija latviešu valodā (LVVA 4568: 15: 225, 35). Tomēr nelegālu pulciņu pastāvēšana mācību iestādēs vai citur nenozīmēja, ka tajos aktīvi iesaistās tur ilgstoši dzīvojošie latvieši, vēl jo mazāk latviešu kolonisti.

Lai gan trūka teorētisko zināšanu, Arhlatviešu kolonijas nelegālā organizācija nebija orientēta tikai uz akūtu kolonijas dzīves problēmu apspriešanu un risināšanu. Kolonistu organizācija propagandēja demokrātisku republiku, tautas apbruņošanu, nevis tradicionālo karaspēku, darba jautājumos – zemes nodošanu sabiedrības pārziņā, 6–7 stundu darba dienu un vecuma pensijas, ģimenes dzīvē – laulību likvidēšanu, ieviešot brīvu kopdzīvi, kuras rezultātā radītie bērni jāaudzina uz sabiedrības rēķina speciālos namos. Savukārt šādas programmas realizēšanai nepieciešams izdarīt valsts apvērsumu. Šīs prasības bija dažādu idejisku strāvojumu pašu vispārīgāko saukļu kompilācija, tomēr galvenais veids, kā uzrunāt citus zemniekus, bija aicinājums cīnīties par savām tiesībām pret apanāžas muižas valdi un par zemes īpašuma tiesībām vispār, respektīvi, visai maz izglītotajā koloniju vidē risināt aktuālus jautājumus. Latviešu organizācijas biedri aģitēja gan kolonijā, gan arī apkārtējos krievu un baškīru ciemos. Saskaņā ar Ufas apgabaltiesas prokurora Tverskoja ziņojumu bez nelegālām sapulcēm un aģitācijas latviešu kolonistu organizācijā regulāri notikusi šaušanas apmācība, tāpat pastāvēja J. Kļavas (Arkieša) pārvaldīts līdzekļu fonds un kaujas vienība terora aktu un laupīšanu izdarīšanai, un tajā piedalījušies gan kolonisti, gan uz koloniju atbēgušie emigranti (Endrups, Feldmanis 1936, 256). 1908. gada vasarā kratīšanas laikā kolonista Kārļa Rītera⁶ mājās atrasto protokolu saturs (pēc žandarmērijas dokumentos atstāstītā) ļauj arī spriest, ka aģitācijas darbs bija organizēts un pārdomāts, piemēram, latviešu kolonija bija sadalīta septiņos iecirkņos, kuros bija iecelti atbildīgie par aģitāciju. Par organizācijas darbību liecina arī citas K. Rītera viensētas kratīšanā atrastās mantas: zemē ieraktas proklamācijas, revolucionāro dziesmu teksti, arī vēstules un piezīmes, turklāt materiāli galvenokārt bija latviešu valodā. Starp atrastām un konfiscētām mantām bija arī sarkans karogs ar uzrakstu latviešu valodā „Lai dzīvo republika un maija svētki!”, kas, visticamāk, izmantots 1908. gada 4. maija mītiņā, tāpat arī apbruņojums – skrotis, lodes un šaujampulveris (BVVA I-187: 1: 287, 233–238). Tādējādi, neskatoties uz neskaidrajām politikajām nostādnēm, organizācijas darbība bija iecerēta visai plaša, un tā aktivizējās 1907. gadā un 1908. gada pavasarī. Minētajā 1908. gada maija mītiņā piedalījās ap 50 latviešu (Endrups, Feldmanis 1936, 256).

1908. gada maijā pēc koktirgotāja Fjodora Klementjeva slepkavības latviešu pagrīdes organizācija Arhlatviešu kolonijā tika atklāta. Sākās izmeklēšana par tās darbību un saistību ar vairākām slepkavībām un laupīšanām. Tieši teroristisko metožu izmantošana likumsakarīgi piesaistīja lielāku žandarmērijas uzmanību, ticams, ka arī aizdomās turamo tautībai visu izmeklēšanas laiku bija būtiska nozīme reizēm pārspīlētajās aizdomās par hierarhiskas, plašiem kontaktiem nodrošinātas nelegālas organizācijas pastāvēšanu un visas kolonijas saistību ar pagrīdes darbību.

⁶ Kārlis Rīters (1856–?) dzimis Rīgas apriņķī, 20. gs. sākumā pārcēlies uz Ufas guberņas Arhlatviešu koloniju. Viens no latviešu nelegālā pulciņa galvenajiem veidotājiem, literatūras glabātājiem, 1908. g. pēc koktirgotāja F. Klementjeva slepkavības viņš arestēts kā viens no galvenajiem apsūdzētajiem nelegālās latviešu organizācijas lietā. 1910. g. septembrī notiesāts, 1911. g. izsūtīts uz Jeņisejas guberņas Kanskas apriņķi, dzīvojis Kamenskas kolonijā, no 1913. g. – Taiņinkā. Arestēto vidū 1908.–1909. g. bija arī K. Rītera meita Viktorija Rītere un dēls Mārtiņš Rīters, kurus arī apsūdzēja dažādās epizodēs latviešu pagrīdes organizācijas lietā.

Nogalinātais Fjodors Klementjevs ar ģimeni dzīvoja viensētā netālu no latviešu kolonijas un nodarbojās ar kokmateriālu lieltirdzniecību. 1908. gada pavasarī viņš biznesā bija cietis zaudējumus un palicis parādā latviešiem–kokmateriālu piegādātājiem. Neliela kolonistu grupa, uzzinājusi, ka F. Klementjevs atgriezies no Ufas ar aptuveni 5000 rubļiem, plānoja viņa slepkavību. Aptuveni 7–8 latvieši (vairāki no tiem bija apbruņoti) noslēpušies pie ceļa gaidīja F. Klementjeva atgriešanos un 1908. gada 30. maija rītā viņu nogalināja, ievainojot arī kučieri, kurš paspēja aizbēgt (BVVA I-187: 1: 287, 233–238).

1908. gada vasarā aizdomās par dalību latviešu organizācijā tika aizturētas apmēram 12 personas, turklāt no apkārtnējiem zemniekiem tika iegūtas ziņas, ka dažas verstis no Arhangeles apanāžas muižas īpašuma mežā slēpjas vēl 6–8 apbruņoti latvieši. Pēc ziņojuma saņemšanas tika organizēta plaša meklēšana. Mežā tika atrasti Augusts Skaberģis un Teodors Jākobsons (pēc pases), kuri aizturēšanai pretojās. Apšaudes laikā A. Skaberģis tika ievainots, savukārt T. Jākobsons pēc A. Skaberģa ievainošanas izdarīja pašnāvību (BVVA I-187: 1: 287, 233–238).

Pēc A. Skaberģa aizturēšanas viņa mājā tika izdarīta kratīšana, kurā atrada tikko no Ufas atvestas preces aptuveni 200 rubļu vērtībā, starp tām arī dārgas sieviešu cepures un divus fotoaparātus, kā arī ap 130 rubļu skaidrā naudā. Aizdomas izraisīja ne vien lielā naudas summa un jaunās mantas, bet arī ēdiena daudzums, kāds tika gatavots, kaut gan saimniecībā dzīvoja tikai četri cilvēki. Pats A. Skaberģis kratīšanas laikā norādīja, ka gan viņš, gan visi pārējie pieder sociālistiskai biedrībai ar nosaukumu „Pašizglītība”, kura iesniegusi lūgumu atļaut uzvest lugu un kurai bija sava bibliotēka. Viņš arī skaidroja izmeklētājiem, ka aizturēšanas dienā braucis no Ufas, kur pie nogalinātā T. Jākobsona bija saņēmis nelegālo literatūru un piekritis savās mājās slēpt piecus inženiera Kurakina slepkavības lietā aizdomās turamos. A. Skaberģi latviešu organizācijas lietā notiesāja pirmo, un viņam jau 1909. gada sākumā tika izpildīts nāvessods par bruņotu pretošanos policijai (Endrups, Feldmanis 1936, 256–258).

Abas kratīšanas – gan A. Skaberģa, gan arī iepriekš izdarītā K. Rītera mājās, spilgti parādīja organizācijas raksturu – no vienas puses, aģitācija un pašizglītošanās ideāls, arī visai laba organizētība, no otras puses, daļai organizācijas biedru svarīgākais uzdevums bija ar politiku nesaistīts terora akts, turklāt acīmredzami, ka iegūtie līdzekļi nebija strikti paredzēti aģitācijas vai organizācijas darba nodrošināšanai. Kratīšanās konfiscētajos materiālos bija minētas ap 50 personu, tāpēc izmeklēšanas iestādes bija pārliecinātas, ka runa ir par lielu politisku organizāciju un personu loks, kura iespējamā saistība ar noziegumiem bija jāizmeklē, ir ļoti plašs, un izmeklēšana risināsies lēni. Turklāt latviešu valodā rakstīto materiālu tulkošanu Ufas guberņas iekšlietu institūcijas neuzticēja vietējiem latviešiem, bet gan sūtīja uz Rīgu.

1908. gada maijā, t. i., jau pirms F. Klementjeva slepkavības izmeklēšanas sākuma, Ufas guberņas žandarmērija saņēma arī anonīmu ziņojumu, ka Ufā ar Hermaņa Jankevica pasi dzīvo „svarīgs noziedznieks”, kura īstais vārds ir Kārlis Kalniņš. Vēstules autors norādīja, ka H. Jankevics esot vainojams vairākās slepkavībās, arī Samāras gubernatora Ivana Bloka uzspīdzināšanā 1906. gadā (BVVA I-187: 1: 287, 468). Kratīšanā norādītajā adresē neko pretlikumīgu neatrada, un vēstules autors taisnojās, ka Kalniņš jeb Jankevics uzzinājis par gaidāmo kratīšanu un aizbēdzis ar citu uzvārdu. Vēlāk vienā kratīšanā Ufā H. Jankevicu atrada, taču viņš

uzdevās par Frici Balodi un arestēts netika. Pēc tam Kalniņu *alias* Jankevicu-Balodi meklēja gan Ufā, gan Miņjarā, taču viņš no aresta izvairījās un aizbēga uz Brazīliju (BVVA I-187: 1: 287, 472). Daļa 1909. gada rudenī arestēto latviešu (M. Rīters, Kārlis Rēvalds) tika apsūdzēti arī pasta aplaupīšanas mēģinājumā 1908. gada septembrī uz Sterlitamakas trakta (BVVA I-187: 1: 354, 40). Iespējams, šajā epizodē līdzdalībnieki bija arī latvieši, tomēr vaina šajā gadījumā pierādīta netika.

1908. gada decembrī Ufas guberņas žandarmērija, pārtverot Brazīlijas ieceļotāju žurnālu „Līdumnieks”, konstatēja, ka viens no galvenajiem aizdomās turētajiem J. Kļava (Arkietis) dzīvo Brazīlijā citu emigrējušo latviešu vidū (BVVA I-187: 1: 288, 378). J. Kļava izbraukšanai uz ārzemēm izmantoja no Arhlatviešu kolonijas skolas skolotāja palīga, sievas radnieka Kārļa Lasmaņa iegūtu piecus gadus derīgu pasi un apmetās Novo Odesas latviešu kolonijā, kur jau iepriekš bija pārceļojušas nelielas Ufas guberņas latviešu kolonistu grupas.

Kratīšanu laikā izņemtajās vēstulēs tika arī noskaidrots, ka viens no „partiju biedriem” latviešiem dzīvo Ufas guberņas Rīgas kolonijā (Austrumciema koloniju grupā) pie kāda Bitlera, kura mājā 1908. gada ziemā tika izdarīta kratīšana un aizturēti ne vien mājas saimnieks Ansis Bitlers, bet arī Kārlis Rubenis (pēc pasēs), konfiscējot pretlikumīga satura grāmatas un lapiņas un vairākas vēstules (BVVA I-187: 1: 288, 380). Domājams, ka tieši Arhlatviešu organizācijas dēļ izmeklēšana tika sākta arī citās latviešu kolonijās Ufas guberņā – neilgu laiku arestēti bija arī Jēkabs Arklis no Baložu kolonijas un Eduards More, kurš vēlāk dzīvoja Simbirskas latviešu kolonijā.

Jau 1908. gada nogalē, pārbaudot dažādās kratīšanās iegūto saraksti, tika sākta arī izmeklēšana par iespējamiem aizdomās turamiem, kuri dzīvoja citās Krievijas guberņās. Īpaši aktīva šāda sarakste kļuva 1909. gada otrajā pusē. Uz M. Rītera, A. Piķevica, K. Rēvalda, J. Staļģevica, kā arī iepriekš arestēto kratīšanās izņemtas korespondences un citu materiālu pamata Ufas guberņas žandarmērija sāka plašu saraksti ar citu guberņu žandarmērijas pārvaldēm – Ufas gubernators 1909. gada 14. oktobrī izsūtīja cirkulāru, lai meklētu personas, kuras minētas kratīšanās izņemtajās mantās (BVVA I-187: 1: 354, 1). Aizdomās par saistību ar „latviešu organizāciju” 1909. gada novembrī tika izdarīta kratīšana Odesas Latviešu biedrībā, taču nekas noziedzīgs konstatēts netika (BVVA I-187: 1: 354, 80). Tāpat 1909. gada novembra beigās, pamatojoties uz Ufas guberņas žandarmērijas pārvaldes cirkulāru, kratīšana tika izdarīta arī Varšavas Latviešu biedrības telpās (BVVA I-187: 1: 354, 108). Vēstulēs norādītās personas tika meklētas Omskā, Taras apriņķī Kurzemes latviešu kolonijā un Rakitovā pie Tomskas, kur arī bija izveidojusies latviešu kolonija. Kratīšana tika izdarīta arī Toboļskas guberņas Kuļikovas pagasta Vesjolij Prival sādžā – dzimavnieka Jūlija Bābieta (Babet) mājās, kur tika atrastas vairākas nelegāla satura brošūras un noslēptas vēstules.

Aptuveni gadu pēc pirmajiem arestiem Ufas guberņas „latviešu organizācijas” lietā Iekšlietu ministrijas Policijas departaments lūdza visdrīzākajā laikā piesūtīt noprotināšanu materiālus (BVVA I-187: 1: 354, 447). 1909. gada vasarā norādes par rupjiem izmeklēšanas procedūras pārkāpumiem pienāca arī no augstākstāvošām žandarmērijas iestādēm, turklāt laikrakstā „Novoje Vremja” jau bija arī parādījušās piezīmes par lietas izmeklēšanas gaitā notikušajiem likumpārkāpumiem, kas, protams, neapmierināja žandarmērijas vadību (BVVA I-187: 1: 354, 461). Tomēr

izmeklētāji visai stūrgalvīgi uzskatīja, ka kolonijā pastāvējusi plaša sociāldemokrātu organizācija, tikai nav atrasti tās galvenie vadītāji, tādējādi tieši situācijas pārspīlēšana daudzējādā ziņā sarežģīja izmeklēšanas gaitu (No Arhangeļskas kolonijas 1909).

Žandarmērijas situāciju šajā lietā glāba 1909. gada 6. septembrī notikušī kratīšana (acīmredzot balstoties uz iepriekš saņemtām ziņām) iepriekš jau arestēto Jāņa un Jēkaba Skaberģu mājās Arhlatviešu kolonijā, kur bija apmetušies meklēšanā esošie latviešu organizācijas biedri Ansis Piķevics⁷ un Mārtiņš Rīters.⁸ Skaberģu sētā, ierodoties policijai, sākās apšaude, kuras laikā tika ievainots viens no sardzes vīriem. Šķūnī paslēptajiem A. Piķevicam un M. Rīteram izdevās aizbēgt, taču sākotnēji pēc kratīšanas tika arestētas vēl sešas personas, kas atradās saimniecībā (BVVA I-187: 1: 354, 2). Nav iespējams konstatēt, vai bijušo organizācijas biedru un to radnieku pulcēšanās nozīmēja organizācijas atjaunošanos, taču kratīšanas laikā tika arestēti tieši vairāki iepriekš apcietinātie. Pēcāk kratīšana tika izdarīta galvenokārt tajās kolonijas saimniecībās, kuru rentnieki vai viņu radnieki jau atradās apcietinājumā. Katrā ziņā apmešanās Skaberģu mājās nebija nejauša, jo jau 1908. gada vasarā tas bija pagrīdnieku apgādes centrs.

Jau 1909. gada 10. septembrī bēguļojošie latvieši M. Rīters, A. Piķevics un Kārlis Rēvalds⁹ Ulu–Teļakas stacijā uz Samāras–Zlatoustas dzelzceļa tika arestēti. Pārbēdzējiem bija svešas pases un arī ieroči – trīs Mauzera un viens Brauninga sistēmas revolveris, kā arī patronas, aptveres un patronu somas (BVVA I-187: 1: 354, 59). Bēgošo aizdomās turēto bruņojums bija visai nopietns, un viņi acīmredzot bija gatavi turpmākai nelegālai darbībai. Vēlāk izmeklēšanā izrādījās, ka Voldemārs Eglītis, ar kura pasi dzīvoja M. Rīters, bija reāla persona Latišovkas (arī Latiškaja) kolonijā Siropjatskas pagastā Toboļskas guberņā, kur strādāja par rakstvedi (BVVA I-187: 1: 354, 76). Maz ticama būtu sakritība, ka latvietis Omskā nejausi atradis cita latvieša pasi, turklāt zinot, ka tieši Latišovkas kolonijā mita iepriekš Arhlatviešu kolonijā dzīvojušais revolucionārs T. Laufers. Tādējādi iespējams, ka pēc 1908. gada jūnija kratīšanām bēguļojoši latvieši kādu laiku bija apmetušies pie T. Laufera vai kāda cita kolonista Toboļskas guberņā.

⁷ Ansis Piķevics bija 30 gadus vecs, dzimis Kurzemes guberņas Dundagas pagastā. Arhlatviešu kolonijā dzīvojis A. Piķevica brālis Kārlis Piķevics (BVVA I-187: 1: 354, 97).

⁸ Mārtiņš Rīters dzimis 1889. g. Lauberes pagastā (citur norādīts – 1887. g. Kastrānes pagastā) Rīgas apriņķī, 20. gs. sākumā pābraucis dzīvot uz Ufas guberņas Arhlatviešu koloniju. Tēvs Kārlis Rīters, māsa Viktorija Rītere. M. Rīters tika apsūdzēts par dalību latviešu sociālistu revolucionāru organizācijā, baškīra slepkavību Kovardu ciemā, mežrūpnieka F. Klementjeva nogalināšanu, bruņotu pretošanos policijai 1909. g. septembrī Skaberģa mājās, kā arī par uzbrukumu pasta kolonnai, bija viens no galvenajiem aizdomās turamajiem pēc F. Klementjeva slepkavības, taču no aizturēšanas izvairījās. M. Rīters 1910. g. tika notiesāts Klementjeva slepkavības lietā ar izsūtījumu, savukārt par 1909. g. septembra bruņoto sadursmi tika notiesāts uz 15 gadiem katrogā. M. Rīters mira 1913. g. Tjumeņas cietumā ar tuberkulozi (Endrups, Feldmanis 1936, 260).

⁹ Kārlis Rēvalds dzimis Dundagas pagastā 1885. g. Pēc karastāvokļa ieviešanas Kurzemes guberņā bija izsūtīts uz Vologdas guberņu, taču, karastāvokli atceļot, K. Rēvalds no soda tika atbrīvots. 1909. g. septembrī arestēts Arhlatviešu kolonijas nelegālās latviešu organizācijas lietā (BVVA I-187: 1: 354, 55).

Arhlatviešu kolonijas pagrīdes organizācijas lietā tiesa notika 1910. gada 26.–27. septembrī, tiesājot K. Rīteru, Teni Margusonu, M. Rīteru (17 g. v.), Mārtiņu Rīteru (36 g. v.), Kārlī Vanagu, Mārtiņu Straupi, Otto Klīgi, Bernhardu Pētersonu, Andreju Deksnī, Krišjāni Kauliņu¹⁰ un Eduardu Ādamsonu. Visas minētās personas tika sodītas ar izsūtījumu, citi par dažādiem noziegumiem (t. sk. līdzdalību Klementjeva slepkavībā) tika notiesāti ar katorgu (M. Rīters). Pārējie latvieši, kas bija atradušies apcietinājumā iepriekš, pēc vairāku mēnešu ilga aresta tika atbrīvoti. K. Šķilters, pārspīlējot revolucionāros notikumus kolonijā, norādījis, ka uz nāvi notiesāts bija A. Piķevics, Pēteris Vanags un Augusts Kļava (Šķilters 1931), lai gan droši zināms, ka, piemēram, P. Vanags Ufas cietumā mira pirms lietas iztiesāšanas.

Daļa revolūcijas dalībnieku, kuri izvairījās no aresta, izceļoja no Krievijas uz Brazīliju. Pārceļotāji no Ufas guberņas apmetās Novo Odesas kolonijā, un 1908. gadā ieceļoja arī J. Kļava, H. Jankevics, Jānis Jankevics un Antons Ābels, kurus Brazīlijas latvieši sauca par ufeniekiem. Emigranti aktīvi organizēja sabiedrisko dzīvi kolonijā, nodibināja arī Novo Odesas latviešu izglītības biedrību, pēc revolūcijas izveidoja laikrakstu „Biedrotājs”, kura redaktors bija A. Ābels, tajā darbojās arī J. Kļava un H. Jankevics. Uz Brazīliju pārceļojušo Ufas guberņas latviešu attiecības gan bija ļoti asas, un ideoloģiski pamatotā pretimstāvēšana izveidojās galvenokārt starp „vecajiem” ieceļotājiem (piemēram, Jēkabs Rutulis, Teodors Mežgrāvis un viņa tēvs Jānis Mežgrāvis) un tiem, kas bija emigrējuši no Krievijas pēc revolūcijas (brāļi Jankevici, A. Ābels, J. Kļava u. c.) (Bijušie Ufas latvju kolonisti 1926).

Kontakts ar Arhlatviešu kolonijas pagrīdes organizācijas biedriem, kā arī ar citām paziņām aktīvi centās uzturēt J. Kļava, kurš regulāri arī vēlākajos gados centās iesūtīt Brazīlijas latviešu kolonistu izdotos laikrakstus „Vārpa” un „Biedrotājs”, taču šos sūtījumus sistemātiski pārtvēra iekšlietu iestādes. 1909. gada vasarā J. Kļava centās paziņot, ka izbēgušie biedri (ja tādi būtu) arī tiktu nosūtīti uz ārzemēm (t. i., acīmredzot pastāvēja kontaktu tīkls, caur kuru to bija iespējams operatīvi nokārtot). Tomēr būtiskas revolucionāro emigrantu plūsmas pēc J. Kļavas ierašanās Brazīlijā nebija un organizācijas paliekas bija tikai atsevišķu izkaisītu kontaktu līmenī.

Kopumā Arhlatviešu kolonijas latviešu organizācija tomēr nebija tipiska, un tās salīdzinoši aktīvo politisko darbību noteica sarežģītā kolonijas veidošanās vēsture, liels latviešu saimniecību skaits, un, kaut arī atsevišķi un fragmentāri, tomēr būtiski bija kontakti ar revolucionārajiem emigrantiem. Žandarmērijas viedoklis par pastāvējušo organizāciju un organizācijas biedru viedoklis par tās darbību bija atšķirīgs. Žandarmērija to galvenokārt vērtēja kā politisku organizāciju, kas izmanto teroristiskas metodes, tomēr tas bija tikai viens no darbības aspektiem un daļai biedru šādus nodarījumus inkriminēt nebija iespējams. Viņi to drīzāk uztvēra kā

¹⁰ Krišjānis Kauliņš dzimis 1882. g., bijis zemnieks Arhlatviešu kolonijā Ufas guberņā. Arestēts 1908. g. 15. jūnijā par piederību latviešu organizācijai, 1910. g. 26. septembrī notiesāts ar izsūtījumu Kanskas apriņķa Tasejevas pagastā. Miris nelaimes gadījumā izsūtījumā 1912. gadā (Endrups, Feldmanis 1936, 256). K. Kauliņš gan minēts tikai „Revolucionārās cīņas kritušo piemiņas grāmatā” un citos žandarmērijas dokumentos par latviešu nelegālās organizācijas lietu nav norādīts; iespējams K. Kauliņš bijis pases vārds vienam no 1909. g. septembrī arestētajiem – A. Piķevicam vai K. Rēvaldam (vai otrādi).

pašizglītības pasākumu, kura mērķi un saturs vairāk atbilda politiskajām vēsmām, kas valdīja Baltijā pēc revolūcijas, pretstatā konservatīvajam noskaņojumam bieži vien mietpilsoniskajās Krievijas pilsētu latviešu biedrībās. Savukārt teroristiskiem uzbrukumiem to mērķu dēļ, kā jau iepriekš atzīmēts, bija maz sakara ar politiskām prasībām. Gan Ufas gubernā, gan arī citur Krievijā tieši Baltijas emigranti biežāk bija iesaistīti teroristiskā darbībā arī tāpēc, lai sagādātu ne vien līdzekļus pagrīdes organizācijas darbībai, bet arī uzturam. Liela daļa kolonistu revolucionāru aktivitātes neatbalstīja ne no mērķu, ne darbības metožu viedokļa un bieži vien izturējās visai noraidoši, turklāt nereti tieši paši latviešu kolonisti palīdzēja lietu izmeklēšanā. Tikai ļoti retos gadījumos revolūcija un pagrīdes organizācijas darbība kā īpašs notikums koloniju dzīvē saglabājies vēsturiskajā atmiņā. Vienīgā plašākā norāde uz konkrētām revolūcijas norisēm ir 20. gs. 80. gadu nogalē Aleksandra Rinkmaņa atmiņās minētais, tomēr tajā sajaukušās vairākas revolūcijas notikumu epizodes. A. Rinkmanis norādīja, ka kolonijā „bija tādi mežabrāļi. Māte gāja uz dziedāšanu ar viņiem kopā. Un nesa pirtī, kur nebūt ēst viņiem. Viņi no cara slēpās piektā gadā. Vienā šķūnī bija šaušana. Tādas Skaberģa mājas. Mēģināja apšaut tos revolucionārus, bet trāpīja strādniekiem. Un Skaberģa dēlu arī nošāva” (Cālīte 1990, 61). Lai gan politiskais konteksts (revolucionārās aktivitātes, pretošanās varai) daudzās desmitgadēs tika vērtēts pozitīvi, tomēr līdz ar kolonistu paaudžu maiņu atmiņas par revolūcijas notikumiem no vēsturiskās atmiņas tikpat kā izzudušas.

Viens no spilgtākajiem revolūcijas un tai sekojošo notikumu raksturojumiem ir J. Kļavas (Arkieša) vēstulē, kuru viņš sūtījis uz koloniju 1912. gadā un kurā izteicis pārdomas par notikumiem kolonijā. J. Kļava norādīja, ka „Arhangeļskas „reptiļi” visumā sajūsminās [pēc revolucionāru arestiem un organizācijas likvidēšanas – T. Ķ.] un ir priecīgi. Tas ir ļoti dabiski. Arhangeles meži ir biezi, un ēna, kurā dzīvo šie ļaudis, ir tumša. Tie, kuri tiecas uz augšu pie gaismas, saules, pēc viņu domām ir „ļauri ļaudis”. Šie cilvēki krita un mira par verdzību, kura viņus žņaudz un smacē”. J. Kļava nepārprotami norādīja, ka organizācijai plašu atbalstu iegūt neizdevās un kolonisti bija noraidoši pret galēji radikālām idejām. Vienlaikus viņš atzīmēja, ka negribas ticēt tam, ka cilvēki par revolūcijas lietām vairs nedomā: „[...] nepārtraukti taču dzimst ļaudis, kuri nevar būt un nav apmierināti ar pastāvošo situāciju, kuri meklē kaut ko augstāku, kaut ko labāku, kuriem verdzība ir apriebsies un cīņā pret to tie ir gatavi iet līdz nāvei.” (LVA PA-36: 1: 55, 6) Arī Ventpils cietumā ieslodzītais Kārlis Purlūdums, kurš 1906. gadā bija aizbēdzis uz Arhlatviešu koloniju Ufas gubernā, atzīmēja, ka kolonijas bija mierīga vieta, kur politisko jautājumu izpratne un informācija par aizliegtām politiskām kustībām bija daudz šaurāka. Vēstules autors norādīja: „[...] kā rādās, nekur tāda mierīga maizes zemīte nav kā pie jums [Arhlatviešu kolonijā – T. Ķ.], lai gan stingrība ir, bet tādas briesmas nekad nepiedzīvos kā Baltijā.” (BVVA I-187: 1: 354, 104)

Latviešu nelegālā darbība citās gubernās un latviešu savstarpējās attiecības un tēls revolūcijas norišu kontekstā

Ar 1905. gada revolūciju saistītās norises citās latviešu kolonijās Krievijas impērijā ir maz zināmas, tomēr katrā ziņā bija atsevišķi notikumi, kuros piedalījās Baltijas emigranti, kas bija saistīti ar latviešu kolonijām. Viens no asiņainākiem

teroristiskiem uzbrukumiem notika 1907. gada rudenī, kad Pleskavas guberņā grupa latviešu aplaupīja veikalu un pastnieku Pleskavas nomalē, vēlāk arī aptuveni 20 sievietes un vīriešus, kā arī laupīšanas nolūkā uzbruka Kripcu (Kripeckas) klosterim, nogalinot vairākus mūkus. Teroristiskos uzbrukumus galvenokārt veica latvieši, kuri bija administratīvi izsūtīti uz dažādām guberņām, bija labi apbruņoti un izveidojuši „izsūtīto kaujas organizāciju” (Pleskavas asinsplūdi 1908). 1907. gada pavasarī grupa latviešu – gan vīrieši, gan sievietes – aplaupīja arī Seļinkina banku Smoļenskā, taču šajā gadījumā tikai daži lietā tiesājamie bija politiskie izsūtītie (Prāva 1909). 1908. gadā latviešu kolonijā Smoļenskas guberņā ieradās arī revolucionārs Jānis Stambergs, kurš izveidoja kaujinieku grupu, vēlāk gan pats Stambergs pārcēlās uz Sibīriju (Endrups, Feldmanis 1936, 500).

Ufas guberņas kolonijām līdzīgāki ir daži uzbrukumi ar laupīšanas nolūku Ļioznas apkārtnes latviešu kolonijās Mogiļevas guberņas Oršas apriņķī 1905. gadā. Taču arī šajā gadījumā tika uzsvērtā kolonistu noraidošā attieksme pret teroristiskiem politisko mērķu īstenošanas līdzekļiem, uzsverot, ka saskaņā ar sociālistu mācību paši kolonisti būtu padzenami no nopirktās zemes (No Loznas 1906).

Līdz 1905. gada revolūcijai ievērojamākos Krievijas impērijas centros ārpus Baltijas jau bija izveidojies liels skaits latviešu biedrību. Latviešu kolonijās laukos tās galvenokārt tika dibinātas pēc revolūcijas, turklāt visbiežāk tās organizēja ar noteiktu saimniecisku mērķi (kooperatīvi, sīkkredīta vai ugunsapdrošināšanas biedrības u. tml). Taču revolūcijas politiskie mērķi un atsevišķu revolucionāru darbība atstāja ietekmi arī uz biedrību darba saturu vai to organizēšanu. Lai gan šādas ietekmes konstatēt ir visai grūti, tomēr atsevišķas liecības izmeklēšanas materiālos un arī citos avotos norāda uz šī aspekta nozīmību gan Ufas guberņā, gan citur impērijā. Iepriekš minētajā J. Kļavas vēstulē, kas 1912. gadā nosūtīta paziņām Arhlatviešu kolonijā, minēts, ka arī Ufas guberņā bija mēģinājumi izmantot legālas metodes nelegālā darba stiprināšanai. 1908. gada aprīlī, t. i., neilgi pirms nelegālā pulciņa dalībnieku arestiem, Ufas gubernatoram tika iesniegti jaundibināmās Arhangeles latviešu sabiedrības izglītības biedrības statūti, un tās dibinātāju vidū bija vēlāk arestētais Mārtiņš Rīters, vēstules autors un citi pagrīdes organizācijas biedri. Uz līdzīgu darbības formu J. Kļava aicināja arī pēc nelegālā pulciņa likvidēšanas, tomēr 1912. gadā norādot, ka „izveidot spēcīgāku organizāciju tagadējos apstākļos pie jums būs neiespējami” (LVA PA-36: 1: 55, 6).

1908. gadā labēji konservatīvā „Rīgas Avīze” norādīja, ka arī Pleskavas latviešu saviesīgajā biedrībā, „atemigrējot pulkam „varoņu”, pacēlās sarkanās sekstes un jau pērn izbalotēja „Rīgas Avīzi”” (Aulis 1908) jeb „ģildes pagraba lapu”, kā to nosauca paši Pleskavas latviešu biedrības valdes locekļi (No Pleskavas 1907). Savukārt Sibīrijas Alūksnes kolonijā Jeņisejas guberņā „emigrējušo inteliģentu” ierašanās veicināja laikrakstu un grāmatu izrakstīšanu, kā arī skolas dibināšanu kolonijā. Par skolas skolotāju apstiprinātais J. Šmitauss pēc dažām nedēļām tika arestēts, taču revolūcijas norises bija redzami aktivizējušas kultūras un izglītības darbu kolonijā (Vēstule no Sibīrijas Alūksnes 1912). Līdzīga situācija pēc 1905. gada revolūcijas konstatējama arī citās latviešu kolonijās, piemēram, Omskas apkārtnē, kur latviešu kolonijās apmetās gan politiskie izsūtītie, gan emigranti (No Siropjatkas pag. 1909).

Presē bieži apspriesta parādība pēc revolūcijas bija latviešu tēla nosacīta pasliktināšanās dažādu varas institūciju acīs Krievijas reģionos. Avotos šī aspekta nozīme tikusi pārspīlēta, uzsverot revolūcijas nozīmi vai arī tās negatīvās sekas atkarībā no autora politiskās pozīcijas. Taču šādiem apgalvojumiem bija arī objektīvs pamats. Piemēram, 1911. gadā Sibīrijas Alūksnes kolonijā Jeņisejas guberņā zemnieku lietu priekšnieks vēlējās kavēt latviešu biedrību dibināšanu, argumentējot, ka „latvieši gribot tikai apvienoties un nodibināt savu „republiku” kā Baltijā 1905. gadā” (Vēstule no Sibīrijas–Alūksnes 1911). Kā apgalvoja „Rīgas Avīze”, arī pēc 1907. gada asiņainā uzbrukuma Kripcu klosterim Pleskavas guberņā „zvēriskais laupīšanas nedarbs ir sacēlis īgnumu vietējos iedzīvotājos un dzird, ka tie sperot soļus, lai valdība izfīrītu guberņu no svešiem elementiem, kuri atsūfīti pret pašu gribu” (Pleskavas asinsplūdi 1908). Situāciju spilgti raksturo arī Kijevas piemērs – tur 1911. gadā „Mazkrievu klubā” tika rīkots priekšlasījums par tematu „Latviešu nacionālā pašatdzimšana”, lai atspēkotu apgalvojumus, ka visa latviešu tauta ir revolucionāra (Vēstule no Kijevas 1911). Šādas aktivitātes visumā atgādina to situāciju, kāda izveidojās Krievijā Pilsosņu kara laikā, kad nacionāli un pretlielinieciski noskaņotie latviešu sabiedriskie darbinieki „balto režīmu” varas apstākļos dažādos bijušās impērijas reģionos bija spiesti argumentēt pret līdzīgu viedokli latviešu lielnieku darbības dēļ.

Spriežot pēc Ufas guberņas žandarmērijas materiāliem, latviešu nelegālās organizācijas lietas izmeklēšanas laikā bija mēģinājumi pasliktināt latviešu tēlu varas iestāžu acīs. Piemēram, 1908. gada oktobrī kāds atvaļināts apakšvirsnieks Popovs ziņoja žandarmērijai, ka latvieši Ufas guberņas Arhlatviešu kolonijai tuvējos krievu ciemos izplata vēstules, kurās zemnieki aicināti apvienoties, lai saceltos un atņemtu apanāžas īpašuma zemi un mežu. Viņi piedraud šo ciemu iedzīvotājiem ar ieročiem un bumbām un grupās staigā pa baškīru ciemiem, līdzīgi piedraudot un liekot izsaukt kārtībniekus no Arhangeļskas sādžas, lai varētu izdemolēt apanāžas īpašuma pārvaldes ēku un sadedzināt grāmatas, kurās reģistrēti latviešu kolonistu parādi. 1908. gada novembra sākumā Arhangeļskas pagasta ciemos ieradās policija, lai lietu izmeklētu, taču izrādījās, ka šajos ciemos nekādas proklamācijas nav izplatītas un neviens nav arī aicinājis uz apanāžas īpašuma pārvaldes demolēšanu (BVVA I-187: 1: 106, 36, 388). Iespējams, ka līdzīga aģitācija apkārtējos ciemos patiešām notikusi un izklāstītā argumentācija atbilst tam politiskajam noskaņojumam, kāds valdīja vienā daļā kolonistu, tomēr ne mazāk ticama ir versija, ka apkārtējo sādžu iedzīvotājiem apanāžas īpašuma un guberņas iekšlietu iestāžu problēmas ar latviešu kolonistiem bija iespēja vērsties pret konkurentiem. Latviešu presē tolaik arī tika norādīts, ka iekšlietu iestādes izmeklēšanas laikā vēlējās sanaidot latviešus ar krieviem un baškīriem, lai iegūtu nepieciešamās liecības par norisēm arī 1905.–1906. gadā (No Arhangeļskas kolonijas 1909).

1912. gadā laikrakstā „Kristīgs Vēstnesis” tika publicēta vēstule no Ufas guberņas, kuras autors K. Spricenieks norādīja, ka „lielais sociālās kustības vilnis, kas 1905. gadā saviļņoja visu Baltiju, ir arī šē atnācis un atnesis daudz nelaimes. Līdz šim laikam latvieši valdības acīs ir bijuši priekšzīmīgi zemnieki, kultūras atnesēji, uzticami tēvijas dēli – no visiem cienīti, bet pēc šīs kustības tie daudz ko pazaudējuši”. K. Spricenieks rakstīja, ka tēla pasliktināšanās izraisījusi situāciju, kurā „valdība esot gribējusi visus latviešus no šejienes izsūtīt, tikai viņus aizstāvēja vietējie Ufas tirgoņi”, kuri sūtījuši pie gubernatora priekšstāvjus ar lūgumu latviešus neizsūtīt kā

uzticamus sadarbības partnerus (Spricenieks 1912). Reliģiskā laikraksta retorikai bija jāparāda revolūcijas kaitīgums un sekas, turklāt, protams, Ufas gubernatora rokās pat nebija tādu pilnvaru izsūtīt pēc etniskās piederības kritērija vienas relatīvi nelielas nelegālas organizācijas dēļ. Taču, salīdzinot ar Baltiju, samērā mierīgās Ufas guberņas gadījumā vairākas laupīšanas un aģitācija zemnieku vidū bija ievērojams notikums, lai tas veicinātu zināmu piesardzību – arī dažu bēguļojošo revolucionāru aizturēšana latviešu kolonijas apkārtnē tika rīkota ar vērienu, ierīkojot sardžu posteņus, veicot ļoti plašas un rūpīgas kratīšanas (No Arhangelas kolonijas 1908).

Kolonistu, tāpat arī izsūtīto vai emigrējušo politiskās pozīcijas bija ļoti atšķirīgas – to noteica ne vien situācija reģionā, koloniju saimnieciskais stāvoklis un aktualitātes tajās, bet arī individuālā pieredze un morālie principi. Pēdējā laikā aktualizēts arī būtiskais jautājums par tiem latviešiem varas institūcijās, kuri cīnījās pret revolucionāriem. Šādu piemēru bija samērā daudz – Ēriks Jēkabsons un Valters Ščerbinskis publikācijā, kurā rakstīts par latviešiem armijā un policijā 1905. gada revolūcijas laikā, minējuši vairākus latviešu virsniekus, kas piedalījušies nemieru apspiešanā, turklāt, piemēram, Indriķis Lediņš bija policijmeistars Vladivostokā, Ufā pilsētas slepenpolicijas priekšnieks bija Vilhelms Mūrnieks, bet policijas priekšnieks – arī latvietis Baltiņš (Jēkabsons, Ščerbinskis 2005). Arī Pleskavā, kur ieradās daudz bēgošo latviešu revolucionāru un no Baltijas izsūtīto, policijmeistars bija latvietis Kārlis Māršalks.¹¹ J. Akuraters savās atmiņās norādījis, ka Pleskavas policijmeistars, latvietis M., esot bijis „vienīgais simpātiskais policists, kuru man bija izdevība satikt grūtajos reakcijas laikos. Viņš ļāva man pilnīgu brīvību, un uz viņa rīkojumu arī policija lika mani mierā” (Akuraters 1996, 61). Pleskavas guberņā bez K. Māršalka augstos amatos guberņas pārvaldes un iekšlietu iestādēs strādāja vēl vairāki latvieši. K. Māršalka brālis Fridrihs Māršalks¹² un Eduards Kampars bija apriņķu priekšnieki, Vītols, Karsons un Kļaviņš strādāja par pristaviem, bet P. Kļaviņš un Lapiņš bija cietumu priekšnieki Pleskavas guberņā (No Pleskavas 1911).

Dienests iekšlietu struktūrās nozīmēja likuma un pavēļu izpildi, un godīgi izpildītu dienestu nebūtu jāvērtē kā revolūcijas un latviešu interešu nodevību. Taču dažkārt gan dienests iekšlietu institūcijās, gan arī pašu kolonistu savstarpējās attiecības vērtējamas kā glēva izkalpošanās režīmam, un parasti tā notika nevis politiskās pārliecības, bet gan savtīgu personīgo interešu dēļ. Atsevišķos gadījumos arī Ufas guberņā būtiskas ziņas par revolucionāriem sniedza paši latviešu kolonisti,

¹¹ K. Māršalks (1870–1936) pirms dienesta Pleskavā 20. gs. sākumā bijis Jelgavas apriņķa priekšnieka palīgs (Šodien 1936), pēc dienesta Pleskavā strādājis arī Sanktpēterburgā par slepenpolicijas priekšnieka palīgu (No Pleskavas 1910), bijis Maskavas slepenpolicijas priekšnieks, 1917.–1918. g. arī Maskavas kriminālizmeklēšanas milicijas priekšnieks (Hekpacov 2002, 309–310). Maskavā K. Māršalks iesaistījies arī latviešu sabiedriskajā dzīvē, Pirmā pasaules kara laikā viņa sieva organizējusi ziedojumu vākšanu latviešu strēlniekiem (Bankavs 1937). Vēlāk pārcēlies uz Latviju, strādājis par privātdetektīvu un uzskatīts par ievērojamu autoritāti slepenpolicijas darbā (Siguldā 1936).

¹² F. Māršalks (1866–?) strādājis Kurzemes guberņas valdē, vēlāk Pleskavā un līdz 1917. g. bijis Petrogradas apriņķa priekšnieks, pēc Krievijas Pilsoņu kara viņš atgriezies Latvijā, strādājis Iekšlietu ministrijā, 1925.–1930. g. bijis Jaunlatgales apriņķa priekšnieks un aizsargu pulka komandieris (Pārmaiņas administrācijā 1925).

kuri vai nu to uzskatīja par savu pienākumu un ar to lepojās, vai arī centās paglābt sevi. Arhlatviešu kolonijā viens no aktīviem denuncētājiem bija arī kolonijas skolotājs, kurš vēlāk no savas darbavietas bija spiests aiziet (No Arhangelas 1908). Zināmi arī bēgulojošo revolucionāru denuncēšanas gadījumi latviešu kolonijās Kamenskas apkārtnē, kad kāds nelegāls alkohola tirgotājs centās iekšlietu iestādēs iegūt zināmu aizmuguri savam rūpalam (Oļģinas 1913). Tāpat latvieši nereti pildījuši arī aģentūras dienestu, piemēram, uz Vologdas guberņu izsūtītais Miežis pēc soda izciešanas piekrita sadarboties ar žandarmēriju (LVVA 4568: 15: 225, 37). Tomēr politiska un morāla bezprincipialitāte raksturo drīzāk tos no Baltijas aizbēgušos, izsūtītos vai tiesātos latviešus, kuri paši pieteicās šādu pakalpojumu veikšanai – 1906. gadā no Krievijas emigrējušais Saukas revolucionārs Pēteris Rubenis jeb Meksikas pilsonis Lazarē De-Lara 1909. gadā, pildot kādas privātas kompānijas uzdevumu, atgriezās Krievijā un, vēlēdamies legalizēties, brīvprātīgi lūdza Terekas apgabala žandarmērijas pārvaldi pieņemt viņu aģentūras dienestā, uzsverot savu plašo paziņu loku arī revolucionāru aprindās, kā arī krievu, latviešu, angļu, spāņu un vācu valodas zināšanas (LVVA 4568: 15: 225, 25). Ļaunāks bija aģenta Ludviga Zariņa gadījums – viņš bija dzērājs un uzdzīvotājs, kurš savu dienestu sācis Baku žandarmērijas pārvaldē un jau no 1906. gada bijis žandarmērijas aģents Vidzemē, taču tur Zariņa mērķi viegli nopelnīt žandarmērijas vadība bija pamanījusi, kad viņš nespēja atrisināt nevienu nopietnu lietu (LVVA 4568: 15: 225, 45).

Secinājumi

Kolonistu eventuālo iesaistīšanos pagrīdes darbībā, interesi par kontaktiem ar bēgulojošiem revolucionāriem, izsūtītām vai nometinātām personām veicināja vairāki apstākļi: nacionālā piederība, radnieki un paziņas Baltijā, ar to saistītā interese par norisēm iepriekšējā dzīvesvietā; kolonistu identitātes tiešā saistība ar Baltijas sociālekonomisko kārtību (pārceļošanas kā laikmeta spiesta soļa izpratne); vietējās īpatnības – aktuālās saimnieciskās un juridiskās problēmas, kolonijas veidošanās vēsture un dibināšanas laiks (cita starpā kontaktu intensitāte ar Baltiju), atrašanās vieta, tur dzīvojošo latviešu skaits u. c. Ufas guberņas gadījumā pagrīdes darbības netipisko vērienu veicināja tieši vietējās īpatnības un kolonijas izveides vēstures specifika. Šāds darbības mērogs, pamatojoties uz līdz šim veiktajiem pētījumiem un zināmajiem avotiem, uzskatāms par izņēmuma gadījumu. Atsevišķas Ufas guberņai raksturīgās norises, kuras bija ietekmējusi 1905. gada revolūcija, vismaz epizodiski bija vērojamas arī citās kolonijās Krievijas impērijā – bēgulojošo revolucionāru slēpšana; to nodrošināšana ar darbu (īpaši pierobežas guberņās, arī transporta mezglos); atbraukušo revolucionāru ietekme uz kultūras darba aktivizēšanos vai politisko noskaņojumu; atsevišķi teroristiski uzbrukumi, kuros galvenokārt iesaistīti bēgulojošie vai izsūtītie revolucionāri; nelegālu aģitācijas materiālu izplatīšana kolonijās (to darīja arī Baltijas revolucionāri). Nelegālai darbībai kolonijās bija raksturīga samērā vāja teorētiskā sagatavotība un paša protesta nozīme, vienlaikus Ufas guberņas gadījumā pagrīdes darbības organizatoriskā puse bija iecerēta plaša un visai pārdomāta. Likumsakarīgi, ka intensīvāka, ar Baltijas norisēm vairāk saistīta un teorētiski labāk sagatavota bija latviešu pagrīdes darbība Krievijas impērijas pilsētās ārpus Baltijas, tomēr tikai atsevišķos gadījumos ir konkrēti zināms, ka tie latvieši, kas

darbojās pilsētās, interesējās par aģitāciju apkārtējās latviešu kolonijās. Gan vietējo, gan Baltijas notikumu dēļ Krievijā mainījās arī latvieša tēls vietējo iedzīvotāju un varas iestāžu skatījumā, tomēr tas tikai atsevišķos gadījumos tieši ietekmēja latviešu situāciju šajās guberņās. Attieksme pret revolūcijas norisēm bija pretrunīga: no vienas puses, tā bija saistīta ar atšķirīgu politisko nostāju, mantisko stāvokli un citiem faktoriem, tomēr kolonistu vidū bija arī denuncētāji, kuri bēguļojušos revolucionārus vai kolonijas iedzīvotājus nodeva dažādu personisko interešu dēļ. Kolonistu pēcteču vēsturiskajā atmiņā 1905. gada revolūcijas norises atbalsojušās vāji, tomēr, ņemot vērā Ufas guberņas gadījumu, to nevar uzskatīt par pietiekamu pierādījumu konkrētās kolonijas revolūcijas norišu vērtējumā. Ņemot vērā situāciju 1905. gada revolūcijas historiogrāfijā, kā arī nepublicēto avotu izpētē iegūtos datus, jautājums par revolūcijas rezultātā pārceļojušo Baltijas latviešu tālāko darbību un ietekmi uz ārpus Baltijas jau dzīvojošiem latviešiem uzskatāms par perspektīvu arī turpmākā pētniecībā, akcentējot tieši jaunu avotu nozīmi problēmas izpētē.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Akuraters J. 1996. *Dienu atspīdumi: revolūcijas atmiņu grāmata (1905–1908)*. Rīga : Zvaigzne ABC.
- Aulis. 1908. Vēstule no Pleskavas. *Rīgas Avīze*. 23. februāris, 46.
- Bankavs J. 1937. Skumjās acis, 16. turp. *Kurzemes Vārds*. 23. maijs, 11.
- Bijušie Ufas latvju kolonisti Brazīlijā. 1926. *Krievijas Cīņa*. 25. maijs, 57.
- Birkerts P. 1927. *1905. g. revolūcijā cietušie Latvijas skolotāji* (Latvijas vēstures pētīšanas biedrības raksti, 2). Rīga.
- Bīrons A. 1989. Krišjāņa Valdemāra sociālekonomiskie uzskati. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 4: 7–15.
- Bleiere D. et al. 2005. *Latvijas vēsture: 20. gadsimts*. 2. izd. Rīga : Jumava.
- BVVA I-9: 1: 94 = ЦГИА РБ (Центральный Государственный исторический архив Республики Башкортостан), ф. И-9, оп. 1, д. 94.
- BVVA I-9: 1: 758 = ЦГИА РБ, ф. И-9, оп. 1, д. 758.
- BVVA I-9: 1: 765 = ЦГИА РБ, ф. И-9, оп. 1, д. 765.
- BVVA I-187: 1: 106 = ЦГИА РБ, ф. И-187, оп. 1, д. 106.
- BVVA I-187: 1: 287 = ЦГИА РБ, ф. И-187, оп. 1, д. 287.
- BVVA I-187: 1: 288 = ЦГИА РБ, ф. И-187, оп. 1, д. 288.
- BVVA I-187: 1: 354 = ЦГИА РБ, ф. И-187, оп. 1, д. 354.
- BVVA P-720: 1: 2 = ЦГИА РБ, ф. P-720, оп. 1, д. 2.
- Caune V., sast. 1930. *1905. gada revolūcija Alūksnes un Smiltenes novadā*. Rīga : Kultūras Balss.
- Cālīte A. 1990. Mājās–latviešos. *Avots*. 6: 55–61.
- Dribins L. 1966. *Latviešu un krievu darbaļaužu kopīgā cīņa par cara patvaldības gāšanu*. Rīga : Latvijas PSR Zinību biedrība.
- Drižulis A. red., 1986. *Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. 1. sēj. Rīga : Zinātne.
- Endrups R., Feldmanis A. 1936. *Revolucionārās cīņās kritušo piemiņas grāmata*. 2. sējums: 1907.–1917. Maskava : Prometejs.

- Jēkabsons Ē., Ščerbinskis V. 2005. Latvieši armijā un policijā 1905. gada revolūcijas laikā. *Latvijas Arhīvi*. 4: 19–27.
- Jēzus skolas mītiņa rezolūcija. 1905. *Pēterburgas Avīzes*. 9. novembris, 68.
- LVA PA-35: 12: 210 = LVA (Latvijas Valsts arhīvs), PA-35 fonds, 12. apraksts, 210. lieta.
- LVA PA-36: 1: 55 = LVA, PA-35 fonds, 1. apraksts, 55. lieta.
- LVA PA-36: 2: 10 = LVA, PA-36 fonds, 2. apraksts, 10. lieta.
- LVA PA-36: 4: 10 = LVA PA-36 fonds, 4. apraksts, 10. lieta.
- LVA PA-36: 7: 188 = LVA, PA-36 fonds, 7. apraksts, 188. lieta.
- LVA PA-36: 9: 116 = LVA PA-36 fonds, 9. apraksts, 116. lieta.
- LVVA 2575: 14: 361 = LVVA (Latvijas Valsts vēstures arhīvs) 2575. fonds, 14. apraksts, 361. lieta.
- LVVA 4568: 15: 225 = LVVA 4568. fonds, 15. apraksts, 225. lieta.
- No Arhangelas kolonijas. 1908. *Ziemeļblāzma*. 23. jūlijs (6. augusts), 49.
- No Arhangelas kolonijas. 1908. *Ziemeļblāzma*. 10. (23.) septembris, 63.
- No Arhangeļskas kolonijas (Ufas gub.). 1909. *Vārpas*. 10. (23.) jūnijs, 6.
- No Loznas un apkārtnes (Mogiļevas guberņā). 1906. *Tēvija*. 5. janvāris, 2.
- No Pleskavas. 1907. *Balss*. 23. janvāris, 16.
- No Pleskavas. 1910. *Latvija*. 29. novembris, 275.
- No Pleskavas. 1911. *Latvija*. 22. februāris, 43.
- No Rižkovas. 1912. *Jaunā Dienas Lapa*. 11. februāris, 35.
- No Siropjatkas pag. (Toboļskas gub.) 1909. *Ziemeļblāzma*. 17. (30.) janvāris, 98.
- Noslēdzies Šerloka Holmsa mūžs. 1936. *Jaunākās Ziņas*. 20. jūlijs, 160.
- No Šelajevas (Jeņisejas gub.). 1909. *Ziemeļblāzma*. 14. (27.) janvāris, 97.
- No Vitebskas. 1907. *Latvija*. 17. februāris, 40.
- No Vologdas. 1906. *Pēterburgas Atbalss*. 14. jūlijs, 31.
- Oļginas un Ujāras latvieši. 1913. *Jaunā Dienas Lapa*. 2. janvāris, 1.
- Pārmaiņas administrācijā. 1925. *Policijas Vēstnesis*. 13. marts, 21 (190).
- Pleskavas asinsplūdi. 1908. *Rīgas Avīze*. 2. janvāris, 1.
- Prāva par Seļinkina bankas aplaupīšanu 1907. g. Smoļenskā. 1909. *Vārpas*. 2. (15.) decembris, 55.
- Protests. 1905. *Pēterburgas Avīzes*. 4. decembris, 73.
- Sajanskis J. 1901. No Lejas-Bulankas (Sibīrijā, Jeņisejas guberņā). *Jaunā Dienas Lapa*. 15. jūnijs, 133.
- Siguldā miris ievērojams slepenpolicists. 1936. *Brīvā Zeme*. 20. jūlijs, 160.
- Spricenieks K. 1912. No Ufas guberņas. *Kristīgs Vēstnesis*, 5.
- Statistiskas ziņas 1910a = Statistiskas ziņas par politiskiem izsūtītiem Jeņisejas gub. 1909. g. *Vārpas*, 16. (29.) janvāris, 67.
- Statistiskas ziņas 1910b = Statistiskas ziņas par Gornij Serentujas katorgas cietumu uz 1. nov. 1908. g. *Vārpas*, 16. (29.) janvāris, 67.
- Šķilters K. 1931. *Pilsoņu karš un latvju kolonisti 1917.–1921. g.* Minska : SPRS tautu Centrālās izdevniecības Minskas nodaļa.
- Šodien apglabā Kārli Māršalku. 1936. *Brīvā Zeme*. 23. jūlijs, 163.
- Vēstule no Kijevas. 1911. *Rīgas Avīze*. 3. februāris, 27.
- Vēstule no Sibīrijas. 1909. *Dzīve*, 20. marts, 33.

- Vēstule no Sibīrijas Alūksnes (Jeņisejas gub. Kanskas apr.). 1911. *Jaunā Dienas Lapa*. 27. jūlijs, 169.
- Vēstule no Sibīrijas Alūksnes (Jeņisejas gub.). 1912. *Jaunā Dienas Lapa*. 21. aprīlis, 91.
- Vēstule no Turuhanskas apgabala. 1908. *Ziemeļblāzma*. 23. aprīlis, 24.
- Vēstule no Ufas guberņas. 1913. *Rīgas Avīze*. 6. (19.) septembris, 205.
- Ziemeļis S. red., 1976. *Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata*. 1. daļa, 3. sēj. Rīga : Liesma.
- Ежнедельная записка по департаменту полиции за период времени с 8 до 15 декабря. 1925. *Красный архив*, 4–5: 170.
- Иванов А. Политическая ссылка и формирование оппозиционного движения в Иркутской губернии в конце XIX – начале XX вв. Pusejams: <http://penpolit.ru/pre-revolutionary-item+M593e80e3ad2.html> (sk. 22.08.2010.).
- Некрасов В. Ф. 2002. *МВД России: энциклопедия*. Москва : Olma Media Group.
- Нурғалиев Р. Г., ред. 2004. *Министерство внутренних дел, 1902–2002: исторический очерк*. Москва : Объединенная редакция МВД России.

Summary

Emigration from the Baltic region to other provinces of the Russian Empire was one of the most characteristic features of the socio-economic and legal modernization in the second half of the 19th century. As a result of emigration, Latvian peasant colonies were founded in different regions of the European part of the Russian Empire and Siberia. Political repressions after the 1905 Revolution caused a new wave of emigration from the Baltic region to other parts of the Empire as well as the forced settlement of the revolutionaries in Siberia or other parts of Russia. The paper discusses the 1905 Revolution, its consequences and impact of the Baltic revolutionaries on the Latvian peasant colonies. The research is mainly based on the example of the Ufa province.

There are several significant aspects that characterize the 1905 Revolution in Latvian colonies. First, the intensity of revolutionary activities in Latvian colonies was determined by some common features – the intensive revolutionary activities in the Baltic provinces, the identity of the colonists and, most significantly, the situation of each particular colony, i.e. the history and time of foundation of a colony, the number of settled emigrants, the contacts with the Baltic provinces, the agrarian obstacles and the legal situation in a colony. Legal problems, the large number of emigrants and the recent foundation determined the high intensity of revolutionary activities in the Latvian peasant colonies in the Ufa province. Second, the main activities of the colonies were hiding of the revolutionaries, different forms of illegal agitation, and separate terrorist acts. Impact of revolutionary activities on the legal cultural and educational work in the colonies is also evident. However, the revolutionary activities in the Latvian peasant colonies were quite fragmentary compared to the situation in the Baltic region. Third, the political positions of the Latvian colonists and revolutionaries were quite diverse – the image of Latvians as a nation changed in different provinces in accordance with the revolutionary activities.

LATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI
764. sējums, VĒSTURE, 2012

Izdevējs: LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālrunis: 67034535

Iespiests SIA „Latgales druka”
Baznīcas ielā 28, Rēzeknē, LV-4601
Tālrunis/fakss: 64625938